

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

Sh. Z. Abdullayeva

BANK ISHI

*5340700 – „Bank ishi“
O‘rta maxsus, kasb-hunar
kollejlari uchun darslik*

TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2010

Taqrizchilar:

D.Saidov – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent,

D.Norbekov – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.

Abdullayeva, Sharbat Zulpikarovna.

- A15** Bank ishi: (O‘rta maxsus, kasb-hunar kollejlari uchun darslik) / Sh.Z.Abdullayeva; O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, O‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi markazi. –Toshkent: „IQTISOD-MOLIYA“, 2010, –216 b.

BBK 65.262.1

Ushbu darslikda O‘zbekistonda banklar faoliyatini tashkil qilish, tartibga solish va uning hozirgi holati haqida batafsil bayon qilingan. Shuningdek, bank tizimi, tijorat banklarining asosiy operatsiyalari nazariy va amaliy materiallar orqali yoritilgan.

Darslik tegishli soha mutaxassislari, o‘rta maxsus, kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan. Undan moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan o‘quvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Kirish

Bozor munosabatlarining muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish, iqtisodiyotni rivojlantirish, xalqaro bank tizimi talablariga mos keluvchi mahalliy banklar faoliyatini tashkil qilish va ular faoliyatini yanada takomillashtirish shu kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Yaxshi taraqqiy qilgan bank tizimi va banklar faoliyatiga ega bo‘lmagan jamiyat rivojlana olmaydi.

Iqtisodiyotni samarali boshqarish uning muhim subyekti bo‘lgan banklar faoliyatini o‘rganishni, ularning ishlash usullari, funktsiya va operatsiyalarini bilishni taqozo qiladi.

Mazkur „Bank ishi“ darsligi kadrlar tayyorlash bo‘yicha ta’lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o‘quv dasturi asosida yaratilgan. „Bank ishi“ darsligi „Pul, kredit va banklar“ nazariy fanining davomi bo‘lib, bu fanda mavzularni nazariy jihatdan yoritish bilan birgalikda amaliy jihatdan o‘rganishga ko‘proq e’tibor qaratilgan.

Bu fan yosh bankirlarga va bank ishiga qiziquvchilarga mutaxassislik bo‘yicha bilim berishga, jumladan, banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish, banklarning turli bozor subyektlari bilan munosabatlarini va umuman bank ishini tashkil etish asoslarini o‘rgatishga mo‘ljallangan.

Bank maxsus muassasa sifatida o‘ziga xos funktsiya va operatsiyalarni bajaradi. U bajaradigan bu funktsiya va operatsiyalar banklar faoliyatining qator boshqa bozor munosabatlari faoliyatidan ajralib turishiga asos bo‘ladi. Banklarning ish predmeti bo‘lib

pul mablagʻlari hisoblanadi va ular bozor munosabatlarining boshqa subyektlari faoliyatida yuzaga keladigan pul munosabatlarining amalga oshirilishida vositachi sifatida maydonga chiqadilar. Pul doimo oʻzi bilan ehtiyotkorona muomalada boʻlishni va saqlashni, uni koʻpaytirishga harakat qilishni, tejamkorlik bilan samarali va oqilona ishlatishni talab qiladi. Pulni tejab-tergab ishlatadigan odam doimo pulga ega boʻlishi, pulini hisobsiz sarflaydigan kishi undan tezda ajralib qolishi va nochor ahvolga tushishi mumkin.

Bank bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli oʻlaroq, pul bilan ishlovchi, vaqtincha boʻsh turgan pul mablagʻlarini oʻzida yigʻuvchi, uni pul zarur boʻlgan subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turuvchi va bu pul mablagʻlarini samarali ishlatish asosida oʻz faoliyatini olib boruvchi muassasa hisoblanadi.

Bank ishini qonun va qoidalar asosida aniq va samarali olib borish, nafaqat, bank faoliyatini rivojlantiradi, balki butun jamiyatning va iqtisodiyotning ravnaq topishiga, jamiyat aʼzolarining boyishiga olib keladi.

Odatda, iqtisodiyotning holati banklar faoliyati bilan aniqlanadi. Banklar iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi organ hisoblanib, moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda vositachi sifatida, kapital aylanishining uzluksizligini taʼminlash, boʻsh pul mablagʻlarini yigʻish va ularni pul zarur boʻlgan subyektlar oʻrtasida taqsimlash boʻyicha faoliyat olib boradi. Banklar faoliyatining boshqa subyektlardan farqli yana bir tomoni shundaki, ular, asosan, jalb qilingan mablagʻlarga tayanib ishlaydilar. Bu esa oʻz navbatida bank ishining tavakkalchilik darajasini oshiradi. Chunki bank bir tomondan unga oʻz jamgʻarmalarini ishonib topshirgan yuridik va jismoniy shaxslar oldida majburiyatga ega boʻlsa, ikkinchi tomondan oʻz aksiyadorlari oldida majburiyatga ega. Shu sabab banklar mablagʻlarni doimo iqtisod qilib ish olib boradilar. Banklar faoliyatidagi bunday ehtiyotkorlikni mashhur yozuvchi Mark Tven „Bankir shunday odamki, u quyosh chiqib turganda siz-

ga soyabonini berib turadi-yu, yomg'ir yog'ishi bilan uni sizdan tortib oladi“, deb ta'riflagan edi.

Bank ishi bozor munosabatlarining o'zgarishiga qarab o'zgarib boradi, lekin ular tarixiy rivojlanishning qaysidir davrining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni, klassik funksiyalar va operatsiyalarni saqlab qolganlar. Banklar qadimdan ham bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish, ularni saqlash, pul zarur bo'lgan subyektlarga vaqtinchalik, qaytib berish va to'lovlilik sharti bilan berib turish kabi operatsiyalarni bajarganlar. Hozirgi kunda ham bank faoliyati ko'lami, mijozlari va operatsiya turlari ko'paygan bo'lsa-da, aynan bankka tegishli bo'lgan yuqoridagi xususiyatlar saqlanib qolgan va yanada mustahkamlanmoqda.

„Bank ishi“ga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar ilgari banklarga nisbatan, ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalarni qo'llash orqali faoliyat olib bormoqdalar.

Jahon amaliyotida banklar mijozlarga 300 dan ortiq turli xil operatsiyalarni tavsiya qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida ham bank tizimini erkinlashtirish va isloh amalga qilishdan maqsad – banklarimiz faoliyatini xalqaro bank amaliyoti andozalariga yaqinlashtirish, banklarning kapitalini ko'paytirgan holda, ularni xususiylashtirish, banklar faoliyatida yangi zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va umuman banklar faoliyati orqali iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga erishishdan iboratdir.

Mazkur „Bank ishi“ darsligi banklar faoliyatining turli jihatlari o'zida mujassamlashtirgan.

Darslikda bank tizimi va uning bo'g'inlari, Markaziy bank va tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huquqiy asoslari, bu banklarning faoliyat ko'rsatishiga bo'lgan talablar, ularning faoliyatiga ruxsat berish va litsenziyani bekor qilish, bu banklarning asosiy maqsad, vazifalari va funksiyalari bilan bog'liq savollar,

tijorat banklari faoliyatining Markaziy bank tomonidan nazorat qilinishi, iqtisodiy me'yorlar, ularga rioya qilish bilan bog'liq mavzular yoritilgan. Banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish to'g'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarga izoh berilgan.

Darslik, shuningdek, tijorat banklari faoliyatining iqtisodiy asoslariga bag'ishlangan bo'lib, unda tijorat banklari resurslarini tashkil qilish, ularning tarkibi va manbalari, bank kapitali, uning tarkibi, uni hisoblash usullari, tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari, ularning tarkibi, tijorat banklarining aktivlari va ularning sifat darajasi tahlili, tijorat banklarining daromadlari va xarajatlari, ularning foydasi kabi mavzular o'z ifodasini topgan. Mijozni kreditlashda muhim bo'lgan jarayon, kreditlash operatsiyalari, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash ko'rsatkichlariga ham alohida o'rin berilgan.

Darslik tijorat banklari bajaradigan operatsiyalar va ko'rsatadigan xizmatlarga bag'ishlangan bo'lib, tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari, mijozlarning kreditga layoqatliligini aniqlashda qo'llaniladigan moliyaviy koeffitsiyentlar, qisqa muddatli kreditlash asoslari, alohida kredit turlari va ularni qo'llash imkoniyatlari, banklar tomonidan berilgan kreditlarning ta'minlanganlik turlari bayon qilingan.

Mazkur darslikda tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari ko'rib chiqilgan, shuningdek, unda shu kun iqtisodiyotining dolzarb sohasi bo'lgan valuta operatsiyalari asoslari ham ta'riflangan.

Bu bo'limda yana tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari, banklarning foiz siyosati, bank risklari va ularni boshqarish masalalari bilan bog'liq mavzular yoritilgan.

„Bank ishi“ darsligi shu sohada yaratilgan ilk darslik bo'lib unda mahalliy iqtisodiyot va banklar faoliyatining bayon qilinishi bilan birga xorijiy banklar amaliyoti, ularning xususiyatli va farqli tomonlari ham ko'rib o'tilgan, bank amaliyotida mavjud ba'zi

muammolar to‘g‘risida ham fikr yuritilgan. Kitobda har bir mavzuning oxirida o‘quvchilar bilimini mustahkamlash uchun „Tayanch so‘zlar“ va „O‘z bilimini tekshirish uchun savollar“ tavsiya qilingan. Savollarga to‘liq javob berishdan tashqari, o‘quvchilarga ba’zi mavzular bo‘yicha, yoki unda qo‘yilgan muammoni o‘rganmay, o‘z mustaqil fikrini bayon qilishga imkon beruvchi yozma xulosalar yozish vazifasi ham yuklatiladi.

Darslikdan kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlashni tashkil qilishda ham foydalanish mumkin.

Darslikni tayyorlashda mavzuning nazariy tomoni bilan birga banklar va mijozlarning amaliy materiallaridan, bank amaliyotida foydalaniladigan me‘yoriy hujjatlardan keng foydalanilgan.

Sizning fikr va mulohazalaringiz mazkur darslikni qayta nashr qilish jarayonida, uning sifatini yaxshilashga yordam beradi, degan umiddamiz.

I BOB. BANKLAR VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BANK TIZIMI

1-§. Bank va bank tizimining rivojlanish bosqichlari

Dastlabki banklar qachon va qanday paydo bo‘lganligini aniqlash qiyin. Hozirgi davrda banklar faoliyati xususiyatidan kelib chiqib, turlicha operatsiyalarni bajaruvchi universal moliyaviy tashkilotlarni o‘zida namoyon qiladi. Masalan, birinchi darajali toifaga kiruvchi chet el banklari o‘z mijozlariga 300 dan ortiq turli xil xizmatlarni ko‘rsatadilar. Bu operatsiyalarning va xizmatlarning barchasi bir vaqt va bir joyda paydo bo‘lmaganligi sababli ham bank ishining „boshlang‘ich“ nuqtasini aniqlash aniq tadqiqotlar olib borishni va ular asosida ma‘lum bir fikrlarni mujassamlashtirishni talab qiladi. Siz banklarning paydo bo‘lishi tarixi bo‘yicha ba’zi bir fikrlar to‘g‘risida tushunchaga egasiz. Bank ishi rivojlanishini bankning alohida operatsiyalari miqyosida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, bank ishining tarixiy rivojlanishi quyidagicha borganini ko‘rishimiz mumkin:

1-chizma

Banklar faoliyatining eng „qadimgi“ operatsiyalaridan biri, pulni saqlab berish operatsiyasi hisoblanadi. Ma‘lumki, eng qadim-

gi davlatlarda ham omonatlarni qabul qilish operatsiyalari mavjud bo‘lgan. Ilk bor bunday ish bilan obro‘ va ishonchga ega bo‘lgan puldor shaxslar, Yevropa mamlakatlarida cherkov muassasalari shug‘ullanganlar. Masalan, mashhur grek ehromlari (masalan, Delfiya, Efes ehromlari) bir paytning o‘zida bank muassasalari bo‘lib ham xizmat qilgan. O‘sha qadimgi davrlardan boshlab, qo‘yilgan pul yoki mulk bo‘yicha foizlar ham hisoblangan. Banklarning kelib chiqishiga oid mavjud adabiyotlarda banklar paydo bo‘lishining asosiy yoki boshlang‘ich bosqichi birinchidan pul mablag‘larini saqlab berish bo‘lsa, ikkinchidan pul mablag‘larini almashtirib berishdan iborat ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Pul ayirboshlash bo‘yicha ehtiyoj alohida paydo bo‘lgan. Bunga Yevropani yorqin misol qilib ko‘rsatish mumkin. O‘rta asrlarda tangalarning yagona tizimi mavjud bo‘lmagan. Savdo turli mamlakatlar, shaharlar, hatto alohida shaxslarning tangalari orqali olib borilgan. Barcha tangalar turli vazn, shakl va nominalga ega bo‘lgan. Tangalar bilan shug‘ullanuvchi va ayirboshlashni olib bora oladigan mutaxassislar o‘z ayirboshlash stollari bilan qizg‘in savdo ketayotgan joylarda ish olib borishgan. Shu bois, „bank“ so‘zi italyancha „banco“ – „ayirboshlovchining oldidagi stol“ degan ma‘noni anglatuvchi so‘zdan kelib chiqqan. Bunga o‘xshash operatsiyalar bundan ancha avvalgi davrlarda qadimgi Gretsiya, Rim, Sharqda amalga oshirilardi.

Pulni saqlash va ayirboshlash bo‘yicha operatsiyalar bilan shug‘ullanuvchi shaxslar yig‘ilgan boyliklar – pullar samarasiz, harakatsiz yotmasligi uchun mavjud mablag‘larning hech bo‘lmaganda bir qismini bo‘lsa ham vaqtinchalik foydalanishga berilsa, sezilarli foyda olish mumkinligini bilishardi. Shunday qilib, pullarni ma‘lum muddatga qaytarish va foiz to‘lash shartlari bilan garov asosida beriladigan ssuda (kredit) operatsiyalari paydo bo‘lgan. Bunda garov sifatida uylar, kemalar, qimmatbaho buyumlar, chorva mollari, qullar qabul qilingan.

Bir bank, aniqrog‘i, pulni saqlab beruvchi xizmatidan o‘zaro hisob-kitoblar bilan bog‘langan bir necha shaxslar foydalanishi

mumkin bo‘lgani uchun, asta-sekin mijozlarga hisob-kitob xizmatini ko‘rsatish operatsiyalariga ehtiyoj paydo bo‘la boshladi. Dastavval ular quyidagicha amalga oshirilar edi. Har bir omonatchi pulni saqlab beruvchida uning ismi yozilgan jadval shaklidagi o‘z hisob-varaqsiga ega bo‘lgan. Bu jadvalda pullarning harakati (kirim yoki chiqim) aks ettiriladi. Butun operatsiya pulni saqlab beruvchi bankir – omonatchining og‘zaki yoki yozma buyrug‘i bilan amalga oshirilar edi. Bunda mos o‘zgarishlar o‘zaro hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi shaxslar jadvallariga kiritiladi. Bu eng sodda xizmatlar naqd pulsiz hisob-kitoblarning dastlabki shakllarini tashkil qilgan.

Yuqoridagi barcha operatsiyalar dastlab alohida mavjud bo‘lgan va keyinchalik ular bank deb nomlangan bir xil tashkilotlar chegaralarida birlashganlar. G‘arbiy Yevropada oddiy ayirboshlash idoralaridan bank uylariga o‘tish jarayoni XVI–XVII asrlarda boshlangan.

Ko‘pchilik iqtisodchilar bank mohiyatini ssuda (kredit) operatsiyalarida ko‘rishga moyildirlar.

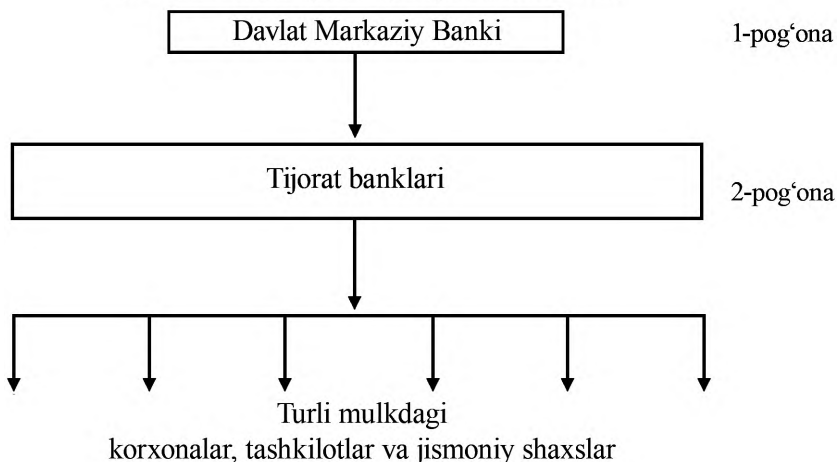
Shuni hisobga olish kerakki, har bir davlatda bank faoliyatining qonuniy tariflari o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Shunday qilib, bank ishining asrlik an‘analariga ega bo‘lgan Angliyada 1979-yilda banklar to‘g‘risida yangi qonun qabul qilindi. Unda „bank“ atamasining ta‘rifiga alohida e‘tibor berilgan. Britaniyalik qonun chiqaruvchilar bank ta‘rifini ancha soddalashtirganlar, ya‘ni ular bank deganda Angliya Davlat Banki bank deb tan olgan har qanday kompaniya tushunilishi mumkinligini qayd etganlar. O‘z navbatida Angliya Davlat Banki jahon tajribasi nuqtayi nazaridan umum tan olingan bank xususiyatlariga ega bo‘lgan mezonlarni o‘rnatgan. Xususan, bank maqomiga da‘vo qiluvchi kompaniya omonatlar qabul qilayotgani, kreditlar berayotgani, eksport-import moliya operatsiyalarini amalga oshirayotganligi, valuta ayirboshlayotganligi, investitsion xizmat ko‘rsatayotganligi va moliya bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha maslahatlar berayotganligini isbot qilishlari ham kerak.

Uzoq yillar davomida jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o'sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ko'lamining kengayib borishiga, jamiyat a'zolarining pulga bo'lgan talabining oshib borishiga olib kelgan. Davlat, jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatlarini muvofiqlikda olib borish, davlat va jamiyat a'zolarining pul mablag'lariga bo'lgan talablarini qondirgan holda davlatning iqtisodiy jihatdan o'sishi va barqarorligini ta'minlash maqsadida banklar o'rtasida bajariladigan funktsiya va operatsiyalar ko'lami taqsimlana borgan, ya'ni davlat nomidan, davlat manfaatlarini himoya qilgan holda faoliyat ko'rsatuvchi banklar va alohida jamiyat a'zolari bilan ishlovchi banklar yoki yuqoridagi ikki yo'nalishni ham o'zida mujassamlashtirgan banklar (oxirgisiga sobiq sovetlar davridagi Davlat bankini kiritish mumkin) shakllana borgan.

Hozirgi davrda jahonda umum qabul qilingan tizim bo'lib ikki pog'onali bank tizimi xizmat qiladi va u davlat Markaziy banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.

2-chizma

Jahonda umum qabul qilingan bank tizimi

Markaziy Bank bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini ikkinchi pog'ona – tijorat banklari tizimiga nisbatan bajaradi. Tijorat banklarining har kunlik faoliyatiga aralashish Markaziy bank majburiyatiga kirmaydi. Markaziy bank tijorat banklarining me'yoriy boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligi ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi kerak. Bularning barchasi nazorat me'yorlari tizimi yordamida amalga oshirilib, tijorat banklari pog'onasiga yetkaziladi.

Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomala-dagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflatsiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash va iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Bunda Markaziy bank emission bank vazifasini bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi. Bundan tashqari tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borishga imkoniyat yaratadi.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi – bu xalq xo'jaligi va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in hisoblangan mustaqil tijorat banklarining tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob va kredit operatsiyalarini amalga oshirish va xizmatlar ko'rsatish hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Har bir mamlakatda tijorat banklarining soni turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, Shvetsiyada Davlat banki 40 ga yaqin tijorat banki faoliyatini nazorat qiladi, xolos, AQSHda 13 mingga yaqin tijorat banklari mavjud bo'lsa, Shveysariyada har 10 ming aholiga bittadan moliya muassasasi to'g'ri keladi. Rossiyada 1995-yil boshiga kelib, Rossiya Markaziy banki tomonidan bank opera-

tsiyalarini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan 2486 ta tijorat banki qayd qilingan.

Bank tizimining rivojlanish tarixiga chuqur urg'u bermasdan, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tashkil qilingan va takomillashib borayotgan bank tizimi to'g'risida to'xtalsak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

1991-yilning 1-sentabrida Respublikamiz mustaqilligining e'lon qilinishi butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtisodiyoti dastaklarini bizning respublikamizga ham kirib kelishiga zamin yaratdi. Shuning uchun ham respublikamizdagi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug'ildi.

Mustaqillikka erishilgunga qadar O'zbekistondagi bank muassasalari sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga bu banklar sobiq Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR Davlat banki, SSSR Qurilish banki va SSSR Tashqi savdo bankini va Davlat Mehnat omonat-jamg'arma kassalarini o'z ichiga olardi. Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopoli mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish, xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya funksiyalarini, ham hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga monopollashuvi Davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda shaklan yuzaki xarakterga ega edi. Kredit resurslari va pul resurslari harakatini ham boshqarish, ham nazorat qilish davlat bankining monopoli ta'siri ostida edi. Bular o'z navbatida bank tizimining tor doirada rivojlanishiga olib keldi. Markazlashtirilgan bank boshqaruvi asosida faoliyat ko'rsatgan respublika banklari tor doirada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin uni boshqaruvchiligini nazorat qilish sobiq Ittifoq Davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimining qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa, bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi.

1987-yilda bank tizimini qaytadan tashkil etish boshlandi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimning rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastaklarga aylantirish ko'zda tutilgandi.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichi Davlat bankining yangi tuzilmasini ishlab chiqishdan iborat edi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklari;

– ixtisoslashtirilgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;

– iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari, uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxonalar va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi. Ya'ni bankning emission faoliyatini kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yildi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: Sanoat qurilish banki, Kommunal qurilish va sotsial taraqqiyot banki, Agrosanoat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki tashkil qilinib, xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalar tobora yaqinlashdi, ixtisos-

lashtirilgan davlat banklari o‘zlarida ma’lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to‘liq ifoda qilolmasdi, shuning uchun ham bank tizimini yanada takomillashtirish obyektiv zaruratga aylandi.

1988-yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimi tashkil etila boshlandi. Lekin bu davrda, markazlashtirilgan rejalashda Markaziy bankning roli hali ham yuqori, sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

1991-yil 15-fevralda qabul qilingan „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonun asosida O‘zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etish g‘oyasi yuzaga keldi. Bu qonunga asosan Davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot berishi kerak. Bu qonunni amalga tadbiiq etish, asosan, Respublikamiz mustaqillikni qo‘lga kiritgandan so‘ng boshlandi.

O‘zbekiston bozor iqtisodiyotiga o‘tishning bosqichma-bosqich yo‘lini tanlaganligi bois, 1-bosqichdagi pul-kredit siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib qo‘yildi:

– **Markaziy bank boshchiligida keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklarni o‘zida mujassamlashtirgan ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo‘limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;**

– **barqaror pul muomalasini ta’minlash;**

– **kredit va naqd pul massasining asossiz o‘shishini keskin cheklash;**

– **O‘zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar, hamda imkoniyatlarni yaratish va boshqalar.**

Shunday qilib, O‘zbekistonda mustaqil bank tizimini yaratishning **birinchi bosqichi**, milliy valutani muomalaga kiritish uchun asos yaratilgan va ikki pog‘onali bank tizimining poyde-

vorl qurilgan 1991-yildan 1994-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mamlakatimizning mustaqil bank tizimini yaratish bo'yicha olib boriladigan tadbirlar 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining „Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi“ Qonuni asosida amalga oshirildi. Mazkur Qonun bozor munosabatlariga o'tish davri vazifalariga mos keluvchi bank muassasalari shakllanishining huquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ushbu Qonunga muvofiq, sobiq Ittifoq Davlat bankining respublika muassasasi asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi va unga respublikada pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimini vujudga keltirish va to'lov tizimini tashkil etish vazifalari yuklatildi. Xalq xo'jaligining turli sohalarini kreditlash va ularni investitsiyalash funksiyalari yangidan tashkil qilingan ixtisoslashtirilgan tijorat banklariga berildi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning **ikkinchi bosqichi** milliy valuta muomalaga kiritilgan va ikki pog'onali bank tizimining huquqiy asoslari yaratilgan 1994–1996-yillarni o'z ichiga oladi. 1994-yilda Milliy valuta so'mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining asosiy bosqichi hisoblanib, bu bosqichda banklar oldida turgan vazifalarga yanada aniqlik kiritildi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e'tiborini makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va shu asosda iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi, mamlakatda sifat jihatidan butunlay yangi to'lov tizimini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda Vazirlar Mahkamasining „Bank tizimini takomillashtirish va pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida“gi 1994-yil 18-martdagi Qarori muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda banklarning axborot infratuzilmasini yaratish va xalqaro bank amaliyotining ilg'or usullarini respublika bank amaliyotiga qo'llash orqali bank tizimini takomillashtira borish bo'yicha yo'l-yo'riqlar belgilab berildi. 1994-yildan boshlab yangi buxgalte-

riya hisobi tizimini ishlab chiqish va ularni banklarga tadbiiq qilish jarayoni boshlandi.

1996-yilda Respublika Prezidentining „Bank auditi tizimini rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida“gi Farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan „Artur Andersen“, „Deloyt end tush“, „Key Pi Em Ji-(KPMG)“, „Ernest end Yang“, „Kupers end Laybrand“ kabilar yetakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustahkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida „O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida“gi va „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995-yil 21-dekabrda banklar faoliyatini huquqiy va me‘yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi „O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida“ va 1996-yil 25-aprelda „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishning **uchinchi bosqichi** 1997–2000-yillarni o‘z ichiga olib, unda banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik-tijorat banklarida boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirish ko‘zda tutiladi.

Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 24-apreldagi „Xususiyy tijorat banklari tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi Farmonining qabul qilinishi bilan yanada faollashadi. Mazkur Farmonga ko‘ra, nizom jang‘armasida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo‘lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi. Natijada so‘nggi yillar ichida xususiyy banklarning soni keskin ko‘payib, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun dastlabki ruxsat berilganlari bilan qo‘shib

hisoblaganda 20 taga yetdi. Hozirgi paytda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarining deyarli yarmi xususiy banklar hisoblanadi.

Bank tizimiga xususiy kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora-tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 2-oktabrdagi „Aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“gi Farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur Farmon tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuyini belgilab berdi.

Ushbu Farmon asosida amalga oshirilgan islohotlar natijasida mamlakatimizda har tomonlama mustahkam bank tizimi, xalqaro andozalarga mos keluvchi zamonaviy bank nazorati va banklar faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 15-yanvardagi „Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida“gi Qaroriga asosan bank tizimining barqarorligini safarbar etish, iqtisodiyotni kredit bilan ta'minlashda banklarning ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi. 1991–2000-yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to'rtinchi bosqichida** amalga oshirildi. Bu bosqich O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 21-martdagi „Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida“gi Farmoni va Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 24-martdagi „Bank tizimini isloh qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida“gi Qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bu hujjatlarga asosan quyidagilar **mazkur bosqichning asosiy vazifalari** qilib belgilandi:

- bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;
- bank tizimi va uning bo‘g‘inlari rivojlanishini rag‘batlantirish;
- bo‘sh turgan mablag‘larni bankka jalb qilish va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;
- banklarning iqtisodiyotning aniq sektorida ishlayotgan korxonalarini, xususan dehqon, fermer xo‘jaliklarini hamda kichik va o‘rta biznes subyektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;
- banklarni investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o‘zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo‘lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligida 37 tijorat banklarini (1-ilovaga qarang) o‘z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohotlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

2-§. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsadi va faoliyati asoslari

Markaziy bank mazkur tizimning bosh banki bo‘lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta‘minlovchi muassasa hisoblanadi. 1995-yil 21-dekabrda „O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida“ gi Qonuni qabul qilindi. Markaziy bankning maqomi va maqsadlari ushbu Qonunning 1-moddasida belgilangan:

„O‘zbekiston Respublikasi **Markaziy banki yuridik shaxs** bo‘lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi

Markaziy banki – iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o‘z xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan va o‘z nomi yozilgan muhrga ega“.

Qonunning 3-moddasida „Markaziy bankning **bosh maqsadi** milliy valutaning barqarorligini ta‘minlashdan iborat“, deb qayd qilinadi. Narxlarning barqarorligini ta‘minlash va milliy pul birligini xorijiy valuta bozorlarida ayirboshlash kursining barqaror bo‘lishiga erishishni ko‘zda tutuvchi bu maqsad davlatning iqtisodiy siyosatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o‘rni juda muhim ekanligini belgilaydi.

Mamlakatda pul muomalasi samarali bo‘lishi va moliya muassasalari faoliyatining ishonchliligi pul-kredit, valuta siyosati strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish hamda amalga oshirishda uning mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamlash zarurligini taqozo etadi. Mamlakat xalq xo‘jaligini kreditlash ko‘rsatkichlarini tijorat banklarini qayta moliyalashga doir kredit hajmlarini va foiz stavkalarini belgilash yo‘li bilan tartibga solish, valuta-kredit siyosatini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqil siyosiy sohasi hisoblanadi. Mustaqil siyosat esa pul va valuta bozorida yuzaga kelayotgan vaziyatni, ichki bozordagi makroiqtisodiy shart-sharoitni, tashqi omillarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu holat Qonunning 6-moddasida „Markaziy bank o‘z vakolatlari doirasida qaror qabul qilishda mustaqildir“, deb tasdiqlangan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi. Oliy Majlis O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasi bilan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

Qonunning 2-moddasiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs sifatida ko‘chmas mulk va moliyaviy resurslarga egalik qiladi. Bu hol uning moliyaviy mustaqil-

ligini mustahkamlaydi va mustaqil pul-kredit siyosatini samarali o'tkazish imkoniyatini beradi.

Narxlarga va ayirboshlash kurslariga ta'sir ko'rsatadigan hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bevosita nazorati va ta'sirida bo'lmagan turli omillar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy maqsadiga erishishini murakkablashtirishi mumkin. Shunga qaramay, chet el tajribasi shuni ko'rsatadiki, aynan Markaziy bank makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanish yo'nalishini, birinchi galda pulning qadrsizlanish sur'atini va valuta kursini belgilashni idora qiladi.

Qonunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga vakolatlar berish bilan bir qatorda, uning uchun taqiqlangan faoliyat turlari ham aniq belgilab berilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat faoliyati bilan shug'ullanish, muassasa yoki tashkilotlarga moliyaviy yordam ko'rsatish taqiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxonalar va tashkilotlar faoliyatida bank hamda yuridik shaxslar sifatida ishtirok etishga ruxsat berilmaydi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z vakolatlaridan foydalanishda barcha yuridik shaxslarni baravar ko'rishi lozim.

3-§. Markaziy bankning asosiy vazifalari, funksiyalari va operatsiyalari

Milliy valutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ulardan eng **asosiy vazifalar** sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

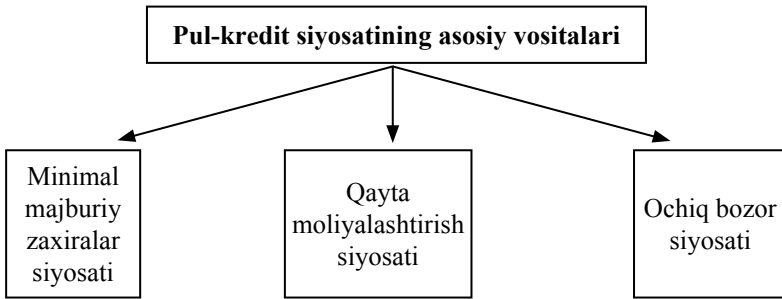
- monetar siyosatni va valutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;
- O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini yaratish;
- banklar faoliyatini tartibga solish va banklarni nazorat qilish;

– O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valuta zaxirasini saqlash va uni boshqarish;

– Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat budjetining kassa ijrosini uyushtirish.

Mazkur vazifalarni bajarish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiyotni pul-kredit vositasida boshqarishi, pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi sifatida uning asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqishi va „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonunning 23-moddasiga muvofiq keyingi moliya yili boshlanishiga uzog‘i bilan 30 kun qolganda bu haqda Oliy Majlisga axborot berishi lozim. Markaziy bank pul taklifi hajmini o‘zgartirib, ishlab chiqarishning umumiy hajmiga, bandlik darajasiga va korxonalar faoliyatining o‘shirish sur‘atlariga ta‘sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyotdagi tanglik davrida pul taklifi hajmining oshirilishi iste‘mol va sarmoyaga bo‘lgan talabning o‘shirishiga, binobarin, bandlik, ishlab chiqarish hajmi ortishiga yordam beradi. Pulning yuqori sur‘atlarda qadrsizlanishini sekinlashtirish zarurligidan kelib chiqib Markaziy bank muomaladagi pul miqdorini cheklash siyosatini o‘tkazadi, natijada iqtisodiyotda unga bo‘lgan talab kamayadi, pul bozorlaridagi foiz stavkalari o‘zgaradi, pulning qadrsizlanishi kamayadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlarini bir yilga ishlab chiqadi va ular Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan so‘ng u mukammal dastur sifatida qabul qilinadi. Bu dastur iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorini yillik o‘stirish sur‘atlarining maqsadli ko‘rsatkichlarini, kredit, foiz va valuta siyoatini amalga oshirish yo‘nalishlarini o‘z ichiga oladi. Umumiy iqtisodiy tahlilning zarurligiga sabab shuki, monetar siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish barcha muhim makroiqtisodiy hodisalar; pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy qismi va mehnat resurslarining bandligi, to‘lov balansi bilan chambarchas bog‘langan. Pul muomalasini boshqarib borish vositalarini quyidagi chizmadan ko‘rish mumkin.

Undan tashqari, Markaziy bank foiz (diskont) siyosatini, targetlash va boshqa usullardan foydalanib, pul massasini boshqarib borishi mumkin.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflatsiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy rezervlar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga oshiradi. Minimal zaxiralar bu tijorat banklari resurslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy rezerv miqdori tijorat bankining yig'ilgan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zaxira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasa-da, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin. Majburiy zaxira me'yori hozirgi kunda O'zbekistonda 20 foizni tashkil qiladi. Markaziy bank tomonidan zaxira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Banklar Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibiga rioya qilinishi uchun javobgardir. „Tijorat banklari tomonidan Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi to'g'risida“gi Nizomda belgilangan majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha banklar uchun taalluqlidir. Majburiy rezervlar Markaziy bankda naqd pul yoki omonatlar ko'rinishida, Marka-

ziy bank belgilaydigan tartibda depozitga o'tkaziladi. Majburiy rezerv talablarining me'yorlari yoki tarkibi belgilangani yoki o'zgartirilgani to'g'risidagi ko'rsatmalarda kamida bir oylik muddat ko'rsatiladi, rezervlarning tarkibi yoki miqdoriga doir yangi me'yorlarni banklar ana shu muddatgacha bajarishlari shart. Markaziy bank majburiy rezervlar bo'yicha foizlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qiladi. Zaxira talablarini hisob-kitob qilishda chet el valutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan mablag'lar hisobga olinmaydi. Majburiy zaxiralarni deponentlash bank vakillik hisobvarag'idan pul mablag'larini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Majburiy zaxiralarni turli foyda keltiruvchi aktivlar bilan qoplashga ruxsat etilmaydi. Bank majburiy rezerv talablarining eng kam miqdorini saqlab turish to'g'risidagi 28-modda qoidalarini bajarmagan taqdirda Markaziy bank qat'iy tartibda bu bankdan yetishmayotgan mablag' summagini, shuningdek, qayta moliyaviy ta'minlashning ikki stavkasidan oshmaydigan miqdorda jarima undirib oladi.

Markaziy bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shundaki, u tijorat banklaridan veksellarni sotib oladi. Misol uchun, mol sotib oluvchi korxonaning yetkazib berilgan mollarning haqini to'lash uchun mablag'i yetarli bo'lmasa, u tovar uchun to'lovni ma'lum vaqt o'tgandan keyin amalga oshirishi to'g'risida veksel berishi mumkin. Mol sotuvchi korxonaga pul mablag'lari zarur bo'lgan vaqtda u vekselni tijorat bankiga sotish huquqiga ega. Tijorat banki vekselni sotib olganda, unda ko'rsatilgan summadan kam summaga sotib oladi. Zarur bo'lganda tijorat banki vekselni Markaziy bankda hisobga qo'yishi mumkin. Bu holda Markaziy bank ham o'z foydasiga ma'lum foiz-hisob stavkasini ushlab qoladi. Tijorat banklari veksellarni sotib olishda Markaziy bankning hisob stavkasiga tayanadilar. Markaziy bankning hisob stavkasi tijorat banklari o'rnatadigan hisob stavkasining eng past chegarasi hisoblanadi. Odatda, tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy bankning hisob stavkasidan yuqori bo'ladi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati bu to'g'ridan to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib boriladi:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;

- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatbaho qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar **lombard kreditlar** deyiladi;

- to'g'ridan to'g'ri kredit berish usuli.

Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo'lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Remoliyalashtirishning asosiy maqsadi pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Remoliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatga kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valutasini, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarzi majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarzi vositalari.

Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va Markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o'tkazishi mumkin bo'lgan aktivlar to'lanishiga banklar asosida kreditlar berishi mumkin.

Bank faoliyatida tavakkalchilikning iqtisodiy asoslangan chegaralardan chiqib ketmasligi bank sistemasi barqaror ishlashining muhim shartidir. Tavakkalchilik doiralarini cheklab qo'yish Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun rioya etilishi majburiy

bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni belgilab qo'yish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni, shu jumladan:

- kapitalning yetarlilik koeffitsiyentini;
- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhi-ga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;
- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;
- likvidlilik koeffitsiyentlari va boshqalarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy me'yorlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi. Banklar va ularning filiallari banklarga oid qonun hujjatlarini, belgilab qo'yilgan iqtisodiy me'yorlarni buzgan taqdirda Markaziy bank ulardan ustav kapitalining eng kam miqdorining 0,1 foizigacha jarima undirish yoxud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Hisob-kitoblarni va o'tkazish operatsiyalarini bajarish.

O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitoblar naqd pulli va naqd pulsiz tarzda amalga oshiriladi. Jami pul aylanishining asosiy qismi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri keladi. Bunda pulning harakati kredit muassasalaridagi hisobvaraqlariga pul o'tkazish va o'zaro talablarni hisobga olish jarayonida sodir bo'ladi. Mahsulot sotish ishlarini bajarish, xizmat ko'rsatish yo'li bilan mablag' topish, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash, bankdan qarz olish va uni qaytarish, aholiga pul daromadlarini to'lash va ulardan foydalanish kabi xo'jalik munosabatlarining sohalari vositasida naqd pulsiz pul oboroti xo'jalik yurituvchi subyektlarning hisobvaraqlari amal qilayotgan bank muassasalari orqali o'tadi. O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan va hamma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu qoidalarning bir tarzda qo'llanishi butun respublika hududida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi.

Banklar faoliyatini tartibga solish va ularni nazorat qilish-

dan asosiy maqsad „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonunning 50-moddasiga muvofiq bank tizimini barqaror tutib turish, omonatchi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy vositalaridan biri bank faoliyatiga ruxsatnoma (litsenziya) berishdir. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus komissiyasi bu faoliyat bilan shug‘ullanishga da’vogarlarining birlamchi hujjatlarini ko‘rib chiqadi, pul bozorida ularning muomalaga tayyorligini, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki talablariga javob berishini tahlil qiladi va qaror ijobiy bo‘lgan taqdirda bank faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma beradi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojlanishini har tomonlama hisobga olib, kuzatib boradi. Kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o‘z ichiga oluvchi iqtisodiy me‘yorlarni, shuningdek, kreditlash hajmi va limitlarini belgilaydi. Qonunda kredit tashkilotlarning hamma turlari uchun yagona mazmunga ega bo‘lgan iqtisodiy me‘yorlar guruhining bajarilishi nazarda tutiladi. Kapitalning yetarliligi, aktivlarning sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi.

Rasmiy oltin-valuta zaxiralarini saqlash. Xalqaro hisob-kitoblarda zaxiradagi aktiv va kafolatli sug‘urta fondi vazifasini ado etish Markaziy bankning pul-kredit siyosatida valuta mablag‘laridan sharoitga qarab foydalanish imkonini beribgina qolmay, balki dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo‘li bilan mamlakatimizning oltin-valuta zaxiralari qiymatini saqlab turish imkoniyatini yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va jismoniy shaxslar ham xorijiy valutaga ega bo‘lish va valuta operatsiyalarini o‘tkazishga haqi borligiga qaramasdan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki valuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo‘lib qolishi mumkin.

Hukumat maslahatchisi – xazina vakili vazifasi. Bu vazifa „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonun-ning 44-moddasida mustahkamlab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumat bankiri sifatida davlat muassasalari va tashkilotlarining hisobvaraqlarini yuritadi, ana shu hisobvaraqlarda mablag‘larni jamg‘aradi va ulardan to‘lovlarni amalga oshiradi: davlat qimmatli qog‘ozlari bilan operatsiyalarni o‘tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi; hukumat idoralarning topshirig‘iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valutada operatsiyalar bajaradi.

45-moddada belgilab berilganidek, hukumat davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida, kredit berishning ichki va tashqi manbalaridan mablag‘ olish rejaları to‘g‘risida Markaziy bank bilan maslahatlashadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning fiskal (xazina) vakili vazifasiga muvofiq hukumat hisobvaraqlarini yuritarkan (47-modda), hukumatning moliya operatsiyalarini amalga oshirishda ko‘maklashadi, budjet kirimlari va chiqimlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog‘ozlarini joylashtirishda vakil sifatida ishlaydi, ular bo‘yicha hisobvaraqlarini yuritadi, davlat qarzi majburiyatlari bilan bog‘liq boshqa masalalarni hal etishda qatnashadi.

Tijorat banklariga kredit berish. Markaziy bank iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini bevosita kreditlamasada, u tijorat banklarining kredit zaxiralariga bozor usullari orqali samarali ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Buning uchun pul bozoringa turli bo‘g‘inlarida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki operatsiyalaridan, shu jumladan, valuta intervensiyasidan, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog‘ozlari bilan bo‘ladigan operatsiyalardan, kredit, kimoshdi savdolaridan foydalanadi. Markaziy bank o‘zi belgilagan shartlarga binoan oltin, chet el valutasini, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valuta boyliklari, davlatning qarzi majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarzi vositalari

lari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellarini garovga olgan holda tijorat banklariga uch oygacha bo'lgan muddatda kredit berishi mumkin.

Tijorat banklariga kredit berishning eng ko'p tarqalgan bu turi banklarni qayta moliyaviy ta'minlash deb yuritiladi va u „O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida“gi Qonunning 30-moddasiga asosan amalga oshiriladi.

Tijorat banklari va hukumat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy mijozlaridir. Boshqacha aytganda, **O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning banki** hisoblanadi. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisobvaraqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar va undan tashqari naqd pul zarur bo'lganda ham Markaziy bankka murojaat qiladilar.

Pul emissiyasi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ham pulni emissiyalash huquqiga ega, ya'ni u emissiya markazi hisoblanadi. Bu vazifa hozir ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega, chunki chakana savdoda mahsulot haqini to'lash hamda qarz majburiyatlarini uzil-kesil uzishda mablag'ga ega bo'lishini ta'minlash uchun naqd pul zarur.

Tijorat banklarining kassa zaxiralarini jamg'arish va saqlash. Muomaladagi pul miqdori hajmini boshqarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki jalb qilingan pul mablag'lari hajmiga qarab tijorat banklarida zaxiralarning muayyan koeffitsiyentlarini belgilaydi. Pul-kredit vositasida boshqarishning samaradorligi, uning pul miqdori o'sish sur'ati va tuzilmasiga, shuningdek, pulning qadsizlanish darajasiga ta'siri majburiy zaxiralash tizimining moslashuvchanligiga bog'liq. Ko'rib chiqilayotgan Qonunning 28-moddasiga muvofiq majburiy zaxiralar alohida hisobvarag'ida naqd pul yoki omonatlar tarzida deponentga olinadi. Zaxiralash tizimi tijorat banklariga likvid-

lik bilan bog‘liq qisqa muddatli muammolarni hal etish imkonini beradi. Ayrim hollarda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaroriga binoan majburiy zaxiralarga foizlar qo‘shib qo‘yilishi ham mumkin. Tijorat banklarining mablag‘larini zaxiralash talablariga amal qilish borasida javobgarligini oshirish uchun qonunda moliyaviy sanksiyalar (53-modda) belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to‘lanmay qolgan pulni qonunda belgilangan tartibda so‘zsiz undirib olish, shuningdek, jarimalar solish huquqi berilgan.

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tashkil etish va ularning faoliyatini olib borish „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunga asoslanadi. Bu Qonunga asosan O‘zbekiston Respublikasida banklar universal faoliyatni amalga oshiradilar. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, turli xilda kreditlar berish, qimmatli qog‘ozlar va xorijiy valuta oldi-sotdisi bilan shug‘ullanish, bo‘sh turgan pul mablag‘larini jalb etish, hisob-kitoblarni amalga oshirish, kafolatlar berish va hokazolar tijorat bankining asosiy faoliyat turlaridan hisoblanadi.

Odatda, O‘zbekistonda banklar aksiyadorlik jamiyati ko‘rinishida tashkil etiladi. Aksiyadorlar bankning ustav fondiga qo‘shgan hissalariga qarab, bankning majburiyatlariga javobgardirlar. Aksiyadorlar bank faoliyatini boshlash bosqichida bankdan bank ta‘sis qilinganda qo‘shgan hissalarini qaytarilishini talab qilish huquqiga ega emaslar (ba‘zi hollar bundan mustasno). Bu holat bank barqarorligini, ishonchliligini tartibga solishda yordam beradi.

Bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat organlarining mablag‘lari, jamoa, birlashmalar va fondlarining mablag‘lari, garov va kreditga olingan mablag‘lardan foydalanish mumkin emas.

Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi aksiyador jamiyat tuzilishiga o‘xshashdir. Tijorat bankining oliy organi aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Bu yig‘ilishlarda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok

etadilar. Aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishida ko‘rib chiqishga qo‘yilgan masalalar bo‘yicha qaror qabul qilish uchun aksiyadorlarning kamida 3/4 qismi ishtirok etishi lozim.

Bankning boshqaruvini direktorlar kengashi amalga oshiradi. Unga qo‘shimcha tarzda bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas‘uliyati ham yuklatilgan. Direktorlar kengashi a‘zolari-ning tarkibi va saylanish muddati tijorat bankinging nizomi bilan belgilanadi.

Bank Kengashi bank faoliyatining asosiy yo‘nalishini, kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko‘rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, sho‘balarni ochish yoki yopish masalalarini ko‘rib chiqish kabi masalalar bilan shug‘ullanadi.

Bank boshqaruvi bank faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi. U aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi va direktorlar kengashi oldida javobgardir. Bank boshqaruvi boshqaruv raisi, rais o‘rinbosari va boshqa xodimlardan tarkib topgan. U o‘z faoliyatini Nizom va yo‘riqlarga asoslangan holda amalga oshiradi.

Aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi, bank kengashi va boshqaruvi – bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Bank kengashi omonatchilar va aksiyadorlarni himoya qilish maqsadida bank faoliyatini, shu jumladan:

– kreditlash va mablag‘larni investitsiyalash to‘g‘riligini nazorat qilish;

– bank rahbarlarini ishga tayinlash va ishdan bo‘shatish;

– bank kapitalining bir tekis o‘sib borishini ta‘minlab turish;

– bank siyosatini ishlab chiqish;

– qonun hujjatlariga rioya qilishni ta‘minlash va boshqa vazifalarni amalga oshiradi.

Bank kengashi a‘zolari kamida besh kishidan iborat bo‘lishi lozim. Aksiyadorlardan tashqari bank sohasi olimlari va mutaxassislari ham bank kengashi a‘zosi bo‘lishlari mumkin.

Bankka operativ rahbarlik qiluvchi va uning faoliyati uchun javob beruvchi bank boshqaruvi bankning ijroiya organi hisobla-

nadi. Boshqaruv bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yigʻilishi oldida hisob beradi.

4-§. Tijorat banklari faoliyatining tamoyillari

Tijorat banklarining mohiyati va ularning faoliyat koʻrsatish asoslari ular faoliyatini tashkil qilishning **asosiy tamoyillarida** oʻz ifodasini topadi.

1. Tijorat banklarining kredit resurslarini yaratishda chetdan jalb qilingan resurslarga tayanib ishlash tamoyili.

2. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablagʻlar chegarasida xizmat koʻrsatishi.

3. Bank faoliyatining toʻla iqtisodiy mustaqilligi.

4. Banklar faoliyatining tijorat tavsifi.

5. Mijozlar manfaatini himoya qilish.

6. Banklarning daromadlilik va ular faoliyatining universal-lashuvi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablagʻlar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlarni jalb qilish-ga boʻlgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish boʻyicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos boʻladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qoʻyilgan mablagʻlar mutanosibligi bank-larda depozitlarni jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mab-lagʻlardan unumli foydalanishga asos yaratadi.

Tijorat bankining ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri bu **haqiqatda mavjud boʻlgan mablagʻlar chegarasida xizmat koʻrsatishdir**. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz toʻlovni amalga oshirishi, boshqalarga kredit xizmati-ni koʻrsatishi va vakillik hisobvaragʻida qolgan qoldiq chegarasi-da naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklari-ning haqiqatda mavjud mablagʻlar chegarasida faoliyat koʻrsatishi deganda, bankning nafaqat oʻz resurs va kredit qoʻyilmalarining

mutanosibligi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablagʻlari oʻrtasidagi mutanosibligini taʼminlashi tushuniladi. Bunda avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Binobarin, agar bank mablagʻlarni qisqa muddatga jalb etgan boʻlsa va bu mablagʻlarni uzoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari boʻyicha toʻlovlarni oʻz vaqtida amalga oshira olishi birmuncha muammolar bilan bogʻliq boʻlishi, bu esa oʻz navbatida bankning moliyaviy holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Bank aktivida tavakkalchilik darajasi yuqori boʻlgan ssudalar miqdorining koʻpayishi, bankning resurslari hajmida oʻz mablagʻlari hissasining oshirilishini taqozo qiladi. Shunga koʻra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib boʻlishini inobatga olish lozim.

Bank qonun doirasida oʻz resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari hajmini maʼmuriy taqiqlov usullari bilan chegaralash mumkin emas.

Maʼmuriy cheklovlar bir martalik va favqulodli hollarda qoʻllanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qoʻllash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga koʻra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy meʼyorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablagʻlar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozitlar jalb qilishga boʻlgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish boʻyicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos boʻladi.

Undan tashqari jalb etilgan va qoʻyilgan mablagʻlarning mutanosibligi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablagʻlardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarining likvidligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchi tamoyil bu **bankning toʻla iqtisodiy mustaqilligidir.**

Bu tamoyilga asosan bank o'zining va jalb etilgan mablag'lardan mustaqil foydalanishi, mijozlar va omonatchilarni o'zi mustaqil ravishda tanlashi, kredit siyosatini mustaqil tuzishi va amalga oshirishi, foiz stavkalarini mustaqil o'rnatishi va o'zgartirishi, daromadlarni mustaqil ravishda taqsimlashi va boshqa faoliyat turlarini mustaqil bajarishi mumkinligi ko'zda tutiladi. Banklar faoliyati to'g'risidagi amaldagi huquqiy me'yorlarga asosan barcha tijorat banklari o'z fond va daromadlaridan iqtisodiy jihatdan mustaqil foydalanishlari mumkin.

Tijorat bankining soliq to'lagandan keyingi qolgan foydasi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq taqsimlanadi. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bankning har xil turdagi fondlarga ajratmalarining norma va miqdorini, aksiyalarga to'g'ri keluvchi dividend summasini belgilaydi.

Majburiyatlari bo'yicha tijorat banki o'z mablag'lari va mulki bilan javob beradi. Tijorat banki o'tkazadigan operatsiyalarning javobgarligini o'z zimmasiga oladi.

Uchinchi tamoyil asosida tijorat banki va mijoz munosabatlari yotadi, ya'ni bank bozor mezonlaridan, daromad, tavakkalchilik va likvidlik darajalaridan kelib chiqqan holda ssuda beradi.

Tijorat banki faoliyatini olib borishning to'rtinchi tamoyili **bank faoliyatining tijoratlashuvi** bo'lib, bunda banklarning tijorat obyekti vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu pul mablag'lari bankka tegishli bo'lmagan bo'lsa-da, faoliyati davomida bank ularni o'z nomidan joylashtiradi.

Bank tijorati kam investitsiya qilib ko'proq daromad olish tamoyiliga asoslangani uchun, uning majburiyatlarining passivlaridagi ulushi kam bo'lishi kerak.

Tijorat banki kredit berish va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iloji boricha ko'p daromad olishni mo'ljallaydi.

Undan tashqari bank faoliyatining xavfsizligi ham bank tijoratining asosidan biri hisoblanadi. Bank har doim tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat ko'rsatadi. Bank faoliyatida tavakkalchilik

darajasi qancha kam bo'lsa va xavfsizligi yuqori bo'lsa, bankning daromadi ham shuncha ko'p bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining yana bir muhim tamoyili shundaki, bank iqtisodiy tashkilot sifatida o'zining kapitali, daromadi bilan tavakkal qilishi mumkin, lekin u mijozning daromadi yoki kapitali bilan tavakkal qilishi mumkin emas. Qisqacha qilib aytganda, bank faoliyati „**hamma narsa mijoz uchun**“ degan tamoyilga asoslangan bo'lishi kerak. Bu tamoyil bank mijoz uchun to'raligicha javob berish zarurligini bildiradi, uning daromadini ta'minlaydi.

Mijozlar tomonidan qaraganda bank har doim sherik tashkilot hisoblanadi. Sheriklik munosabatlari ikki tomonning o'zaro qiziqishlariga va roziliklariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozimligi tufayli bank mijozlar manfaatini ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yishi kerak.

Tijorat banklari faoliyatining keyingi tamoyili bu banklar ko'rsatadigan xizmatlar va operatsiyalarning **universallashuvi** va **diversifikatsiyasi** bo'lib, banklar faoliyatining turli tarmoq va sohalarini qamrab olishini kam tavakkalchilik asosida yuqori daromad olishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Banklar qaysi mulk shakliga asoslanganligidan qat'i nazar ularning faoliyati yuqoridagi tamoyillarga asoslanadi.

Oldingi paragrafda ta'kidlanganidek banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishlari va aksiyador bo'lishlari mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar – jismoniy shaxslarning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklari universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlarni amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, Ipoteka-Zamin banklarini kiritish mumkin.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklari: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Tarmoqlarga xizmat ko'rsatishiga qarab: sanoat, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va boshqa banklarga bo'linishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning roli, ularning iqtisodiyotga ta'siri o'sib bormoqda. Kredit muassislari, aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyatini kuza-tib borishi mumkin.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasi o'rtasida qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

5-§. Tijorat banklarining funksiyalari

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Shu sababli tijorat banklari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
- korxonalar, tashkilotlar va aholini kreditlash;

- iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to‘lovlarni amalga oshirish;
- moliya-valuta bozorida faoliyat ko‘rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish, maslahat xizmatlarini ko‘rsatish va boshqalar.

Banklar bo‘sh pul mablag‘larini yig‘ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib bo‘sh pul daromadlari va jamg‘armalarini yig‘adi. Jamg‘aruvchi (bo‘sh mablag‘ egasi) o‘z mablag‘larini bankka ishonib topshirgani va bank bu mablag‘lardan foydalangani uchun ma‘lum foiz hisobida daromad oladi. Bo‘sh pul mablag‘lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banking bo‘sh turgan mablag‘larni jalb etish, ularni kapitalga aylantirish funksiyasi asosiy funksiyalardan hisoblanib, jalb etilgan mablag‘lardan daromad qarz mablag‘lariga bo‘lgan talab va taklif asosida shakllanadi.

Bankning vositachilik operatsiyalari bozor iqtisodiyoti tizimini rivojlantirish borasida bank faoliyatida tavakkalchilik va noaniqlikning oldini olishga sharoit yaratadi. Pul mablag‘lari bank vositachiligisiz ham kreditor va qarz oluvchi orasida muomalada bo‘lishi mumkin, ammo bu bilan mablag‘larni yo‘qotish xavfi darajasi oshadi va mablag‘larni o‘z vaqtida qaytarib ololmaslik muammolari yuzaga keladi. Bu muammolarning yuzaga kelishi shundan iboratki, kreditor va qarz oluvchi bir-birovi haqida yetarli darajada ma‘lumotga ega emasligi, mablag‘larga bo‘lgan talabning taklif bilan doimo miqdoran va bir vaqtda teng emasligidadir. Tijorat banklari mablag‘larni depozitga jalb etishi, ssuda berishi mumkin. Bank o‘z aktivlari bo‘yicha keng diversifikatsiya usulini qo‘llab omonatlarni qaytara olmaslik xavfi darajasini kamaytirishi mumkin.

Iqtisodiy tizimni qayta qurish uchun asosan va birinchi galda ichki xo‘jalik jamg‘armalariga tayanish lozim. Tijorat banki moliya bozoriga kredit resurslariga talab bilan kirar ekan, nafaqat iqtisodi-

yotda mavjud bo'lgan barcha jamg'armalarni maksimal darajada yig'ishga, balki joriy iste'molni chegaralash bilan jamg'armani shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Jamg'arma mablag'larni shakllantirishda tijorat banklari depozit siyosatining ta'siri katta. Omonatchilarga yuqori foizlardan tashqari, bank kreditlariga yuqori kafolat va ishonchlilik kerak. Omonatlarni qo'yishda xavfsizlik bilan bir qatorda mijoz tijorat banki faoliyati haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishi va bu bilan u bankning moliyaviy ahvoliga baho bera olishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida asosiy o'rinni korxonalar, tashkilotlarni, aholini va turli subyektlarni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foylanishga beradi. Bank krediti hisobidan iqtisodiyotning muhim tarmoqlari – sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z ustavlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish bo'yicha Markaziy bankka murojat qilishlari mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi. Ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan bo'lishi lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qimmatli qog'ozlar bozori yaxshi taraqqiy etmagan bosqichlarida iqtisodiyotda mavjud bo'lgan asosiy moliyaviy resurslar banklarga omonatlarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Banklarning keyingi funksiyasi bu mustaqil subyektlararo to'lov operatsiyalarini amalga oshirish funksiyasidir. Rejali iqtisodiyot davrida barcha to'lovlar birgina Davlat banki orqali amalga oshirilgan, hisob-kitoblarning bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlat o'zi kafil bo'lardi. Mustaqil tijorat banki tizimini shakllantirish hisob-kitob tizimining ajralishiga olib keladi va banklar o'z zimmalariga oladigan javobgarlik darajasini oshiradi. MFO hisobvaraqlaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan hisob-kitoblar o'rniga banklararo hisobning korrespondent schotlarga o'tishi ham javobgarlik darajasining ko'payishiga olib keldi. Bunday sharoitda tijorat banklari, mijozlar hisob-kitoblari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirilishi bo'yicha mas'uldir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklari iqtisodiyotning to'lov mexanizmida yetakchi o'rin tutadi.

Iqtisodiyot to'lovlarini amalga oshirishni isloh qilish va rivojlantirish orqali mamlakatimiz to'lov tizimida tijorat banklarining o'rni kengaymoqda. Undan tashqari tijorat banklari moliyavaluta bozorida faoliyat ko'rsatishi, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarishi va ularni joylashtirishi, sotib olishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funksiyalar asosida quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Bank
Bankning funksiyalari

Moliyaviy ahvol
To'lovlarda vositachilik

Pul almashtiruvchi ijro banklari	Kredit tizimi
Ssuda	Kredit tizimi bo'g'inlari
Kredit munosabatlari	Markaziy bank
Ssuda kapitali	Tijorat banki
Bo'sh pul mablag'lari	Maxsus kredit institutlari
Kapital harakati	Investitsion banklar
Banklar yiriklashuvi	Ipoteka
Jalb qilingan mablag'lar	Ipoteka banki
Mablag'larning kapitalga aylanishi	Nobank tashkilotlar
Bank ishtiroki	Investitsion fondlar
Kredit berish	Aksiyador bank
Kredit olish	Bank paychilari
Universal banklar	Bank tizimi
	Xorijiy banklar

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

- 1. Bankning mohiyatini tushuntiring?*
- 2. Banklar qanday funksiyalarni bajaradi?*
- 3. Markaziy bankning asosiy bosh maqsadi nima?*
- 4. Tijorat banklarining vazifalari va funksiyalarini tushuntirib bering?*
- 5. Markaziy bank qaysi funksiyalarni bajaradi?*
- 6. „Kredit tizimi“ deganda nimani tushunasiz va uning tarkibiy qismlarini ko'rsating?*
- 7. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi to'g'risida nimalarni bilasiz?*
- 8. Bank tizimining qanday xususiyatli tomonlari mavjud?*
- 9. Nobank tashkilotlarga nimalar kiradi va ular nima uchun zarur?*
- 10. Banklar qaysi xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi?*
- 11. Bank tizimini erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz va uni amalga oshirish yo'llarini ko'rsating?*

12. *Pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari nimalardan iborat?*
13. *Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari va ularning ishlash mexanizmini tushuntiring?*
14. *Markaziy bankning hukumat maslahatchisi – xazina vakili vazifasini tushuntiring?*
15. *Markaziy bankning banklarning banki vazifasini asoslang?*
16. *Markaziy bank va tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi haqida gapirib bering va tarkibiy bo‘limlarning vazifalarini izohlang?*
17. *Tijorat banklari faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini sanang va tushuntirib bering?*

II BOB. TIJORAT BANKLARINING PASSIV VA AKTIV OPERATSIYALARI

I-§. Tijorat banking resurslari va ularning tarkibi

Tijorat banklari, boshqa xo‘jalik subyektlari kabi o‘zining xo‘jalik va tijorat faoliyatini ta‘minlash uchun ma‘lum miqdorda pul mablag‘lariga, ya‘ni resurslariga ega bo‘lishlari lozim. Iqtisodiyotning rivojlanishida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borishda birinchi darajali vazifa hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin: iqtisodiyotning bozor modeliga o‘tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatiladi, ikki bosqichli bank tizimining shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o‘zgaradi.

Undan tashqari, uning aktiv operatsiyalari obyektli orqali aniqlanadigan bank faoliyatining ko‘lami, ular joylashtiradigan resurslar hajmi, miqdori, jalb qilingan mablag‘lar summasiga bog‘lik bo‘ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo‘yicha banklar o‘rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo‘sh pul mablag‘larini mumkin qadar ko‘proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalar orqali tashkil topadi va bank balansining passiv qismida yuritiladi. Bank resurslarini ikki katta guruhga bo‘lish mumkin. Bular, banklarning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lardir. Jalb qilingan resurslarni ba‘zi hollarda ikkiga bo‘lib qaraladi – bu jalb qilingan depozitlar, boshqa majburiyat-

lar va sotib olingan resurlardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasi- ni topadi. Shu bilan birga resurslar xarakteriga banklarning kredit- lash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir qiladi.

Bank resurlarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'lari tashkil etadi. Boshqa kapitallarni jalb qilish uchun bank o'z kapi- talining yetarli darajasi miqdorini ko'rsatishi lozim.

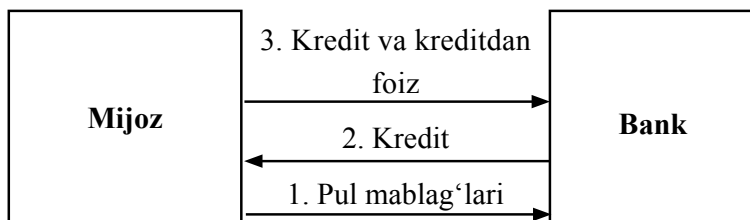
Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun ham bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shart- laridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bankka oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvo- li moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati, to'lovlar, banklarning daro- madlari vujudga keltiriladi.

Bank resurslarining aylanishini quyidagicha ifodalash mum- kin.

Bank resurslarining aylanishi

4-chizma

Bank resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa o‘z navbatida banklar faoliyatining doimiyligiga asos hisoblanadi.

Alohida tijorat banklari uchun bank resurslari tarkibiy tuzilishi turli xillik bilan farqlanadi. Bu uning o‘ziga xos xususiyatlari bilan tushuntiriladi. Ikkita tijorat banki resurslarining tarkibiy tuzilishi quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

1-jadval

Bank resurslari tarkibi

Ko‘rsatkichlar	1-bank	2-bank
1. O‘z mablag‘lari – jami, shu jumladan	17,4	7,2
1.1. Ustav fondi	3,9	1,3
1.2. Boshqa fondlar	9,4	3,2
1.3. Joriy yildagi taqsimlanmagan foyda	4,1	2,7
2. Jalb qilingan mablag‘lar – jami, jumladan	82,6	92,8
2.1. Muddatli depozitlar	76,9	70,1
2.2. Muddatsiz depozitlar	4,3	4,3
2.3. Aholi qo‘yilmalari	0,3	0,4
2.4. Sertifikatlar, veksellar	1,1	–
2.5. Banklararo kreditlar	–	18,0

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, alohida tijorat banklarining resurslari strukturasi sezilarli farq qiladi. Bu avvalambor, tijorat banklarining o‘z mablag‘lariga taalluqli bo‘lib, tahlil qilinayotgan banklarda ularning miqdori turlichadir. Birinchi bankning o‘z mablag‘lari ikkinchi banknikidan ikki marta ortiq. Birinchi bankda ustav fondi 3,9 %ni, o‘z mablag‘lari summasining 22,3 %ini tashkil etgan. Ikkinchi bankda ustav fondi 1,3 %ni, ya’ni o‘z mablag‘lari summasining 18 %ini tashkil etgan.

Jalb qilingan resurslar birinchi bankda 82,6 %ni, ikkinchi bankda 92,8 %ni tashkil etgan. Bunda ikkinchi bank banklararo kredit-

dan keng foydalangan va u 18,0 %ni tashkil etgan. Birinchi bank esa aksariyat hollarda mijozlarining resurslari bilan ishlagan.

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklarining resurslarini tashkil qilish jarayoniga katta ahamiyat beriladi. Shu sabab o‘tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o‘zgarishlar bo‘ldi. Bu o‘zgarishlarning bo‘lishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatdi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta’minlanishi va bu o‘z navbatida kredit tavakkalchiligini kamaytirganligi;

- iqtisodiyotda to‘lovsizlik muammosining mavjudligi va kredit qaytarilmasligi oqibatida tijorat banklarining zarar ko‘rish imkoniyatining oshishi;

- aholi qo‘lidagi omonatlarning o‘shishi;

- korporativ qimmatli qog‘ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir.

Banklarda mavjud bo‘lgan mablag‘lardan foydalanish imkoniyatiga qarab bank resurslari o‘z resurslariga va qarz (sotib olingan) resurslarga bo‘linadi. Bu holda banklar resurslariga bank kapitalidan tashqari ma’lum vaqt davomida bank ixtiyorida bo‘lgan jalb qilingan depozitlarni, boshqa banklarning depozitidan va vakillik hisobraqamidan qoldiqlarni, forvard valuta kursi va klining bo‘yicha qoldiqlarni va boshqa depozitlar va qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Undan tashqari, bankning ixtiyorida mavjud bo‘lgan resurslar amalga oshirishni mo‘ljallanayotgan aktiv operatsiyalar uchun yetarli bo‘lmasa, zarur miqdordagi mablag‘larni Markaziy bankdan, nobudjet fondlardan, pul bozorida sotib olish yoki qarzga olish mumkin.

Shunday qilib, bankning o‘z mablag‘lari va qarzga olingan yoki sotib olingan mablag‘lari yigindisi tijorat banklarining resurs bazasini tashkil qiladi.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakl-

lantiruvchi asosiy manbalarga o‘z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi:

- yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisobvaraqlaridagi qoldiqlari;
- bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan veksellar va depozit sertifikatlar;
- olingan banklararo kreditlar;
- bank vakili tomonidan ochilgan „loro“ depozit va valuta hisobvarag‘idagi mablag‘lar va boshqa manbalar.

Biz tijorat banki bo‘limining ko‘rsatkichlarini ifodalovchi quyidagi jadval ma’lumotlaridan bankning resurs bazasini tashkil qiluvchi elementlar va ularning tarkibini aniqroq ko‘rishimiz mumkin.

2-jadval

Tijorat banking resurs bazasi va undan foydalanish to‘g‘risida ma’lumot

№	Ko‘rsatkichlar	Ming so‘m	%
I	Bankning resurs bazasi. Bankning o‘z mablag‘lari		
1	Bank kapitali – jami (30000-q ² , 29830 h/v ²) Shu jumladan:	226209	33,1
	Aksiyadorlik kapitali (30300-q, 29830 h/v)	82739	12,0
	Qo‘shimcha kapital (30600 h/v)	0	0
	Rezerv kapital (30900 h/v)	40254	6,0
	Taqsimlanmagan foyda (31200 h/v)	103216	15,1
	Vositalar qiymatini baholashda yuzaga keluvchi ortiqchalik (31500 h/v)	0	0
2	Jalb qilingan depozitlar – jami, shu jumladan:	170989	25,1
	talab qilingunga qadar (20200 h/v)	109794	16,1
	Jamg‘arma (20400 h/v)	10957	1,6
	Muddatli (20500 h/v)	17159	2,5
3	Mijozlarning boshqa depozitlari (22600 h/v)	1614	0,3
4	Boshqa banklarning depozitlari va vakillilik schotidagi qoldiq (21000 h/v)	0	

2-jadvalning davomi

5	Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar (23600 h/v)	0	
6	Forvard – valuta kursi (22800 h/v)	0	
7	Boshqa majburiyatlar (29800 h/v – 29830 h/v)	1259	0,2
8	Kliring transaksiyalari (23200 – 23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 h/v.lar)	0	
9	Boshqa passivlar (22200-q, 23220 h/v)	30206	4,4
10	Bankning jami o'z ixtiyorida bo'lgan resurs bazasi (1+2+3+4+5+6+7+8+9 qatorlar)	397198	58,2
11	Sotib olingan resurslar – jami:		
	(21600+21800+22000 h.v) shu jumladan:	285674	41,8
	Markaziy bankdan (21602, 21802, 22002 h/v)	187333	27,4
	Moliya vazirligidan (21610, 22010 h/v)	57911	85
	Banklararo pul bozoridan (21606, 21806 h/v)	0	
	Nobudjet fondlardan (21605, 21805, 22005 h/v)	0	
12	Hukumat hisobvaraqlari (23400 h/v)	40430	59
13	Bankning jami resurs bazasi (10-, 11-, 12-qatorlar)	682872	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, tijorat banki resurs bazasining 33,1 %i bankning o'z mablag'lari, ya'ni bank kapitali va taqsimlanmagan foydasiga to'g'ri keladi. Bank ixtiyorida bo'lgan resurslarning 25,1 %i jalb qilingan depozitlarga to'g'ri keladi. Shunday qilib, bank ixtiyorida bo'lgan o'zi yig'gan resurslar jami – 58,25 %ni tashkil qiladi. Bank tomonidan sotib olingan resurslar esa 41,8 %ni tashkil qiladi. Undan 27,4 %i markaziy bankdan olingan kredit resurlarini, 8,5 %i moliya vazirligidan olingan resurslarni, 5,9 %i hukumat hisobvarag'ida bo'lgan resurslarni tashkil qiladi.

Bank tomonidan tashkil qilingan resurs baza turli xil kreditlar va investitsiyalarni va boshqa aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun yo'naltiriladi. Buni quyidagi jadval materiallaridan ko'rishimiz mumkin.

¹ q – qator.

² h/v – hisobvarag'i

Bank resurslarining ishlatilishi

II	Bank resurslarning yo‘nalishi:		
1	G‘aznadagi mablag‘lar va qimmatbaho metallar (10100-q, 10900 h/v)	88491	12,9
2	Markaziy bankdagi majburiy rezerv zaxiralar (10309 h/v)		
3	Boshqa banklar vakillik hisobvaraqlaridagi mablag‘lar va depozitlar (10500 h/v)	0	
4	Sotib olingan qimmatli qog‘ozlar (10700, 11300 h/v)	0	
5	Faktoring operatsiyalar (11100 h/v)	0	
6	Banklararo kreditlar (12100 + 13300 h/v)	0	
7	Hukumatga ajratilgan kreditlar (12300 h/v)	0	
8	Sof kredit qo‘yilmalari (12500, 12600, 12700, 12900, 13100, 13700, 13800, 13900, 14000, 14300, 14900, 15100, 15300, 15500, 15700 h/v)	0	
9	Sof investitsiyalar (15900 h/v)	42915	62,9
10	Bank mulki (16500, 17700, 19921, 19923 h/v)	0	
11	Forvardlar va valutaviy holat (16900, 17100 h/v)	43876	6,4
12	Tranzit hisobvaraqlari (17300 h/v)	0	
13	Hukumat hisobvaraqlari (17500 h/v)	0	
14	Boshqa aktivlar (19900 + 16100 + 16300 – 19921, 19923 h/v)	0	
15	Jami qo‘yilmalar (1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14-qatorlar)	121300	17,8
16	Ortiqcha bo‘sh resurslar (I bo‘lim 13-q – II bo‘lim 15-q) Vakillik hisobvarag‘idagi qoldiqlar (10301 h/v)	682818	
17	Moliya vazirligidagi fond mablag‘lari (23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 h/v)	60112	54,0
18	Vakillik hisobvarag‘idagi ortiqcha (bo‘sh) mablag‘lar (17-q – 18-q)	59354	
19	Vakillik hisobvaraq nolikvidliligi (18-q – 17-q)	758	

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatib turibdiki, tijorat banki resurslarining bir qismi bankning g'aznadagi mablag'lari va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishga yo'naltirilsa, mablag'larning asosiy qismi kreditlar berish uchun sarflanadi, ya'ni resurslar hisobidan berilgan sof kreditlar salmog'i mablag'lar sarfida 62,9 %ni tashkil qiladi. Mablag'ning 17,8 %i boshqa aktivlarga yo'naltirilgan hamda undan tashqari, 54,0 ming so'm miqdorida ortiqcha resurslar mavjud. Vakillik hisobvarag'idagi bo'sh mablag'lar 758 ming so'mni tashkil qiladi.

2-§. Tijorat bankining o'z mablag'lari

Bankning o'z mablag'lari uning faoliyatining asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya'ni real kredit resurslari hajmini, pirovard natijada aktiv amaliyotlar hajmini belgilab beradi. Bankning o'z mablag'lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma'lumot manbayi hisoblanadi.

Bankning o'z mablag'lariga ustav fondi (kapital), rezerv fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o'z mablag'lariga to'g'ri keladi. Bankning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni ustav kapitali egallaydi.

Bankning ustav kapitali – bu bank ishini tashkil qilishning asosiy tayanch nuqtasi hisoblanadi.

Markaziy bankning me'yoriy talablariga muvofiq bank kapitali asosiy (birinchi darajali kapital) va qo'shimcha (ikkinchi darajali) kapitaldan iborat. Birinchi darajali kapital hisob-kitob qilingan kapital yig'indisining 50 foizidan kam bo'lmasligi lozim. Tartibga solish funksiyasini asosan, birinchi darajali kapital bajaradi, chunki u doimiyroq hisoblanadi.

Bank kapitali uning faoliyat yuritish chegaralarini belgilab beradi, investorlar hamda aksiyadorlar va qolaversa, bankning o'zi

uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy barqarorlik darajasini ko'rsatib beradi.

Bankning tashkil topish shakliga qarab, ustav kapitalining shakllantirilishi turlicha bo'ladi. Agar bank aksiyadorlik jamiyati ko'rinishida shakllanayotgan bo'lsa, ustav fondi aksiyalarining nominal qiymati ko'rinishida tashkil topadi. Bunda aksiyalar ochiq obuna qilish yo'li bilan yoki ta'sischilarning ustav fondidagi ulushlariga qarab tarqatilishi mumkin.

Agar bank mas'uliyati cheklangan jamiyat ko'rinishida tuzilgan bo'lsa, ustav fondi ulushlarga bo'lingan holda bo'ladi. Ularning hajmi ta'sis hujjatlari bilan aniqlanadi. Bunda bank ishtirokchilari o'z ulushlarining me'yori chegarasida majburiyatlarni o'z zimmlariga oladilar.

Bankning tashkiliy-huquqiy shakliga qaramay, uning ustav fondi huquqiy va jismoniy shaxslarning to'lovlari orqali shakllanadi va ta'sischilarning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondi faqat bank ishtirokchilarining xususiy mablag'lari hisobiga tashkil topishi mumkin. Jalb qilingan kredit, garovga olingan yoki boshqa yo'llar bilan jalb qilingan mablag'lar hisobidan ustav fondini shakllantirishga yo'l qo'yilmaydi. Bankning ustav fondi faqat pul mablag'lari va moddiy aktivlar hisobiga tashkil topishi mumkin.

Respublika budjeti mablag'lari, davlat nobudjet fondlari mablag'lari va O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruv va mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoridagi bo'sh pul mablag'lari va boshqa obyektlar banklarning ustav kapitali shakllanishida qatnashmaydi. Qonunda ko'rsatilgan holatlarda bank ustav kapitalini shakllantirish uchun budjet mablag'laridan foydalanish mumkin.

Agar aksiyadorlar ustav kapitalini shakllantirishda qarz mablag'idan foydalansa, ustav fondiga qo'shilgan mablag' aksiyadorga qaytarib beriladi va aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka qaytariladi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank faoliyati shart-

lari, biznes-rejada ko'rsatilgan operatsiyalar turi va hajmiga qarab bank ustav kapitali miqdoriga qo'shimcha talablar qo'yish mumkin. Ustav fondining minimal miqdori bankning barqaror faoliyatini ta'minlash uchun o'rnatiladi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banki ustav fondining minimal miqdori to'g'risidagi ma'lumotlar oldingi paragraflarimizda keltirilgan edi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagi asosiy talablarga rioya qilinadi:

– Markaziy bank belgilagan ustav kapitalining eng kam miqdori yuzasidan talablarga muvofiqligi;

– ko'zda tutilayotgan o'sishni qo'llab-quvvatlash darajasi; Ko'zda tutilayotgan daromadlar va asosiy foizlar darajasi;

– muassislarning zarur hollarda qo'shimcha kapitallar kirita olish qobiliyati va boshqalar.

Faoliyat ko'rsatayotgan banklar ustav kapitaliga talablar iqtisodiy ahvol va bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank ustav kapitali miqdorining o'zgarishi va o'zgarishni ro'yxatga olish tartibi Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi.

Banklar ustav kapitali minimal miqdorining belgilanishi banklarni har xil javobgarliklardan saqlash maqsadida belgilanadi. Chunki bank ustav fondi qancha katta bo'lsa, uning resurslari ham shuncha ko'p bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida o'z sho'ba bankini ochish yoki bu yerdagi bank ustav kapitalida ishtirok etish istagini bildirgan norezident bank ustav kapitali 30 mln. AQSH dollari ekvivalentiga teng summadan kam bo'lmasligi kerak.¹

Bankning tashkiliy shakliga qarab, ustav kapitali oshishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyati ko'rinishidagi tijorat banklari o'z ustav kapitalini oshirishlari uchun qo'shimcha miqdorda aksiyalar chiqar-

¹ O'zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami –T.: „O'zbekiston“, 2000-y. 245-bet.

ishlari va ularni yuridik va jismoniy shaxslar orasida tarqatishlari mumkin. Qo‘shimcha mablag‘larni jalb qilishda bu banklarga o‘z qarz majburiyatlari – obligatsiyalar chiqarish huquqi berilgan. Obligatsiyalar barcha aksiyalar to‘la to‘lanib bo‘lgach, ustav fondining 20 %dan oshmaydigan qiymati hajmida chiqarilishi mumkin.

Mas’uliyati cheklangan jamiyat ko‘rinishida tashkil topgan banklar o‘zlarining ustav kapitallarini qo‘shimcha ishtirokchilarning ulushlarini oshirish orqali ko‘paytirishlari mumkin.

Har yili har bir bank aksiyadori (ishtirokchisi) o‘zining ustav kapitalidagi ulushiga mos ravishda bank foydasining bir qismini dividend ko‘rinishida oladi.

Dividendlar hajmi va uni hisoblash tartibi aksiya turi va chiqarilishi shartlariga bog‘liq bo‘ladi (oddiy yoki imtiyozli aksiyalar).

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari natijasi bo‘lmish rezerv fondlar bank yetarli foyda olmagan taqdirda bank obligatsiyalari bo‘yicha foiz bo‘lib xizmat qiladi. Rezerv fond foydadan ajratmalar hisobiga shakllanadi.

Rezerv fond bilan bir qatorda tijorat banklarida ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanish fondlari foyda hisobiga tashkil topishi mumkin. Ularni shakllantirish va ishlatish tartibi tijorat hisob-kitoblari to‘g‘risidagi bank yo‘riqnomalarida belgilanadi.

Bankning mijozlari oldidagi majburiyatlarini ta‘minlash – bank mablag‘larining asosiy funksiyasi bo‘lib hisoblanadi. Ularga o‘z majburiyatlari bo‘yicha javobgarlikni ta‘minlovchi katalik sifatida qaralishi mumkin. Bank amaliyotida kapital resurslarni yo‘qotish natijasida zarar ko‘rilganda bank to‘lov qobiliyatini saqlab qolish uchun resurslar rezerv bo‘lib hisoblanadi. Chunki bank kapitali aksiyadorlarga qaytarilmasligi ham mumkin. Bankning o‘z resurslari miqdori uning faoliyat ko‘lamiga bog‘liq. Bankning o‘z mablag‘lari uning moddiy bazasini rivojlantirish manbayi bo‘lib xizmat qiladi.

Bank amaliyotida o‘z kapitalining netto va brutto turlari farqlanadi. Bankning o‘z kapitali – brutto – bankning barcha fondlari va balans bo‘yicha taqsimlanmagan foydasi yig‘indisiga teng. Bank-

ning o'z kapitali – netto – bu kapital bruttodan o'z mablag'laridan kapital xarajatlarning oshgan qismini, yo'l qo'yilgan va potentsial zararlar, sotib olingan xususiy aksiyalar va muddati 30 kundan ortiq bo'lgan debitor qarzlarni chegirib tashlangandan qolgan sumмага teng. Shunday qilib, kapital – netto mavjud bo'lgan bank kapitalini o'zida aks ettiradi.

Tijorat bankining o'z kapitali miqdori ko'pgina omillarga bog'liq bo'ladi. Bu omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi qonunga muvofiq, bankning o'z kapitali hajmi uning aktiv operatsiyalarini chegaraviy hajmini belgilab beradi. Shuning uchun ma'lum miqdor mijozlarga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan bank (misol uchun, tarmoq banki) belgilangan normativlarga rioya qilgan holda, o'zlik kapitalining shunday miqdoriga egalik qilishi kerakki, toki u o'z doimiy mijozlarining asoslangan qarz mablag'lariga bo'lgan talablarini qondira olsin.

Ikkinchidan, bank uchun zarur bo'lgan o'zlik kapitali miqdorining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Mayda, lekin son jihatdan ko'pchilikni yirik kredit oluvchi korxonalarni tashkil qiluvchi bankda o'z mablag'lari nisbatan ko'p miqdorda kerak bo'ladi. Chunki yirik mijozlarga xizmat qiluvchi banklarda kreditning qaytarilmaslik xavfi katta bo'ladi.

Uchinchidan, tijorat bankining o'z kapitali miqdori, uning aktiv operatsiyalar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Bank olib borayotgan operatsiyalari katta tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lishi, o'z mablag'larining nisbatan ko'p bo'lishini taqozo etadi. Bu hol, xususan, innovatsion banklarga tegishlidir. Agar bankning kredit portfelida minimum ssudalar ko'pchilikni tashkil qilsa, bankning mablag'lari nisbatan kam bo'lishi mumkin.

Bankning aktiv operatsiyalari xarakteriga qarab, bank kapitali va uning turli darajadagi aktivlari o'rtasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki o'rnatgan normativlari bankning o'z kapitali miqdorini aniqlashga bir qancha yo'nalishlar belgilab beradi.

Bank kapitali hajmini aniqlayotganda banklar bu mablag‘lar olinadigan foyda miqdorini aniqlamasligini ham e‘tiborga olishadi. Bu faqatgina, bankning aniq mijozlar doirasiga xizmat ko‘rsatish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, bankning zaruriy xususiy kapital miqdori kredit resurslari bozorining rivojlanganlik darajasiga va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki olib borayotgan pul-kredit siyosatiga bog‘liq. Rivojlangan bozor sharoitida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining erkinlashtirilgan kredit siyosatini olib borishga yo‘l ochib berishi natijasida tijorat banking kredit resurslariga talabini qondirish osonlashadi va bankning zaruriy o‘z mablag‘lari darajasi kamayadi. Yetarli darajada moliya bozorining rivojlanmaganligi, kredit siyosatining qattiqqo‘lligi banklarning o‘z mablag‘larini doimiy tarzda oshirishni talab etadi.

Banklarning o‘z mablag‘lari miqdorini oshirishda 2 usul ishlatilishi mumkin: qo‘shimcha aksiyalar chiqarish va ularni joylashtirish yoki chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish. Birinchi usul foydani jamg‘arish bankning rezerv va boshqa fondlarini jadallashtirilgan tarzda shakllantirish va ularni keyinchalik kapitalga aylantirish shaklida ro‘y beradi. Bunda yil oxirigacha foydaning bir qismi to‘g‘ri kapitalga aylanishi ham mumkin. Bu usul ancha arzon, yangi paychilar jalb qilish yoki aksiya chiqarish borasidagi qo‘shimcha xarajatlarni talab etmaydi. Lekin foydani jamg‘arish joriy yilda aksiyadorlarga to‘lanadigan dividendlar miqdorining kamayishiga olib keladi. Bu esa bankning bozorda tutgan mavqeyiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish orqali bank ustav kapitalini oshirish quyidagi usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- moliyaviy yil yakuni bo‘yicha ko‘rilgan foizning bir qismini yoki hammasini aksiyalar nominal qiymatini oshirishga yo‘naltirish;

- aksiyadorlar tomonidan aksiyalar nominal qiymati oshirilgan qismining to‘lanishi;

- moliyaviy yil yakuni bo‘yicha ko‘rilgan bank foydasini

aksiyalar nominal qiymatini oshirishga yoʻnaltirish va aksiyadorlar tomonidan aksiyalar oshirilgan nominal qiymatining yetishmaydigan qismining toʻlanishi hisobidan amalga oshiriladi.

Bankning ustav kapitali aksiyalar nominal qiymatini pasaytirish yoki aksiyalar umumiy sonini qisqartirish, jumladan, keyinchalik ularni toʻlash sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin.

3-§. Tijorat banki kapitali va uning tarkibi

Bank oʻz kapitali tushunchasini keng ochib berish uchun shuni aytib oʻtish kerakki, bank nazariyasida bank oʻz mablagʻi va oʻz kapitali tushunchalari farq qiladi. „Oʻz mablagʻi“ tushunchasi – keng maʼnoli, u oʻz ichiga bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan hamma passivlarni (bankning ustav, rezerv va boshqa fondlari, bank tashkil qilingandagi hamma rezervlarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini) oladi. Bankning oʻz kapitali – bu hisob-kitob yoʻli bilan aniqlanadigan kattalik. U iqtisodiy maʼnosiga koʻra bank kapitali funksiyalarini bajaradigan oʻzlik mablagʻlarni ichiga oladi.

Bankning oʻz kapitali – bank vaqtincha jalb qilgan qarz mablagʻlaridan farqli oʻlaroq, bevosita bankning oʻziga tegishli boʻlgan mablagʻlardir. Bank kapitalining boshqa korxonalar kapitalidan farqi shundaki, bankning oʻz kapitali aylanma mablagʻlarining 10 foizini, korxonalarda esa u taxminan 40–50 va undan ortiq foizni tashkil qiladi.

Bank kapitaliga bankning oʻz mablagʻlarining asosiy elementlari kiradi, yaʼni qonunchilikka muvofiq tashkil topgan asosiy fondlar, bank faoliyatini taʼminlash maqsadida ichki manbalar hisobiga tashkil topgan rezervlar kiradi. Ular quyidagi shartlarga javob berishi kerak.

- bank faoliyatining barqarorligi;
- kreditor huquqlari boʻyicha subordinatsiyalanganlik;
- qayd qilib yozilgan daromadlarning yoʻqligi.

Bankning o'z kapitali deganda, bankning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashga qaratilgan maxsus tashkil qilinadigan fond va rezervlar tushuniladi. Bank kapitaliga ustav kapitali, rezerv kapitali, ta'sis foydasi, bank ixtiyorida qoldirilgan o'tgan va joriy yilda taqsimlanmagan foydasi, turli xarajatlarni qoplash uchun tashkil qilingan rezervlar kiradi va u bank faoliyatida muhim funksiyalarni bajaradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bank kapitali I va II darajali kapitaldan iborat bo'lib, I darajali kapital quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) to'liq to'langan va muomalaga kiritilgan oddiy aksiyalar;

b) nokumulyativ imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar muayyan sotib olish sanasi va shartlariga, egasining xohishiga ko'ra sotib olinish imkoniyatiga ega emas. Bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq, ular bo'yicha dividendlar to'lanmasligi mumkin;

d) qo'shimcha kapital – oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxining ularning nominal qiymatidan oshib ketishi;

e) taqsimlanmagan foyda:

1) kapital zaxiralar;

2) avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi;

3) joriy yil zararlari.

f) aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlarida o'sishi. Bu ulush sho'ba korxonalari hisobvaraqlari bank moliyaviy hisobotlarida birlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalining 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi.

II darajali kapital quyidagilardan iborat:

a) joriy yildagi sof foyda;

b) taxminiy xarajatlarni hisobga olgan holda aktivlar summasining 125 foizi va hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdoridagi umumiy zaxiralar. Nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar muayyan sotib olish sanasi va shartlariga, egasining xohishiga

ko'ra sotib olinish imkoniyatiga ega emas. Bank aksiydorlarining umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq, ular bo'yicha dividendlar to'lanmasligi mumkin.

d) hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar;

e) subordinar qarz bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati yetib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 30 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarzlarga garov ta'minotiga ega bo'lmasligi, bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitlar talablari qondirilganidan so'ng amalga oshirilishi, boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi lozim.

4-jadval

Tijorat banki kapitalini hisoblash usuli

Ko'rsatkichlar		Kapital, mln so'm		
		Asosiy I daraja	Qo'shimcha II daraja	Jami kapital
	I darajali kapital			
	Oddiy aksiyalar	570		570
	Nokumulativ muddatsiz aksiyalar	198		198
	Kapital (ortiqcha qismi)	0		0
	Taqsimlanmagan foyda	31059		31059
	Aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi	0		
I	I darajali kapitaldan chegirmalar			
	Nomaterial aktivlar	0		
II	Sof I darajali kapital			31827

4-jadvalning davomi

V	II darajali kapital			
	Joriy yilning foydasi		20463	20463
	Mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash uchun zaxira (taxminiy tijorat 1,25 %)			
	Kapitalning boshqa instrumentlari			
	II darajali kapitalning I darajali kapitaldan ortgan qismi			
	Umumiy kapital summasi chegirmalar olingunga qadar		52290	52290
I	Umumiy kapital summasidan olinadigan chegirmalar			
	Konsolidatsiyalashmagan korxonalarining kapitaliga investitsiya			
	Bank kapitalining barcha investitsiya instrumentlari			
II	Riskka asoslangan kapitalning umumiy summasi			52290
III	Riskni hisobga olgan holdagi aktivlar umumiy summasi			832036
X	Birinchi darajali kapitalning yetarlilik darajasi (III/VII)			0,06
	Umumiy kapitalning yetarlilik darajasi (VII/VIII)			0,062

Rezerv kapitali – bankning umumiy va maxsus maqsadlari uchun (masalan, devalvatsiya uchun zaxira, trust operatsiyalari bo‘yicha biznes uchun zaxira, ko‘zda tutilmagan xarajatlar, tabiiy ofatlar natijasidagi zararlarni uchun zaxira va boshqa maqsadlar uchun) yaratgan zaxirasining hisobi 30903–30906 balans hisobvaraqsida olib boriladi. Ushbu zaxira bankning taqsimlanmagan foydasi hisobiga tashkil etiladi. Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘lagandan so‘ng sof foyda hisobiga shakllangan zaxiralardir.

Ushbu zaxiralarga ajratiladigan chegirmalar miqdori ochiq eʼlon qilinadigan hisobotda koʻrsatilishi lozim. Zaxiradan bank faoliyatida vujudga keladigan turli zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashlarsiz qoplash uchun foydalaniladi. Bundan mazkur zaxiralar hisobiga qoplanadigan barcha zararlar foyda va zararlar hisobida aks ettiriladi. 30903 – umumiy zaxira fondi boʻlib, bu hisobvaragʻi bankning taqsimlanmagan foydasi hisobidan umumiy maqsadlar (masalan, bank faoliyatini kengaytirish, bank uchun zaruriy vositalarni sotib olish va koʻzda tutilmagan xarajatlar, tabiiy ofatlar natijasidagi zararlar uchun va hokazo) uchun tashkil etgan zaxirasi hisobini yuritish uchun moʻljallangan.

30906 – devalvatsiya uchun zaxira boʻlib, bu hisobvaraqda milliy valutaning devalvatsiyasi natijasida koʻrishi mumkin boʻlgan zararlarni qoplash uchun yaratilgan zaxiraning hisobi yuritiladi. Ushbu zaxira mablagʻlari bankning taqsimlanmagan foydasining maʼlum qismidan va valutadagi bank aktivining ustav kapitaliga tegishli ekvivalentini qayta baholash natijasida hisoblangan mablagʻlardan tashkil topgan.

Maxsus zaxiralar – „Standart“, „Substandart“, „Shubhali“ va „Umidsiz“ deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar boʻyicha yuzaga kelishi mumkin boʻlgan zararlarni qoplash uchun tashkil qilinadi.

Taqsimlanmagan foyda. Bu hisobvaragʻi bankning butun faoliyati davomida olgan foydasining taqsimlanmagan qismi hisobini yuritish uchun moʻljallangan. Oʻz ichiga quyidagi hisobraqamlarni oladi: yillik, sof foyda; boshlangʻich qiymatiga nisbatan qayta baholanganda qoʻshimcha qiymat.

31206 – yillik sof foyda. Bu hisobvaragʻi hisobot yilida bank faoliyatining moliyaviy natijalari boʻyicha yillik foyda yoki zararlar hisobini olib borish uchun moʻljallangan. Ushbu hisobvaragʻi bankning yillik hisoboti topshirilgandan soʻng yopiladi.

Agar bank moliyaviy hisobot yakunlariga koʻra foyda bilan chiqsa, ushbu hisobraqam kredit qoldiq bilan yopiladi.

Boshlang'ich qiymatga nisbatan qayta baholanda qo'shimcha qiymat hisobvarag'i inflatsiya natijasida bank asosiy vositalarining boshlang'ich va bozor qiymatlari o'rtasidagi ijobiy farq, ya'ni boshlang'ich bahosiga nisbatan qo'shimcha qiymatining summasi aks ettiriladi.

5-jadval

Aksiyador tijorat banki kapitali o'sishining dinamikasi

№	Kapital	1.01	1.01	1.01 2007-y.ga	
		2007-y	2008-y	nisbatan o'sish	
		Ming so'm	Ming so'm	Ming so'm	%
1	Aksiyador kapital	468201	737778	269577	58,0
2	Rezerv kapital	3594	43432	39838	1108,0
3	Taqsimlanmagan foyda	16236	1286	-14950	-92,0
4	Sof foyda	65789	100169	34380	52,0
	Jami:	553820	882666	328845	59,0

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tijorat bankining aksiyador kapitali va rezerv kapitali joriy yilda o'tgan yilga nisbatan sezilarli oshgan. Bank foydasi taqsimlanishi natijasida tijorat banki tahlil qilinayotgan davrda o'tgan yilga nisbatan 34380 ming so'm yoki 52,0 % sof foydaga ega bo'lgan.

Bank kapitalining uchta asosiy funksiyalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bular: himoya, operativlik va tartibga solish funksiyalaridir.

Bank omonatchilari manfaatlarini himoya qilish bankning asosiy funksiyasi hisoblanadi. Chunki bank aktivlarining asosiy qismi omonatchilar hisobiga tashkil topadi. Bundan tashqari bank kapitali aksiyadorlar risklarini kamaytiradi.

Himoya funksiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlarni shakllantirish yo'li orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish, bank tugatilgan taqdirda omonatchilarga kompensatsiya

to'lash imkoniyatini beradi. Bu esa o'z navbatida bankning keyingi faoliyat ko'rsatishiga keng yo'l ochib beradi. Lekin shuni e'tiborga olishimiz kerakki, tijorat banklari ko'pgina korxonalardan farqli o'laroq o'zlarining to'lovga qobiliyatligini joriy bank daromadi hisobiga ta'minlaydilar va faqatgina zararning bir qismi kapital hisobiga qoplanadi.

Kapital o'ziga xos himoya yostig'i rolini o'ynab, ko'zda tutilmagan yirik xarajatlar sharoitida bankka o'z operatsiyalarini davom ettirish imkoniyatini beradi. Shu kabi chiqimlarni moliyalashtirish uchun bankning o'z kapitali ichiga kiruvchi turli xil rezerv fondlar mavjud. Lekin mijozlar ssudalarni ommaviy qaytarmagan taqdirda, zararni qoplash uchun aksiyadorlik kapitalining bir qisminigina ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bank o'z kapitalining mavjudligi uning ishonchli va likvidligining birinchi shartidir.

Bank o'z kapitalining himoya funksiyasiga qaraganda operativlik funksiyasi ikkinchi darajali bo'lib hisoblanadi. U bankning o'z mablag'larini yer, bino, inshoot jihozlarini qoplash uchun moliyaviy rezervlarni shakllantirishga ajratishni o'z ichiga oladi. Bu moliyaviy resurslar manbayi bank ishi faoliyatining birinchi bosqichlarida, ta'sischi bilan bir qatorda birinchi navbatdagi xarajatlarni amalga oshirishlarida juda keraklidir. Bank rivojlanishining keyingi bosqichlarida bank kapitalining roli muhim bo'lib, bu mablag'larning bir qismi to'g'ri rezervlarni tashkil qilish uchun uzoq muddatli aktivlarga sarflanadi.

Garchi zararni qoplashning asosiy manbayi foyda jamg'arish bo'lsa ham, zararni qoplash uchun yangi aksiyalar chiqariladi yoki uzoq muddatli qarz olinadi.

Bankning o'z kapitali tartibga soluvchi funksiyani ham bajaradi. Bank kapitali ko'rsatkichi yordamida davlat organlari bank faoliyatiga baho beradilar va nazorat qiladilar. Odatda bank o'z kapitaliga uning minimal miqdori, aktivlar me'yori va boshqa bank aktivini sotib olish shartlari bo'yicha talab qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy

me'yorlar, asosan, bankning o'z kapitali hajmidan kelib chiqadi. Tartibga soluvchi funksiyasiga kapitalni ssuda va investitsion operatsiyalarni chegaralash maqsadida ishlatish ham kiradi.

Bankning ustav fondining o'zgarishi ustav fondi miqdorining oshirilishi va kamaytirilishi shakllarida amalga oshirilishi mumkin.

Bank ustav kapitali qo'shimcha aksiyalarni joylashtirish yoki aksiyalarning nominal qiymatini ko'tarish yo'li bilan oshirishi mumkin.

Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bank ustav fondini oshirish quyidagi usullar orqali amalga oshirilishi mumkin:

– moliyaviy yil yakuni bo'yicha ko'rilgan foydaning bir qismini yoki hammasini aksiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish;

– aksiyadorlar tomonidan aksiyalar nominal qiymati oshirilgan qismining to'lanishi.

Ustav fondini oshirish uchun qilingan o'zgartirishlarni bank ustaviga kiritish to'g'risida ta'sischilar qaror qabul qiladilar.

Qo'shimcha aksiyalarni chiqarish yoki aksiyalar nominal qiymatini oshirish uchun tijorat banklari Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga quyidagilarni topshiradi:

– qo'shimcha aksiyalarni joylashtirish yoki aksiyalar nominal qiymatini oshirish to'g'risida bank vakolatli organining qarori;

– agar aksiya ochiq obuna yo'li bilan tarqatilsa, bank vakolatli organi tomonidan tasdiqlangan emissiya prospekti;

– aksiya yopiq holda taqsimlansa, aksiyalarni chiqarish to'g'risida axborot beriladi;

– bank kengashi raisi imzolagan ustav kapitalini oshirish va aksiyalar emissiyasiga rozilik berish to'g'risida Markaziy bank nomiga berilgan iltimosnoma. Taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqish va rozilik berish bir oy muddat ichida amalga oshiriladi.

Bank ustav kapitali aksiyalar nominal qiymatini pasaytirish

yoki aksiyalar umumiy sonini qisqartirish, shuningdek, keyinchalik ularni to‘lash sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin.

Agar bank ustavida ko‘zda tutilgan bo‘lsa, aksiyalarning bir qismini sotib olish va ularni to‘lash yo‘li bilan bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat beriladi.

Agar kamaytirish natijasida ustav kapitalining eng kam miqdoridan kamayib ketsa bank ustav kapitali miqdorini kamaytirishga ruxsat berilmaydi.

Aksiyalarning nominal qiymati pasaytirilganda aksiya narxi va yangi nominal qiymat o‘rtasidagi farq aksiyadorlarga qaytariladi.

Ustav kapitalini kamaytirish uchun tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga iltimosnoma va ustav kapitalini kamaytirish to‘g‘risida aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining qarori topshiriladi. Rozilik bir oy muddatda beriladi.

Ustav kapitalining kamaytirilishi yoki oshirilishi omonatchilar manfaatlariga va bank moliyaviy ahvoriga xavf solsa yoki bir aksiyador ulushi belgilangan normadan oshib ketsa, Markaziy bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat bermaydi.

Markaziy bank o‘z xulosasini asoslagan holda bir oy ichida yozma ravishda tijorat bankiga yuboradi.

Shuni aytish kerakki, bank kapitalining asosiy maqsadi – riskni kamaytirish va kapitalning moliyaviy resurslar bozoriga kirish yo‘lini ta‘minlashidir.

Bank kapitali operatsion xarajatlarning moliyaviy bozorlarga erkin kirib borishini ta‘minlash orqali kamaytiriladi. Bank kapitali doimiy manbalardan odatdagi stavkalarda qarz olishga imkon beradi. Katta miqdordagi kapital bankning barqaror obro‘cini va omonatchilar ishonchini ta‘minlaydi.

Bank kapitalining aktivlarga nisbati, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o‘rnatilgan normativlar bilan o‘zaro bog‘liq. Ya‘ni, kapital qarz olish bilan yangi aktivlar jalb qilinishini choralash orqali riskning oshib ketishini to‘xtatadi va kamaytiradi. Agar banklar ssuda miqdorini oshirmoqchi yoki boshqa aktivlar-

ni sotib olmoqchi bo'lsalar, yuqorida keltirilgan yo'llar bilan ular aksiyador kapitalini qo'shimcha moliyalashtirish orqali olinishini ta'minlashlari kerak. Bu aktivlarning spekulativ o'sishining oldini oladi. Chunki banklar o'z aktivlarini samarali boshqarish imkoniyatlarini saqlab qolishlari kerak.

Yuqorida keltirilgan bankning o'z kapitalining funksiyalaridan xulosa qilib aytsak, bankning o'z kapitali – bank tijorat faoliyatining asosidir. U bank mustaqilligini va turli risklar bo'yicha salbiy oqibatlarni oldini olish manbayi bo'lib, moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi.

4-§. Jalb qilingan mablag'lar

Jalb qilingan mablag'lar aktiv operatsiyalarni, avvalo kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun pul resurslariga bo'lgan ehtiyojni qoplaydi. Ularning roli juda katta bo'lib, bank resurslarining 70 %dan ortig'ini tashkil qiladi. Yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'laridan foydalanish orqali, tijorat banklari ular yordamida xalq xo'jaligining va aholining qo'shimcha aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, pullarni kapitalga aylanishiga yordam beradi.

Banklarning mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turiladi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi. Bu quyidagi normativlar: kapital yetarliligi, bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal tavakkalchilik miqdori, aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va boshqalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomasiga muvofiq, aholidan pul omonatlarini jalb qilish miqdori bankning o'z kapitali miqdori bilan chegaralanadi.

Hozirgi kunda banklar amaliyotida mavjud me'yoriy hujjatlar-ga asosan:

- davlat ixtisoslashtirilgan banklar bazasida tashkil topgan tijo-rat banklari uchun jalb qilinadigan mablag'lar hajmi o'z kapitali-ning 25 barobaridan oshmasligi kerak;

- yopiq turdagi aksiyador banklar uchun 20 barobardan osh-masligi kerak;

- ochiq turdagi aksiyador banklar uchun 15 barobardan osh-masligi kerak.

Rejali iqtisodiyot davrida banklarda bo'sh turgan mablag'larini jalb qilishdan manfaatdorlik yo'q edi, chunki banklarning aktiv operatsiyalari miqdori jalb qilingan mablag'lar miqdoriga qarab emas, balki kredit qo'yilmalar bo'yicha o'rnatilgan limitga qarab aniqlanar, jalb qilingan mablag'lar bo'yicha rag'batlantirish bilan banklar shug'ullanmas edilar. Aksariyat hollarda yirik loyihalar-ni amalga oshirish uchun bank ssudalari o'rniga ko'proq budjet mablag'lari jalb qilinar edi. Shu bois muddatli omonatlarni o'rta va uzoq muddatli kredit manbalari sifatida jamg'arishga ehtiyoj bo'lmagan.

Ikki pog'onali bank tizimiga o'tilishi, iqtisodiy mustaqil tijo-rat banklarining tashkil topishi, banklarning o'z-o'zini moliyalash-tirish tamoyiliga o'tishi, passivlar va aktivlar muvofiqligiga eri-shish muammolari bank faoliyatida dolzarb masalalarga aylandi. Bozor munosabatlarini rivojlantirish bank resurslarining ham turli-tumanlashuviga olib keldi.

Banklar jalb qiladigan mablag'lar tarkibi turlicha bo'ladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar: bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag'lar (depozitlar), o'z qarz majburi-yatlarini chiqarish yo'li bilan mablag'larni to'plash (depozit va jamg'arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar) va banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag'lari va boshqalar kiradi. Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig'ish usuliga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablagʻlarning asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablagʻlarini qoʻyilmalarga jalb qilish operatsiyalari depozit operatsiyalari deyiladi.

Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka ham manfaatlidir. Koʻpgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xoʻjalik sohalarini qulay shartlar asosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari orasidagi farq boʻsh pul mablagʻlarini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi bank marjasi (mukofoti) boʻlib hisoblanadi.

Bankning „Oltin qoidasi“ga koʻra, bank moliyaviy talablarining hajmi va muddati bank majburiyatlari miqdori va muddatiga mos kelishi kerak. Bu qoidaga rioya qilib, banklar joriy schotlar boʻyicha qoldiqlarni kredit resursi sifatida ishlata olmaydilar, chunki mijozlar ularni xohlagan vaqtda talab qilib olishlari mumkin. Vaholanki, mijozlar, odatda, oʻz mablagʻlarining hammasini birdaniga olishmaydi, shuning uchun, bankning naqd pul rezervi omonatlarga nisbatan shakllanadi.

Bundan tashqari, aksariyat bank operatsiyalari naqd pulsiz koʻrinishda amalga oshiriladi. Kassa zaxiralari koʻrinishida boʻlmagan naqd pullar bank likvidligini oshiradi va u boshqa mijozlarga yoki bankka kredit sifatida yoʻnaltirilishi mumkin. Kassa zaxiralaridan tashqari tijorat banklari tomonidan depozitlardan kredit resursi sifatida foydalanishda boshqa cheklovlar boʻlib, u Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan oʻrnatiladigan majburiy zaxiralar shaklida ifodalanadi.

Depozit hisobvaraqlari turlicha boʻlishi mumkin va ularning asosini qoʻyilmalar manbayi, ularning maqsadli yoʻnaltirilganligi, daromadlilik darajasi va boshqa shu kabi mezonlar tashkil etadi, ammo aksariyat hollarda mezon sifatida pul qoʻyuvchi toifasi va qoʻyilmani olish shakllari inobatga olinadi.

Pul qo‘yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, depozitlar quyidagilarga bo‘linadi:

- yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar);
- jismoniy shaxslar.

Mablag‘larni olish shakliga ko‘ra depozitlar quyidagilarga bo‘linadi:

- muddatli depozit mablag‘lar;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablag‘lar;
- aholining jamg‘arma qo‘yilmalari.

O‘z navbatida bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag‘lar ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi:

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo‘lgan depozit mablag‘lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag‘larning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va ma‘lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib, turli aktivlarga joylashtiriladi.

Talab qilib olingunga qadar depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag‘lardir.

Ularga joriy, hisob-kitob, budjet va hisob-kitoblarni amalga oshirish yoki mablag‘lardan maqsadli foydalanish bilan bog‘liq hisobvaraqlardagi mablag‘larni, boshqa banklarning vakillik hisobvarag‘idagi qoldiqlarni kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob-kitoblar uchun mo‘jallangan. Bu hisobvaraqdagi mablag‘lar harakati naqd pul, pul o‘tkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bank likvidligini boshqarish nuqtayi nazaridan qaraganda joriy va budjet hisobvaraqlari, kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish bo‘yicha hisobvaraqlar, maxsus hisobvaraqlar banklar uchun foydaliroq hisoblanadi.

Chunki bu mablag‘lar yuqori likvidlilikka ega. Bu depozit turining asosiy kamchiligi – ular bo‘yicha foizlarning juda kam miqdorda to‘lanishi yoki umuman to‘lanmasligidir. Bundan tashqari joriy va budjet hisobvaraqlar egalari o‘zlarining statuslaridan kelib chiqib kredit olmaydilar, bu esa banklarga mablag‘larni o‘z rejalarida asosida ishlatishga imkon beradi.

Talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlarga banklarning korrespondent banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablag‘larini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqlar ular hisob-kitoblarni va to‘lovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir-birlarining topshiriqlari bo‘yicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvarag‘i „Nostro“ schoti, mazkur bank boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvarag‘i „Loro“ schoti deb yuritiladi va bunday hisobvaraqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlardan to‘lovlar, qoidaga ko‘ra, ulardagi mablag‘lar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular bo‘yicha mavjud mablag‘lardan ko‘proq operatsiyalar o‘tkazish zaruriyati tug‘ilganda, vakilga alohida balans hisobvarag‘idan overdraft krediti berilishi mumkin.

Talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlarga kontokorrent hisobvarag‘i mablag‘larini ham kiritish mumkin.

Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha yuqoridagi depozitlardan tashqari nau-hisobvaraqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- depozitning bu turida xohlagan vaqtda, xohlagan summada mablag‘ni qo‘yish yoki olish mumkin;
- depozit muddati chegaralanmagan;
- kam miqdorda foiz to‘lanadi;
- bu turdagi depozitlar bo‘yicha Markaziy bankka o‘tkaziladigan majburiy rezervlar salmog‘i yuqori va hokazo.

Tijorat banklarida jalb qilingan mablag‘lar tarkibida talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlar turlicha hajmga ega. Bu odatda, bank resurslarini shakllantirishning eng arzon manbayidir. Mablag‘larning yuqori harakatchanligi tufayli talab qiluvchi hisobvaraqlardagi qoldiq doimiy emas, ba’zida juda o‘zgaruvchan. Hisobvaraq egasi istagan paytda mablag‘larini olish ehtimoli bank oborotida yuqori likvid aktivlarning hissasi ko‘proq bo‘lishini talab qiladi. Bu esa kamroq likvidlikka ega bo‘lgan, biroq yuqori daromad keltiruvchi aktivlar hissasining qisqarishi evaziga yuz beradi. Shu sababli banklar talab qilib olingungacha bo‘lgan hisobvarag‘i egalari past foiz to‘laydilar yoki umuman to‘lamaydilar. Biroq, banklar bu hisobvaraqlardagi mablag‘larning yuqori darajadagi harakatchanligiga qaramasdan, ularning minimal, doimiy qoldig‘ini aniqlash va ulardan barqaror kredit resursi sifatida foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmog‘i lozim.

Muddatli depozitlar – bu banklar tomonidan ma’lum muddatga jalb qilinadigan depozitlardir. Bu turdagi depozitlar qo‘yilgan muddatda o‘zgarmas bo‘lishi lozim va ular joriy to‘lovlar uchun ishlatilmaydi.

Muddatli qo‘yilmalar mablag‘larni shartnoma bo‘yicha muddat va shartlarda to‘liq bank ixtiyoriga berishni anglatadi, bu muddat tugashi bilan muddatli qo‘yilma xohlagan paytda egasi tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Muddatli qo‘yilma bo‘yicha to‘lanadigan foiz hajmi depozit muddati, summasi va shartnomaning pul qo‘yuvchi tomonidan bajarilishiga bog‘liqdir. Qo‘yilmaning muddati va summasi qanchalik katta bo‘lsa, foizi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek amaliyotda, asosan, 1, 3, 6, 9, 12 oy yoki yanada uzoqroq muddatga qo‘yilmalar rasmiylashtiriladi. Bunday aniq chegaralar pul qo‘yuvchilarni o‘zlarining mablag‘larini ratsional tashkil qilish va qo‘yilmalar qo‘yish, shuningdek, banklarga o‘zlarining likvidliklarini boshqarish uchun sharoit yaratadi. Pul qo‘yuvchi tomonidan qo‘yilma bo‘yicha mablag‘larni muddatidan oldin

olinganda u shartnomada ko‘rsatilgan foizlardan to‘liq yoki qisman mahrum bo‘lishi mumkin. Odatda bunday hollarda foizlar talab qilib olingungacha qo‘yilmalarga to‘lanadigan foizlar hajmigacha pasaytiriladi.

Muddatli depozitlar bankka depozitlarning boshqa turlariga nisbatan barqaror resurs bazasini ta‘minlaydi. Shu bois tijorat banklari muddatli depozitlar salmog‘ini ko‘paytirishga harakat qilishlari lozim.

Muddatli depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- aniq muddatga ega va ular bo‘yicha o‘zgarmas (depozit siyosatida ko‘rsatilgan) foiz to‘lanadi;
- joriy hisob-kitoblar uchun foydalanilmaydi;
- mijoz tomonidan muddatidan oldin olinmasligi lozim, aks holda foiz to‘lash bo‘yicha shartnoma bekor qilinadi va talab qilib olingungacha bo‘lgan depozit miqdorida foiz to‘lanishi mumkin;
- mablag‘lar sekin aylanadi, uzoq muddatli ssudalarga yo‘naltiladi;
- majburiy rezerv normasi nisbatan past bo‘lishi mumkin va hokazo.

Jamg‘arma depozitlari aholi pul jamg‘armalarining to‘plinishi uchun xizmat qiladi. Jamg‘arma depozitlarga pul mablag‘larini jamg‘arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo‘yilmalar kiradi. Ularning xususiyatli tomonlari – saqlashning rag‘batlantirilishi va yuqori daromadlilik darajasi, ma‘lum davr ichida jamg‘arila borishi kabilardir.

Jamg‘arma depozitlari deganda, faqatgina aholi mablag‘larining muddatli qo‘yilmalar yoki talab qilib olingungacha hisobvaraqlarida jamg‘arilishi bilan bog‘liq har qanday operatsiyalar tushuniladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari balansida aholi qo‘yilmalari „Kredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobining yangi schotlar reja“siga muvofiq balans schotdan hisoblanadi.

20206-schotda – jismoniy shaxslarning talab qilib olingungacha depozitlari.

20406-schotda – jismoniy shaxslarning jamg‘arma depozitlari.

20606 – jismoniy shaxslarning muddatli depozitlari.

Qo‘yilma summasi bank kassasiga naqd pulda yoki naqd pul-siz qo‘yilishi mumkin. Qo‘yilmaning shakllanish usuliga ko‘ra bu operatsiyalar buxgalteriya hisobida turlicha aks ettiriladi. Masalan: qo‘yilmani bank kassasiga naqd to‘laganda quyidagi buxgalteriya hisob-kitoblari amalga oshiriladi.

Debet schoti № 10101 – „Kassadagi naqd pul“.

Kredit schoti № 20206 – Agar qo‘yilma „Talab qilingungacha“ hisobvarag‘idan pul o‘tkazish yo‘li bilan shakllansa, unda hisob-kitoblar quyidagicha:

Debet schoti № 20206

Kredit schoti № 20406

Qo‘yilma summasining boshqa kredit tashkilotidan kelishi quyidagicha aks ettiriladi:

Debet schoti № 10501 – „Boshqa banklar vakillik hisobvaraqlaridan qabul qilishga“.

Kredit schoti № 20206

6-jadval

Aksiyador tijorat bankining mijozlar bo‘yicha depozit shakllari to‘g‘risida ma‘lumot

Depozit turlari	ming so‘m	foiz
1. Talab qilib olingungacha bo‘lgan depozitlar, jami	105022	78,9
Shu jumladan:		
a) hukumat	16481	12,4
b) jismoniy shaxslar	5352	4,0
d) davlat korxonalari	22025	16,5
e) qo‘shma korxonalar	111	0,1
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	54692	41,1
g) boshqa talab qilib olingungacha bo‘lgan depozitlar	6361	4,8
2. Jamg‘arma depozitlari, jami	10957	8,2

6-jadvalning davomi

Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	10957	8,2
d) davlat korxonalari	0	0
e) qo'shma korxonalar	0	0
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
g) boshqa talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar	0	0
3. Muddatli depozitlar, jami	17159	12,9
Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	11659	8,8
d) davlat korxonalari	5500	4,1
e) qo'shma korxonalar	0	0
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
g) boshqa talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar	0	0
Jami depozitlar	133138	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tijorat banki tomonidan jalb qilingan depozitlar ichida asosiy o'rinni talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar tashkil qilib, ular salmog'iga 78,9 % depozitlar to'g'ri keladi. Muddatli depozitlar bankning barqaror kredit imkoniyatining asosi bo'lsa-da, ularning hajmi barcha depozitlarning 12,9 %ini tashkil qiladi. Talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar tarkibida asosiy o'rinni xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar, davlat korxonalari, hukumat mablag'lari tashkil qilsa, muddatli depozitlar ichida asosiy o'rinni jismoniy shaxslar mablag'lari egallaydi. Tahlil qilinayotgan bankda aholi jamg'armalari salmog'i past bo'lib, u jami depozitlarning 8,2 %ini tashkil qiladi.

Tijorat banklari faoliyatidagi muhim yo'nalishlardan biri aholi mablag'larini jalb qilish bo'yicha ishlar bo'lib, bu borada Xalq banki bilan boshqa tijorat banklari muvaffaqiyatli raqobat qilmoqdalar.

5-§. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash tartibi

Tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kredit berish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Bu operatsiya O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 1998-yil 9-noyabrda qabul qilingan 19/8-sonli 261-Qaror bilan tasdiqlangan „Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to‘g‘risida“gi Nizomga muvofiq amalga oshiriladi. Mazkur Nizom O‘zbekiston Respublikasining „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 3-maydagi 234-sonli Qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Valuta birjasi huzuridagi kredit rusurslari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi. Bu jarayon Markaziy bankning pul-kredit vositalaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo‘lib, u ikkinchi darajali banklarning likvidlik holatini qo‘llab-quvvatlash uchun yo‘naltiriladi.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash;
- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish, ya’ni lombard krediti;
- to‘g‘ridan to‘g‘ri kredit berish usuli.

Markaziy bank „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonunga asosan oltin, chet el valutasini, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valuta boyluklari va boshqa boyluklar, davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o‘tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo‘lgan, xarid qilinishi va sotilishi kabi

operatsiyalar o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan aktivlar, to‘lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari, shuningdek, Moliya vazirligining kafolatiga asoslangan holda banklarga qayta moliyalash kreditlarini beradi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning asosiy maqsadi banklarning likvidliligini qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Qayta moliyalash kreditlarini berayotganda Markaziy bank tijorat banklari kredit potensialining joriy holatini doimiy kuzatib turadi. Buning uchun u joriy monitoringlar o‘tkazadi, ular vakillik hisobvaraqlarini tahlil qiladi va asosan o‘zi kreditlarni joylash-tirish va jalb etish uchun qatnashadigan banklararo kredit bozori – O‘zbekiston Respublikasi Valuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdosini kuzatib boradi.

Tijorat banklarining likvid holatini saqlashga yo‘naltiriladigan, ularni qayta moliyalash uchun beriladigan kreditlar miqdori, shuningdek, qayta moliyalash stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining joriy vaqtdagi aniq vazifalariga muvofiq, hamda pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda qayta moliyalash stavkasi inflatsiya darajasidan kelib chiqqan holda o‘zgartirilishi mumkin.

Markaziy bank yuqorida aytilgan qonunga muvofiq, tijorat banklariga milliy valutada lombard kreditini berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo‘lib, Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini garovga qo‘yish yo‘li orqali beriladi.

Lombard kreditining berilishi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998-yil 22-avgustdagi 416-sonli „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to‘g‘risida“gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Qayta moliyalash kreditlari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 1996-yil 20-aprel-dagi 41-sonli „O‘zbekiston Respublikasida kredit resurslari kimoshdi savdolarini o‘tkazish tartibi“ga muvofiq beriladi.

Keyinchalik qayta moliyalash kreditlari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko‘rsatmalari bo‘yicha, ularda

belgilangan shartlar asosida Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmalari va tijorat banklari o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar qayd etilgan:

- tomonlar nomi;
- ularning o'zaro majburiyatlari va iqtisodiy mas'uliyati;
- kredit muddati va miqdori;
- aniq maqsad ko'zlanganligi;
- kredit berish va qaytarish tartibi;
- foiz stavkasi va uni o'zgartirish shartlari;
- ta'minlash shakllari;
- jarima solish va tomonlar shartlashuvining boshqa jihatlari.

Bu kreditni olgan tijorat banklari kreditdan foydalanish va uning holati bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining „Pul-kredit siyosati“ departamentiga ma'lumotnoma taqdim etib boradi.

Tijorat banklariga kredit berishda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga, majburiy zaxira talablariga rioya qilish e'tiborga olinadi.

Ayrim hollarda tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar umuman bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan holatlarda kechiktirib bo'lmaydigan to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat bankiga, istisno tariqasida majburiy to'lovlarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan uning hududiy Bosh boshqarmasi rahbari taqdimnomasi bo'yicha bank likvidligini qo'llab-quvvatlash uchun kredit berilishi mumkin.

Bu kredit O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etilgan, rezerv, majburiy rezerv shartlari to'liq bajarilgan, tijorat banklariga beriladigan, ya'ni kreditni qaytarmaslik ehtimoli yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi. Kredit 7 ish kuni muddatida tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkaziladigan mablag'larning 30 %i miqdorida beriladi. Kredit-

ning o‘z vaqtida, to‘liq qaytmaslik hollari yuz berganda yoki kredit shartlari buzilgan hollarda Markaziy bank tijorat bankiga nisbatan kredit shartnomasida ko‘rsatib o‘tilgan choralarni qo‘llash huquqiga ega. Agar kreditning qaytmaslik hollari yuz bersa Markaziy bank garovdagi mol-mulknini talab qilib olishga haqli.

Ushbu kredit bo‘yicha foiz stavkasi Markaziy bank amaldagi qayta moliyalash stavkasidan 1,3 baravar ortiq miqdorda belgilanadi.

Tijorat bankida Markaziy bank tomonidan ilgari berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik vujudga kelgan hollarda, quyidagi choralar qo‘llaniladi:

– belgilangan foiz stavkasi 2 baravar oshiriladi;

– „O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida“gi Qonunning 59-moddasiga binoan, muddati o‘tgan qarz bosh bank hisobvarag‘idan undirib olinadi. Agar bosh bank hisobvarag‘ida qarzlarni qoplaydigan miqdorda mablag‘ bo‘lmasa, ushbu qarz to‘la qaytarilmaguncha bank vakillik hisobvarag‘i bo‘yicha operatsiyalar to‘xtatiladi.

Markaziy bank muddatidan oldin bo‘shagan qayta moliyalash kreditlarini o‘z vaqtida qaytarmaganligi uchun tijorat banklariga nisbatan kredit qaytarilmagan hollarda garovga qo‘yilgan mulknini sotish yoki kafolat xati bo‘yicha talabnoma qo‘yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Qayta moliyalash kreditlarini belgilangan muddat ichida qaytarmagan tijorat banklariga nisbatan 1997-yil 25-yanvardagi 74-sonli yo‘riqnomaning 6-bandida va unga kiritilmagan 1998-yil 27-iyundagi 406-sonli qo‘shimchaning 1-bandida ko‘rsatilgan ta’sir choralari qo‘llaniladi.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo‘l qo‘yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Qayta moliyalash kreditlari bo‘yicha marja darajasi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan qayta

moliyalash kreditlari hisobini yuritish bo‘yicha operatsiyalar balansdagi 12101- „Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar“ (Markaziy bankda) va 21602- „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar“ (tijorat bankida) balans hisobvaraqlarida aks ettiriladi.

Muddati kechiktirilgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12109- „Boshqa banklarga berilgan muddati kechiktirilgan qisqa muddatli ssudalar“ hisobvarag‘ida aks ettiriladi.

Muddati o‘tgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12105- „Boshqa banklarga berilgan muddati o‘tgan ssudalar“ hisobvarag‘ida aks ettiriladi.

Markaziy bank kreditlarini berish quyidagi buxgalterlik o‘tkazmalari orqali rasmiylashtiriladi:

- kredit bergan bankda;

D-t 12101- „Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar“.

K-t Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i yoki 21602- „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar“.

- kredit olgan bankda:

D-t Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i yoki 21602- „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar“.

K-t 21602/21606 „Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar“

Balans hisoboti tuzish yoki hisob-kitob sanasida:

- kredit bergan bo‘lsa:

olish uchun hisoblangan foizlar summasi;

D-t 16309 (tijorat banki) yoki 16305 (Markaziy bank) „Olish uchun hisoblangan foizlar summasi“.

K-t 41601 „Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar bo‘yicha foiz daromadlari“.

- kredit olgan bankda:

to‘lash uchun hisoblangan foizlar summasi;

D-t 53101/53106 (tijorat banki) yoki 52002 (Markaziy bank) – „Markaziy bankdan olingan qisqa muddatli ssudalar bo‘yicha foizli xarajatlar“.

K-t 22410 „Olingan ssudalar bo‘yicha hisoblangan foizlar“

To‘lash (undirib olish) muddati yetib kelganda va tijorat banki vakillik hisobvarag‘ida yetarli mablag‘lar mavjud bo‘lganida quyidagi o‘tkazmalar qilinadi:

a) kredit uchun to‘lov summasi;

D-t 21606 (tijorat banki) yoki 22114 (Markaziy bank) „Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar“.

K-t 10301 Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i (o‘ziniki).

b) to‘lash uchun hisoblangan foizlar summasi:

D-t 22410 „Olingan ssudalar bo‘yicha hisoblangan foizlar“.

K-t 10301 Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i (o‘ziniki).

Tijorat banki vakillik hisobvarag‘ida pul mablag‘lari bo‘lmagan yoki yetarli bo‘lmagan va kredit belgilangan muddatda to‘lanmagan hollarda quyidagi buxgalterlik o‘tkazmalari qilinadi:

- kredit bergan bankda:

Muddati o‘tgan kredit to‘lov summasi.

D-t 12105 „Boshqa banklarga berilgan muddati o‘tgan ssudalar“.

K-t 12101 „Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar“.

Kredit olgan bankda muddati o‘tgan kredit summasi balansdagi 21602/21606 „Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar“ hisobvarag‘ida hisobga olinadi.

Muddatida to‘lanmagan qarzlarning summasidagi kredit resurslari kreditorga qaytarilayotganda quyidagi o‘tkazmalar qilinadi:

- kredit olgan bankda:

D-t 21602/21606 (tijorat banki) yoki 22114 (Markaziy bank) „Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli ssudalar“.

K-t Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i (o‘ziniki).

Kredit bergan bankda:

D-t Tijorat banki vakillik hisobvarag‘i.

K-t 12105 „Boshqa banklarga berilgan muddati o‘tgan ssudalar“.

Muddatidan oldin bo‘shagan qayta moliyalash kreditlarini o‘z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit shartnomasida ko‘zda tutilgan choralarni qo‘l-lashga haqli.

Qayta moliyalash kreditlari qaytarilmagan hollarda, Markaziy bank garovga qo‘yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo‘yicha talabnoma qo‘yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilan-gandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo‘l qo‘yilgan hol-larda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Ta‘sir choralari Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi va tijorat banki o‘rtasida tuziladigan kredit shartnomalarida aks etti-rilishi shart.

6-§. Bank aktivlari, ularning mohiyati va tarkibi

Tijorat banklari faoliyatida uning aktivlari va ular bilan bog‘liq operatsiyalarning risklilik darajasini aniqlash bu jarayonni boshqarib borishda muhim o‘rin tutadi.

Bank aktivlari tarkibi deyilganda, balans yakuniga nisbatan har xil sifatdagi aktivlar salmog‘i tushuniladi. Tijorat banklari aktiv-larini asosan to‘rt kategoriyaga bo‘lib o‘rganish mumkin: bular kassadagi pul mablag‘lari va ularga tenglashtirilgan mablag‘lar; investitsiya va qimmatli qog‘ozlar; ssudalar; binolar va asbob-uskunalar.

Bank aktivlari – bu bankka tegishli hamda moddiy qiymatga ega bo‘lgan qiymatliklar: naqd mablag‘lar, qarzga berilgan mablag‘lar, binolar va asbob-uskunalardan tashkil topadi. Bulardan tashqari

bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo‘lib, bular o‘zlarining moddiy shakliga ega bo‘lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadilar. Bank aktivlari tarkibining to‘g‘ri belgilab olinishi va ulardan maqsadli foydalanishi banklarning samarali faoliyat olib borishiga asos bo‘ladi.

Tijorat banklarining aktivlari o‘ziga xos belgilariga ko‘ra likvidlik va tavakkalchilik darajasiga hamda daromad keltirishiga qarab bir necha guruhlariga bo‘linadi.

Bank balansida aktivlar likvidlik darajasiga qarab aks ettiriladi va shunga ko‘ra ular 3 guruhga: yuqori likvidli aktivlar, likvidli aktivlar, nolikvid (past likvidli) aktivlarga bo‘linadi.

1-guruh – yuqori likvidli aktivlar:

- a) kassadagi va yo‘ldagi naqd pullar, qimmatbaho toshlar, tangalar, cheklar va boshqa pul shakllari;
- b) vakillik hisobvarag‘idagi mablag‘ qoldiqlari;
- d) „Nostro“ va „Vostro“ schotlaridagi qoldiqlar;
- e) majburiy rezervlar schoti bo‘yicha mablag‘lar qoldig‘i;
- f) qimmatli qog‘ozlar, xazina veksellari, davlat obligatsiyalari, URMB ning qimmatli qog‘ozlari va obligatsiyalari.

2-guruh – likvid aktivlar:

- a) berilgan kreditlar (jumladan banklararo ham);
- b) o‘z investitsiyalari;
- d) boshqa qimmatli qog‘ozlar, muddati 30 kungacha bo‘lgan debitorlar.

3-guruh – nolikvid (past likvidli) aktivlar:

- a) muddati o‘tgan ssudalar;
- b) muddati o‘tgan foizlar;
- d) sud aralashuvi bilan o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan ssudalar;
- e) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- f) asosiy vositalar.

Bank doimiy tarzda o‘zining likvidligini ma’lum bir darajada saqlashi kerak, ya’ni o‘zining to‘lovga qodirligini shubha ostida qoldirmasligi kerak. Likvidlikka bo‘lgan talab aktivlardan keladigan daromadni oshirish faoliyatiga ma’lum darajada qarshi tura-

di. Bankning aktivlari qanchalik darajada likvidli bo'lsa, ular bilan bog'liq risk shunchalik kichik bo'ladi, ammo ularga to'lanadigan foiz ham shunchalik kam bo'ladi.

Belgilangan to'lovga qodirlik doirasidan chiqmagan holda aktivlarga joylashtirilgan kapitaldan daromadni oshirish, bankda boshqarish san'atini belgilaydi.

Bank likvidlilikni ikki xil yo'l bilan ta'minlashi mumkin:

1. Ortiqcha likvidli aktivlarni yig'ish orqali;

2. Jahon amaliyotida kenga qo'llanilayotgan usul – likvidlilikni kam daromad keltiruvchi va tez sotiluvchi qimmatli qog'ozlarga investitsiyalash orqali.

Kassadagi pul mablag'lari – bankning kassasida saqlanayotgan va bank kunlik hisobraqamlari bo'yicha naqd pul berishga, pulni maydalab berishga, naqd pul shaklida kreditlar berishga, bank xarajati uchun haq to'lashga, xizmatchilarga ish haqi berishga va boshqa xarajatlarga zarur bo'lgan qog'oz pullar va tangalar hisoblanadi. Shuning uchun ham bank mijozning talabini qondirish uchun beriladigan qog'oz pullar va tangalarga ega bo'lishi kerak. Kassadagi naqd pullarning qoldig'iga bir nechta omillar ta'sir qiladi, jumladan: mavsumiylik, bankning hududiy joylashishi va boshqalar. Odatda jahon amaliyotida bank aktivlarining naqd pul bo'limiga, kassadagi naqd pullar, majburiy zaxiralar fondiga ajratmalar, vakillik banklariga joylashtirilgan depozitlar hamda inkassatsiya qilinayotgan naqd pullar qo'shiladi, chunki bu mablag'lar birinchi talab qilinganda naqd pulga aylanadi. Shuning uchun ham bu mablag'larni bankda „birinchi mudofaa chizig'i“ deb atashadi, chunki mijoz tasodifan o'z depozitini yoki kredit so'rab kelganda aynan shu mablag'lardan foydalaniladi.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Aktiv operatsiyalar

O'zgaruvchan stavka

Passiv operatsiyalar

O'zgarmas fond stavkalari

Bank resurslari

Opkol kreditlar

Kredit resurslari	Broker va maklerlar
Vositachilik operatsiyalari	Aksentli operatsiyalar
Ishonch operatsiyalari	Fond operatsiyalari
Bankning o'z mablag'lari	Kreditlar sifati
Jalb qilingan mablag'lar	Yaxshi kreditlar
Taqsimlangan foyda	Standart kreditlar
Joriy schotlar	Substandart kreditlar
Muddatli depozitlar	Ishonchsiz kreditlar
Qo'yilmalar	Shubhali kreditlar
Banklararo kreditlar	Faktoring operatsiyalar
Bankning elementlangan mablag'lari	Trast operatsiyalar
Fond stavkalari	Bankning komission operatsiyalari
Bank aktivlari	Riskli aktivlar
Daromad keltiruvchi aktivlar	Daromad keltirmaydigan aktivlar
Bank aktivlari tarkibi	Yuqori likvidli aktivlar
Likvid aktivlar	
Nolikvid (past likvidli) aktivlar	

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

- 1. Banklarning passiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Passiv operatsiyalarning turlarini keltiring.*
- 3. Bank resurslarining mohiyati va tarkibini ifodalang.*
- 4. Bankning aktiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz? Ularning turlarini sanang.*
- 5. Jalb qilingan resurslarning tarkibini tushuntiring.*
- 6. Tijorat banklarini o'z mablag'lariga qanday mablag'lar kiradi?*

7. *Tijorat banklari kapitali qanday tashkil qilinadi, tarkibi nimalardan iborat?*
8. *Tijorat banklarining kapitali miqdori qanday aniqlanadi? Unga ta'sir qiluvchi omillarni sanang.*
9. *Depozitlar nima, ularning qanday turlarini bilasiz?*
10. *Tijorat banklarida resurs yetishmovchiligini qanday yo'llar bilan hal qilish mumkin?*
11. *Markaziy Bank tomonidan Tijorat banklarini kreditlash qoidasini tushuntiring.*
12. *Bank aktivlari deganda nimani tushunasiz? Ularni sanab bering.*

III BOB. KREDIT MUNOSABATLARI VA ULARNING AHAMIYATI

I-§. Kreditlash shartlari (tamoyillari)

O‘zbekiston Respublikasi hududida xo‘jalik yurituvchi subyektlarga kredit berish tijorat banklari tomonidan „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonun asosida va boshqa me‘yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Kreditlar O‘zbekiston Respublikasining „Korxonalar to‘g‘risida“gi Qonuniga asosan o‘z kapitali va mustaqil balansiga, yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektlarga beriladi. Tijorat banklari xo‘jalik yurituvchi subyektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat’i nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradilar. Kredit mijozning hisob-kitob varag‘i joylashgan bankda beriladi. Zarar ko‘rib ishlaydigan, nolikvid balansga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan ssudalar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy nobarqarorlik, xo‘jasizlik va zararlarni qoplash uchun foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi. Kreditlar muddatiga ko‘ra qisqa muddatli, o‘rta muddatli va uzoq muddatli turlarga bo‘linadi.

Qisqa muddatli kredit amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan ssuda bo‘lib, uning muddatining uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o‘tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qisqa muddatli ssudalar kreditlarning boshqa turlariga nisbatan likvidliroq hisoblanadi. O‘rta muddatli 1 yildan 3–5 yilgacha, uzoq muddatli kreditlar 3–5 yildan ortiq muddatga beriladi.

Kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- 1) kreditning muddatliligi;
- 2) kreditning qaytarilishligi;
- 3) kreditning ta'minlanganligi;
- 4) kreditning to'lovliligi;
- 5) kreditning maqsadliligi.

Kredit iqtisodiy munosabatlarning belgilangan tizimi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya'ni pulning xarajati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

Kreditning keyingi tamoyili muddatlilik bo'lib, u qaytarishlik tamoyili bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliligi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mohiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishni aniq muddatlarini belgilashni ham taqozo etadi. Kreditning muddati, bir tomondan foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining bo'sh turish muddati bilan belgilansa, ikkinchi tomondan qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyojlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliligining bu ikki tomonlama xarakterini inobatga olib vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishini ta'minlash mumkin. Kreditning muddatliligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsalar va ulardan oqilona foydalanishga erishsalar, xo'jaliklar o'z daromadlarini ko'paytirish, o'z va qarz mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish aksariyat hollarda bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'lardan qaysi davrgacha foydalanishni hisobga olgan holda belgilanadi.

Qaytarilish tamoyili kreditning mohiyatini ifodalaydi. Bank tomonidan mijozlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi lozim. Mablag'larning uzluksiz doiraviy

aylanishi qaytarib berishning iqtisodiy asosi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim xususiyati borki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy kategoriyalaridan farqi bo'lgan iqtisodiy kategoriya sifatida ajratib turadi. Qaytarilish kreditning ajralmas atributi hisoblanadi.

Kreditning keyingi tamoyili – kreditning ta'minlanganligidir. Bunda ssudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zaxiralari, ko'chmas mulk yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o'z navbatida kreditni o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag'lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalarga berilgan ssudalar yoki tomonlar majburiyatlari bilan real ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyati xalqaro banklar amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta'minlanganligi bilan bir qatorda tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafillik kabi shakllari ham amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu holat bank risklarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o'z vaqtida qaytishini ta'minlaydi. Ssudaning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash uchun kredit shartnomasiga ko'ra qarz oluvchi garovga ma'lum qiymatga ega bo'lgan molumkni qo'yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50 foizidan 80 foizigacha miqdorida beriladi.

Kreditlashning yana bir tamoyili – olingan kredit uchun haq to'lash yoki foizlilikdir. Bunda shartnomaga ko'ra kredit oluvchi korxonada o'z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag'laridan vaqtincha foydalanganligi sababli bankka belgilangan haqni to'lashi lozim. Amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi bu kreditning „narxidir“. Kredit uchun haq to'lash korxonalarini xo'jalik hiso-

biga, shu jumladan, resurslarning ko‘payishiga hamda jalb qilingan mablag‘lardan foydalanishga ta‘sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan o‘z xarajatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to‘lash tamoyili qarzga olingan mablag‘lardan unumli foydalanish va kreditni qaytarish muddatini tezlashtirish maqsadida korxonaga iqtisodiy ta‘sir ko‘rsatish vositasidir. Bank foizi kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o‘tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarish muddati shartlariga qat‘i rioya qilishni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit to‘lovi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud. Bular:

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudalar bo‘yicha o‘rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

- banklararo kredit bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkasi, ya‘ni aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sotib olingan resurslar;

- turli depozit hisobvaraqlar bo‘yicha mijozlarga bank tomonidan to‘lanadigan o‘rtacha foiz stavkasi;

- bankning kredit resurslarining tarkibi (jalb qilingan mablag‘lar hissasi yuqori bo‘lganda kredit narxi ham yuqori bo‘ladi);

- kreditga bo‘lgan talab;

- talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya‘ni uning ta‘minlanganligiga bog‘liq ravishda tavakkalchilik darajasi;

- mamlakatdagi pul aylanishi muvozanati (inflatsiya sur‘ati qanchalik yuqori bo‘lsa, kredit shunchalik qimmat bo‘ladi, chunki pul qadrsizlanishi tufayli bankning o‘z resurslarini yo‘qotish riski ortadi) va boshqalardir.

Kreditning yana bir tamoyili sifatida kreditning maqsadga yo‘naltirilganligini olish mumkin. Bunda aniq xo‘jalik jarayonlarining kredit bilan bog‘liqligi ta‘minlanadi. Kreditni mijoz tomonidan maqsadli yo‘naltirish tamoyili qarz oluvchi zimmasiga pul mablag‘larini faqat kredit shartnomasida ko‘rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni yuklaydi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda

aniq qurilish obyektlari va asbob-uskunalarni sotib olish uchun beriladi. Kreditlar biznes-reja asosida beriladi.

Kreditning maqsadli yo'naltirilishini ta'minlash uning o'z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bu tamoyilga rioya qilish bank muassasalari tomonidan qarz oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi. Berilgan kredit qarz oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo'lsa, u holda belgilangan tartibda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va choralar ko'riladi.

Bank kreditlash tamoyillarining barchasini amaliyotda yalpi qo'llanilishi bank manfaatlarini himoyalashga yordam beradi.

2-§. Kredit munosabatlarining obyektlari va subyektlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning asosiy turi bo'lib bank krediti, ya'ni tijorat banklari tomonidan beriladigan har xil turdagi va ko'rinishdagi kreditlar hisoblanadi. Kredit munosabatlari yuzaga kelishi uchun uning obyektlari va subyektlari bo'lishi lozim. Bank krediti sohasidagi kredit munosabatlarining subyekti bo'lib xo'jalik subyektlari, aholi, davlat va boshqa subyektlar hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, kreditlash jarayonida kredit munosabatlarining subyektlari bir tomondan kredit beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida qatnashadilar.

Kreditorlar bo'lib, o'zining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga qarz oluvchi ixtiyoriga beruvchi jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadilar.

Qarz oluvchi – o'ziga tegishli bo'lmagan mablag'ni vaqtincha ishlatib, uni belgilangan muddatda qaytarib berish va u bo'yicha foiz to'lash majburiyatini oluvchi tomondir. Bank kreditiga kel-sak, kredit munosabatlarining subyektlari bo'lib, albatta, kredit beruvchi bank va qarzdor bo'lib turli yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar. Kreditning bu turi asosan banklarning jalb qilingan mablag'lar bilan ishlashiga bog'liq. Banklar o'zida jalb qilin-

gan mablag'larni ehtiyoji borlarga qayta taqsimlash orqali kreditor sifatida faoliyat ko'rsatadi.

80-yillarda qayta qurish jarayonlarining boshlanishiga qadar sobiq SSSRda bank kreditini qarzga oluvchi bo'lib, asosan, xo'jalik yurituvchi korxonalar va tashkilotlar qatnashganlar, ammo xo'jalik organlari va banklar orasida bank krediti sohasidagi amalga oshgan munosabatlar aksariyat hollarda bir xil turdagi davlat mulkchiligiga asoslangan subyektlar o'rtasida bo'lgan. Faoliyat ko'rsatuvchi banklar davlat banklari bo'lgan, undan tashqari sobiq Ittifoq davridagi xo'jalik subyektlari tarkibida kooperativlar va boshqa mulkchilik turlariga asoslangan subyektlar hissi juda sezilarsiz bo'lgan.

Mustaqillikning qo'lga kiritilishi va bozor munosabatlarining shakllanishi bilan O'zbekistonda kredit munosabatlari subyektlarining mavqeyi o'zgardi. Bu vaziyat mulkchilik munosabatlari uchun chuqur o'zgarishi bilan bog'liq bo'ldi. Bank sohasidagi mulkchilik munosabatlari qo'shimcha ravishda „Banklar va bank faoliyati to'g'risida“gi Qonun bilan tartibga solina boshlandi. Ishlab chiqarishni dekonstratsiyalash va davlat tasarrufidan chiqarish iqtisodiyotni demonopolizatsiyalash, mulkchilikni xususiy lashtirishni O'zbekistonda qabul qilingan qonunlar asosida to'g'ri amalga oshirilishi birinchidan – xo'jalik yurituvchi subyektlar va boshqa banklar sonining tez ko'payishiga, ikkinchidan – ularning ko'pchiligida egalik qilayotgan davlat mulkchilik shaklini turli xil mulkchilik shakllariga o'zgartirilishiga olib keldi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida xususiy, davlat, jamoa va kollektiv mulkchiligiga asoslangan korxonalar va tashkilotlar tuzilishi hamda faoliyat ko'rsatishiga huquqiy asos yaratildi. Shu bilan birgalikda, aralash mulkchilikka asoslangan korxonalar ham ochilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'ldi.

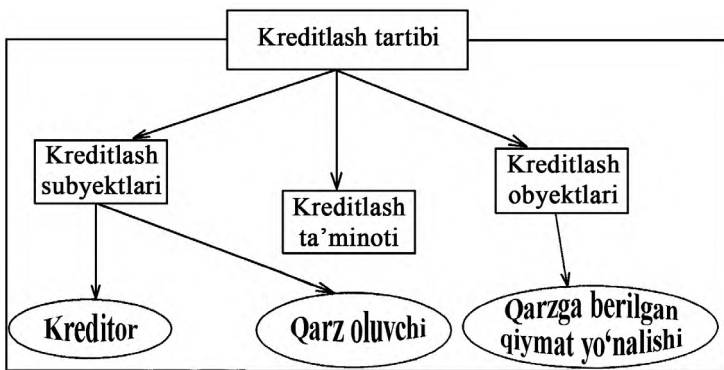
Ayniqsa, hukumat tomonidan xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag'batlantirish, aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish, ularni xususiy lashtirish va faoliyatini erkinlashtirish sharoitida kredit munosabatlari subyektlarining ko'lami oshib bormoqda.

To‘g‘ridan to‘g‘ri kredit, hisob-kitob, kassa xizmati bilan shug‘ullanuvchi tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasi „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunga muvofiq istagan mulkchilik turiga asoslangan bo‘lishi, shu jumladan, xorijiy kapitalni jalb qilgan holda ham tashkil qilinishi mumkin.

Kreditlash obyekti – bu qarzga olingan summa va uning qaysi obyekt – tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo‘naltirilganligini anglatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kreditlash tarkibini quyidagicha tasvirlash mumkin:

5-chizma

Uch bazaviy element (kreditlash subyekti, obyekti va ta‘minoti) umumlashgan holda kreditlash tizimi sifatida harakat qiladi. Lekin boshqa tomondan yondashadigan bo‘lsak, ulardan biri ham yetarli bo‘lishi mumkin. Masalan, obro‘li va xalqaro bozorda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan firma, joriy moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelib, bank kreditiga murojaat etdi. Bunda bank iloji boricha bu kreditni berishga harakat qiladi, chunki bunday mijozni yo‘qotish bank uchun foydali emas. Yana bir misolda ko‘rishimiz mumkin, bir korxonaga kelajagi juda samarali, istiqbolli va foydali bo‘lgan loyihani bankka taqdim etib, bu loyihani moliyalash uchun kredit so‘rashi mumkin. Bank ushbu loyiha istiqboliga amin bo‘lsa, yuqori foyda olish maqsadida kredit berishi mumkin.

Bu ikkala misolda, birinchi holda faqatgina kreditlash subyektiga, ikkinchi holda faqatgina kreditlash obyektiga e'tibor berilmoqda. Bu hollarda, kreditlash riski yuqori bo'lib, bank bu mablag'lardan ajralib qolish ehtimoli bor. Shuning uchun yuqorida sanab o'tilgan uch bazaviy elementlarga umumlashgan holda e'tibor berish lozim.

Endi kreditlash subyektiga yana qaytadigan bo'lsak, qarz oluvchi mulkchilik turidan qat'i nazar, bank ishonchini qozongan, ma'lum moddiy va huquqiy kafolatlarga ega bo'lgan foiz to'lash va kreditni o'z vaqtida qaytarishga rozi bo'lgan subyektlar bo'lishi mumkin.

Kreditlash subyektlariga yanada aniqroq yondashadigan bo'lsak ularni quyidagilarga bo'lish mumkin:

- davlat korxonalar va tashkilotlari;
- kooperativlar;
- ishlab chiqarish subyektlari va savdo tashkilotlari;
- yakka mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, fermerlar, mikrofirmalar, shirkatlar, birlashmalar;
- boshqa banklar;
- boshqa xo'jaliklar xususan hukumat korxonalar, qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar va boshqalar.

Undan tashqari, qisqa muddatli kreditlarni yuridik shaxs maqomini olmasdan faoliyat ko'rsatayotgan yakka tadbirkorlar ham olishlari mumkin. Yuqoridagi subyektlar kredit oluvchi sifatida faoliyat ko'rsatsa, tijorat banklari yoki boshqa kredit muassasalari kredit beruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, banklar banklararo kreditlarda qarz oluvchi subyekt sifatida ham faoliyat ko'rsatadilar.

Tor ma'noda kreditlash obyekti, kredit (ssuda) aynan qaysi maqsad uchun berilsa, shu kredit obyekti hisoblanadi va kredit bitimi shu obyekt ustida tuziladi. Amaliyotda qisqa muddatli kreditlar ishlab chiqarish zaxiralarning turli elementlari uchun beriladi. Sanoatda, masalan, banklar xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, taralar, tugallanmagan ishlab chiqar-

rish, tayyor mahsulot va boshqalarni kreditlashadi. Savdoda kreditlashning obyekti bo‘lib, tovaroborotdagi tovarlar hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligida banklar dehqonchilik va chorvachilik xarajatlari; mineral o‘g‘itlar, yoqilg‘i va boshqa xarajatlarni kreditlashadi. Umuman olganda, qisqa muddatli kreditlar quyidagi 3 ta asosiy obyektни kreditlashga yo‘naltiriladi:

- 1) tovar-moddiy boyliklar;
- 2) ishlab chiqarish xarajatlari;
- 3) hisob-kitoblar uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar.

Tovar-moddiy boyliklar yuqori salmoqqa ega bo‘lgan kreditlash obyekti hisoblanadi. Korxonalar normativdan yuqori bo‘lgan tovar-moddiy boyliklarni ishlab chiqarishni joriy qilganda, mavsumiy korxonalarda tovar-moddiy boyliklar rejadan tashqari qabul qilinganda, import mahsulotlari kelib tushganda, ularning transportirovkasi bilan bog‘liq xarajatlarni, savdo va ta‘minot tashkilotlarida normativdan yuqori tovar zaxiralari yuzaga kelganda kreditlarga murojaat etiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish bilan mablag‘lar tushishi jarayoni bir-biriga mos kelmaganda, tugallanmagan ishlab chiqarish salmog‘i oshib ketganda, kelgusi davr xarajatlariga, ba‘zi korxonalar yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va korxonani qayta ta‘mirlash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni amalga oshirishda kreditlarga murojaat etiladi.

Aylanma mablag‘lar odatda debitorlik qarzlari yoki tovar-moddiy boyliklar bilan ta‘minlanadi.

Qurilish uchun „oraliq“ kreditlari bino va inshootlar, ofislar, savdo markazlari va shu kabilarni qurish uchun beriladi. Aniqrog‘i kredit, bino va inshootlarni qurishda kerak bo‘ladigan qurilish materiallari, qurish jihozlarini sotib olishga, quruvchi ishchilarni yollashga beriladi. Bu kabi kreditlar kredit oluvchining boshqa bir uzoq muddatli ta‘minoti ostida beriladi.

Davlat qimmatli qog‘ozlari va xususiy qimmatli qog‘ozlar dilerlari ba‘zi vaqtlarda qisqa muddatlarda yangi qimmatli qog‘ozlar sotib olish uchun mablag‘ga ehtiyoj sezadilar. Bu kabi kreditlar-

ni ko'pgina banklar „jon“ deb taqdim etadilar. Sababi, bu kreditlar davlat qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan bo'ladi. Bundan tashqari, bu kreditlar juda qisqa muddatlarga beriladi (bir kundan bir necha kungacha).

Chakana tovaroborotga kreditlar. Banklar avtomobillar, elektr-maishiy jihozlar, mebellar va boshqa uzoq muddat ishlatiladigan tovarlarni qarzga sotib olishga, dillerlar qarzga sotish shartnomasini imzolaganidan so'ng paydo bo'ladigan debitorlik qarzini moliyalashtirish orqali kredit beradi. Bu kabi kreditlashni debitorlik qarzini sotib olish, deb ham izohlash mumkin.

Aktivlar bilan ta'minlashga kredit. Bunday kreditlar firmalarning joriy ehtiyojlari uchun, aylanma mablag'larning aylanishini ta'minlash uchun, ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun, tez pulga aylanuvchi aktivlarni garovga qo'yib, 12 oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Ta'minot sifatida odatda xomashyo zaxiralari, tovar-moddiy zaxiralari, tayyor mahsulot va ko'p hollarda debitorlik qarzi hisoblanadi. Bu turdagi kreditning keng tarqalgan shakli faktoring hisoblanadi. Tijorat banklari firmalarga uning debitorlik qarzining 70 foizi miqdorida kredit beradi. Mol yetkazib beruvchilar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshirishda, akkreditiv ochishda, ish haqi bo'yicha davlat korxonalariga kreditlar berishda, o'zaro qarzlarni kechishda kreditlarga murojaat etiladi.

Uzoq muddatli kreditlar quyidagi kreditlash obyektlariga yo'naltirilishi mumkin:

- ishlab chiqarish obyektlarini qurish uchun;
- ishlab chiqarish obyektlarini qayta ta'mirlash, texnik qurolantirish va kengaytirish uchun;
- texnikalar, asbob-uskunalar va transport vositalarini sotib olish uchun;
- yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun;
- noishlab chiqarish sohasidagi obyektlarni qurish va hokozolar uchun.

Oʻrta muddatli kreditlarni kreditlash obyektini ham xuddi uzoq muddatli kreditlarning obyektini singari boʻladi.

Koʻrinib turibdiki, kreditlarning turlariga qarab ularning kreditlash obyektini va subyektini farqlanadi. Masalan:

– tijorat kreditida – kreditlash obyektini tovar boʻlib, subyekt esa sotuvchi bilan xaridor hisoblanadi;

– bank kreditida yuqorida koʻrib chiqilgan barcha obyektlar boʻlishi mumkin;

– isteʼmol kreditida – kreditlash obyektini isteʼmol tovarlari hisoblanadi;

– xalqaro kreditida – kreditlash subyektini boʻlib asosan davlatlar hisoblanadi va hokazo.

3-§. Bankning kredit operatsiyalari va ularning xususiyatlari

Kredit operatsiyalari (lotincha „creditum“ – ssuda degan maʼnoni anglatadi) deganda shartlar asosida, yaʼni qaytarishlilik, muddatlilik va toʻlovlilik shartlari asosida maʼlum bir miqdordagi pulni (yoki tovarni) qarzga berish tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, qarzdor qarzni belgilangan muddat ichida qaytarib berishi va undan tashqari maʼlum summani toʻlashi lozim. Bu summa qarzga olingan mablagʻlar uchun toʻlov bahosi boʻlib, u kredit uchun foiz deb ataladi. Odatda, zamonaviy bank kreditni pul shaklida qarzga beradi.

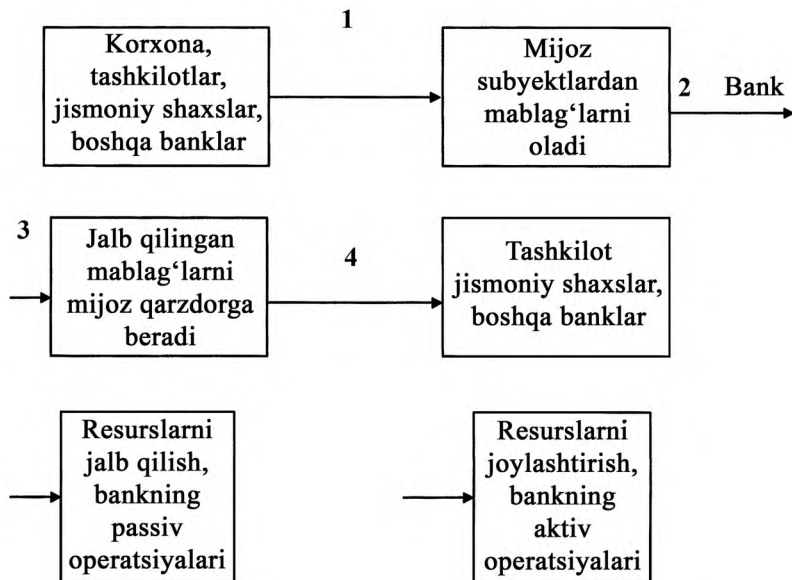
Bank oʻz tabiati jihatidan moliya-kredit tashkiloti boʻlib, uning uchun kredit operatsiyalari, bank xizmatlarining bir koʻrinishi hisoblanib, u boshqa bank operatsiyalari (valuta, qimmatli qogʻozlar, qimmatliklarni saqlash boʻyicha operatsiyalar va boshqalar) ichida asosiy oʻrin egallaydi.

Bank oʻz kredit operatsiyalari uchun faqatgina oʻziga tegishli boʻlgan pul mablagʻlarini ishlatmay, balki bunday pul mablagʻlarining manbalarini shakllantirishdan hosil boʻlgan pul mablagʻlarini ham ishlatadi. Bunda boshqa tijorat banklaridan

(yoki Markaziy bankdan) olingan kredit bilan bir qatorda, bank, shuningdek, pul mablag'larini o'z omonatchilaridan va tashkilotlardan turli hisobvaraqlarga jalb etadi. Bu yerda mablag'lar saqlanadi va turli xil hisob-kitoblarda (hisob-kitob, joriy, jamg'arma, talab qilinguncha, muddatli depozit, valuta va boshqa mijozlarning hisobvaraqlari) qo'llaniladi. Bunday, pul mablag'larni jalb etish ham kredit xarakteriga ega, chunki u ham qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlariga asoslanadi, bank esa bu yerda qarzdor sifatida namoyon bo'ladi.

6-sxema

Bankning aktiv va passiv operatsiyalari

Bank kreditlari muddatiga qarab turlicha bo'ladi (uzoq, o'rta va qisqa muddatli); qarzdorning tashkiliy-huquqiy tuzilishiga qarab (davlat, xususiy va aksiyadorlik jamiyati, kooperativlar, uyushmalar, boshqa banklar, qo'shma korxonalar, fermerlar, jismoniy shaxslar va hokazolar); tarmoqqa qarab, (sanoat qishloq xo'jaligi,

kommunal kredit); maqsadiga qarab (mavsumiy xarajatlar uchun, to'lov hujjatlarini to'lash uchun, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun va boshqa asosiy aktivlar bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish), shuningdek, boshqa mezonlarga qarab yirik, o'rta va kichik kreditlarga farqlanadi.

Bank kredit berish uchun jalb qilingan barcha mablag'larni va o'z mablag'larini ishlatishi mumkin. Tijorat banklari bu mablag'larning bir qismini majburiy rezervlar sifatida Markaziy bankka o'tkazishi kerak va, shuningdek, ularning bir qismini yuqori likvid mablag'lar shaklida (kassadagi naqd pullar mijozlarga joriy xizmatlarni to'lash uchun yetarli bo'lishi lozim yoki boshqa operatsiyalar – qimmatli qog'ozlar, mol-mulkka ega bo'lish va boshqalar uchun ishlatishga) saqlanishi lozim.

Mablag'lar qoldig'i bankning kredit potentsialini ifodalab, kredit berish uchun ishlatiladi. Bank foyda ko'rib ishlashi uchun o'z kredit potentsialidan samarali foydalanishi lozim, bu esa zamonaviy sharoitlarda juda qiyin masala hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida rejali iqtisodiyotdan farqli o'laroq, kredit munosabatlari-ning markazlashtirilgan qat'i me'yorlari bo'lmaydi. Bu esa, bank va qarzdorning o'zaro munosabatlari shartnoma asosida tuzilishini anglatib, ikkala tomon ham teng huquqli va o'z maqsadlariga asoslangan holda ularni mujassamlashtirib faoliyat ko'rsatadilar. Qarzdor kredit olish uchun o'ziga munosib bankni tanlashi va bir yo'la turli banklar kreditlaridan foydalanishi mumkin. Bank ham o'z navbatida mijozlarni tanlash huquqiga ega va unga kredit berishda o'zlariga muhim va foydali deb topgan shartlarni qo'yishi mumkin.

4-§. Bank kreditlarining turlari va shakllari

Endi banklar tomonidan berilayotgan kreditlarni turli belgilari va shakllariga qarab ko'rib chiqsak.

Jahon amaliyotida bank kreditlarining yagona, umumlashgan tasnifi yo'q, chunki kreditlarning turli xil shakllari har bir mam-

lakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, uning urf-odatlariga, aholi orasida ssudalarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullariga bog‘liq bo‘ladi. Shunday bo‘lsa ham eng ko‘p uchraydigan bank kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va o‘lchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirishga harakat qilib ko‘ramiz (5-chizma). Bank kredit operatsiyalari quyidagicha tasniflanadi.

1. Bank kreditlari qarz oluvchilarning guruhlari bo‘yicha tasniflanishi mumkin. Bank kreditlarini oluvchilar – hukumat, boshqa banklar, xo‘jalik subyektlari, turli moliya tashkilotlari, aholi hisoblanadi.

2. Kreditlar maqsadi yoki qaysi sohaga yo‘naltirilishi bo‘yicha: sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, investitsion, iste‘mol va boshqa kreditlarga bo‘linadi.

Bank kreditlari ishlatilishi sohasi bo‘yicha 2 xil bo‘lishi mumkin: asosiy kapitalni moliyalashtirish uchun yoki aylanma kapitalni moliyalashtirish uchun ssudalar beriladi. Bular o‘z navbatida ishlab chiqarish yoki muomala (savdo) sohasiga yo‘naltiriladigan kreditlarga bo‘linadi. Inflatsiya sharoitida tijorat banklari amaliyotida savdo va spekulativ (chayqovchilik) operatsiyalarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan ssudalar aksariyat qismini tashkil etadi.

3. Hajmi bo‘yicha kreditlar katta (yirik), o‘rta va kichik kreditlarga bo‘linadi. Lekin xalqaro amaliyotda bu kreditlarni belgi bo‘yicha yagona o‘lchov (mezon)i yo‘q. 10 000 AQSH dollarigacha bo‘lgan summadagi kreditlar kichik kreditlarga kiradi.

4. Qaytarish muddati bo‘yicha kreditlar talab qilingungacha bo‘lgan va muddatli bo‘ladi. Muddatli kreditlar qisqa, o‘rta va uzoq muddatlilarga bo‘linadi. Ssudalar bu mezon bo‘yicha turli mamlakatlarda farqlanadi. Aksariyat banklar asosan qisqa muddatli va uzoq muddatli kredit berish bilan shug‘ullanadi.

5. Ta‘minlanganligi bo‘yicha kreditlar ta‘minlanmagan va ta‘minlangan kreditlarga bo‘linadi. Ta‘minlangan kreditlar ta‘minlanganlik xarakteriga qarab garovli, kafolatlangan, sug‘urtalangan va hokazolarga bo‘linadi.

Ta'minlanmagan kreditlar ishonchli (blankali) deb ham ataladi va odatda faqat solo-veksel (qarz oluvchining ssudani qaytarish majburiyati) orqali taqdim etiladi. Ta'minlanmagan kreditlar qarz oluvchining obro'sini va uning daromadlarini hisobga olgan holda beriladi. Kreditning sifati past bo'lganda ham u ta'minlanmagan kredit deb yuritiladi va bunda kreditlar bo'yicha kreditning qaytmaslik riski yuqori bo'ladi.

6. Berilish usullari bo'yicha kreditlar, qoplash uchun va to'lov kreditlariga bo'linadi. Birinchi holatda kredit qarz oluvchining hisobvarag'iga xarajatlarni qoplash uchun o'tkaziladi. Bunda yana avans xarakteridagi ssuda mablag'lari o'tkazilishi ham nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda bank ssudasi bevosita naqd pulsiz hisob-kitoblarda hisob hujjatlarini to'lash uchun beriladi.

Shu bilan birga bir martalik kreditlar ham bo'ladi. Bu kreditlar shartnomada belgilangan muddat va summada taqdim etiladi. Biroq ko'pchilik mamlakatlarda kredit liniyalari keng qo'llaniladi.

7. Qaytarilish tartibi bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga bir vaqtda qaytariladigan kreditlar, ikkinchi guruhga bir necha muddatda bo'lib-bo'lib to'lanadigan kreditlar kiradi.

Odatda yuridik shaxslar va aholiga joriy ehtiyojlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari kerak bo'lganda beriladigan qisqa muddatli kreditlar, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar hisoblanadi. Bunda asosiy qarz va foizlar yagona summada kredit muddati tugashi bilan qaytariladi.

Bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar – bu ikki yoki undan ortiq to'lovlar bilan amalga oshiriladigan ssudalar hisoblanadi (odatda har oy, har kvartal yoki har yarim yilda). Bu guruhga turli xil kreditlar: tijorat, ochiq schot bo'yicha, veksel, lizing, faktoring, forfeyting va boshqalar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar yuridik va jismoniy shaxslarga tovarlar va ko'chmas mulklarni sotib olish uchun beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlashda keng qo'llaniladi.

Jahon moliya bozorlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar bir necha muddatlarda qaytarish sharti bilan beriladi.

8. Foiz stavkalarining turlari bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga bo'lish mumkin: qat'i foizlardagi kreditlar va suzuvchi foiz stavkalaridagi kreditlar.

Ssudalar kreditlashning butun muddatiga beriladigan va qayta ko'rib chiqilmaydigan qat'i foiz stavkalari shartlarida berilishi mumkin.

Qarz oluvchi bu holatda foiz stavkalari bozorlarida konyuktura o'zgarishiga qaramasdan kreditdan foydalanganligi uchun kelishilgan stavkada foiz to'laydi. Bu ham kreditorga, ham qarz oluvchiga qulay, chunki ikkala tomon ham berilgan kreditdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan o'z daromad va xarajatlarini to'g'ri hisoblab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qat'iy foiz stavkalari odatda qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda kreditlarni berishda qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalarining har ikkalasi ham keng qo'llanilmoqda.

Suzib yuruvchi foiz stavkalari – bu kredit bozorlarida vujudga keladigan holatlarga bog'liq bo'lgan doimiy o'zgaradigan foiz stavkalaridir.

9. Kredit qaysi valutada berilishiga qarab ham guruhlariga bo'linadi. Odatda tijorat banklari kreditlarni milliy valutada yoki chet el valutasida berishi mumkin. O'zbekistonda milliy valuta va chet el valutasidagi kreditlar ko'p qo'llanilmoqda.

10. Kreditlar soni bo'yicha kreditlar quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

- yagona bank beradigan kreditlar;
- sindikatlashgan kreditlar;
- parallel kreditlar.

Amaliyotda bir bank tomonidan beriladigan ssudalar keng tarqalgan.

Biroq ayrim mamlakatlar va integratsion guruhlar iqtisodiyot-

ning rivojlanish imkoniyatiga qarab yagona bank imkoniyati yetmaydigan yirik kreditlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa banklarni guruhlariga qoʻshilib sindikatlashgan kredit berishga undamoqda.

Sindikatlashgan kreditda (konsorsium) 2 yoki undan ortiq birlashgan kreditorlar bir qarzdorga kredit taqdim etadi. Bir guruh bank-kreditorlar maʼlum muddatga boʻsh turgan moliyaviy resurslarini kreditlash maqsadida bir obyekt yoki qarzdorga birlashtiradi. Bir yoki yetakchi bank-koordinatorlarning katta boʻlmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari boʻyicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yigʻishini taʼminlaydi.

Amaliyotda ikki yoki undan ortiq banklar qarz oluvchiga parallel kreditlar berish holatlari ham boʻlishi mumkin. Sindikatlashgan kreditdan farqli oʻlaroq, bu holatda mijoz bilan har bir bank alohida ish olib boradi, soʻngra esa umumiy kredit shartnomasini tuzadilar. Shunday qilib tijorat banklarining kreditlari qaysi belgilarga qarab tasniflanmasin, ularni berishdan maqsad mijozning mablagʻga boʻlgan ehtiyojini qondirgan holda bankka yuqori daromad keltirishni taʼminlashdan iborat.

5-§. Kreditlash uslublari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari

Kredit sohasidagi munosabatlar belgilangan maʼlum tizimga ega boʻladi. Bankning kreditlash tizimi deganda kreditlash jarayonini tashkil qiluvchi va uni kreditlash tamoyili boʻyicha tartibga solinishini belgilovchi elementlar majmuasi tushuniladi. Kreditlash tizimining tashkiliy elementlari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin:

- kreditlash jarayonida qarz oluvchining oʻz mablagʻlarining qatnashish tartibi va darajasi;
- kreditning maqsadga yoʻnaltirilganligi;
- kreditlash uslublari;
- ssuda hisobvaraqlarining shakllari;

- ssuda qarzini tartiblash usullari;
- ssuda mablag‘larini maqsadli va samarali foydalanilishini, hamda o‘z vaqtida qaytarilishini nazorat qilish tartibi va shakllari.

Bankning ilgari hukm surgan kreditlash tizimi xo‘jalik organlarining o‘z va qarz mablag‘laridan foydalanish chegarasi qonun bilan qat’i chegaralanishiga asoslangan.

Zamonaviy kreditlash tizimi davlat tomonidan xo‘jalik organlarining o‘z va qarz mablag‘lari o‘rtasidagi nisbat kabi me‘yorlarni belgilamasligi bilan xarakterlanadi.

Faoliyat yuritishning bunday tijorat asoslari xo‘jaliklarning o‘z mablag‘larini maksimal ishlatishga va qarz mablag‘lari oldida to‘liq mas’uliyatni sezishga majburlaydi. Shuningdek, qarz mablag‘lari faqatgina bank krediti sifatida emas, balki xo‘jaliklararo pul va tovar shaklida qatnashadi. Korxonalar kimdan, qancha miqdorda qarz olishi va uning shartlari shartnomada ko‘rsatiladi. Korxonalarining xo‘jalik oborotidagi o‘z mablag‘lari hajmining olinishi mumkin bo‘lgan kredit hajmiga va kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlarini hisoblash mijoz faoliyatining samaradorlik darajasiga ta’sir qiladi.

Bozor munosabatlariga o‘tishdagi aylanma mablag‘larni bunday tashkillashtirish obyektini kreditlashdan subyektini kreditlashga o‘tishga zamin yaratdi. Bu esa kreditlash mexanizmidagi yangi va samarali davrdir.

Bankning kreditlash tizimining asosiy elementi bo‘lib kreditlash usullari hisoblanadi, chunki ular bu tizimning bir qator elementlari: ssuda schoti turi ssuda majburiyatini tartibga solish, qarz mablag‘larini maqsadli ishlatish va ularni o‘z vaqtida qaytarish tartibini va shaklini nazorat qilish kabilarni belgilab beradi.

Kreditlash usullari deganda kreditlash tamoyillariga mos ravishda kreditni berish va qaytarish usullari tushuniladi.

Sobiq Ittifoq bank amaliyotida kreditlashning 3 usuli: qoldiq bo‘yicha, aylanma bo‘yicha va aylanish-qoldiq usullari bo‘yicha kreditlash tartibi qo‘llanilgan. Qoldiq usuli bo‘yicha kreditlashning mohiyati shunda ediki, kreditning harakati kreditlanayot-

gan moddiy qiymatliklarning, ya'ni tovar-mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va yuklab jo'natilgan tovarlarning qoldiq qiymati bilan bog'lanar edi. Zaxiralarning me'yordan oshishi kreditga talabni oshirish, kamayishi esa kreditning ma'lum qismining qaytarilishi lozimligini ko'rsatardi. Shu bilan birga, kreditlash usullarida kredit qoplash xarakteriga ega edi, chunki zaxira va xarajatlarning me'yordan ortiq qismi o'z mablag'lari bilan emas, balki kredit hisobidan qoplanar edi.

Aylanish usuli bo'yicha kreditlashning xususiyati shunda edi, kredit harakati material qiymatliklarning aylanishi, ya'ni, kelib tushishi va ishlatilishi bilan belgilanar edi. Kreditlashning bunday usulida yangi kredit berish va ilgari berilgan kreditni qaytarish faqatgina vaqt bo'yicha mos kelishi mumkin edi. Bu yerda kredit to'lov xarakteriga ega edi, chunki ssuda berish bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini, tijorat banki Markaziy bankka to'lash uchun qarz mablag'lariga ehtiyoj sezilgan vaqtda amalga oshirilardi. Qarz mablag'larining to'liq oborotidan so'ng kreditning qaytarilishi rejaga asosan amalga oshirilardi. Kreditlashning ushbu usuli yordamida xo'jalik organlari to'lov oborotining uzluksizligiga va, shuningdek, qarz oluvchini xo'jalik oborotida kreditni doimiy qatnashuviga erishilgan edi.

Qoldiq bo'yicha kreditlash usuli xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari davrida o'zining amaliy mohiyatini yo'qotdi, chunki 80-yillardagi bank islohotining birinchi bosqichida ko'pgina samarasiz obyektlarni kreditlashdan sog'lom obyektlarni yagona, umumlashtirilgan sxemada faqatgina aylanish bo'yicha kreditlashga o'tildi. Shu bilan birga, aylanish usuli bo'yicha kreditlash yalpi zaxira va ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha kreditlash shaklini oldi va bunga xo'jalik tarmoqlarining deyarli barchasi o'tkazildi. Zamonaviy sharoitlarda ba'zi davlat sanoat, transport, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va ta'minot tashkilotlarini kreditlash ushbu tartibda amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari yan-

gi tijorat tuzilmalari, ya'ni mulkchilikning boshqa turiga asoslangan subyektlarga kredit berishda tijorat banklarining xorij amaliyotiga tayanib kreditlashning yangi usullaridan foydalanmoqdalar.

Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum.

Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda induvidual tartibda ko'rib chiqilishidir. Ssuda ma'lum maqsaddagi ehtiyojni qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga ssuda ajratishda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda ssuda bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Kredit liniyasi barcha hisob-kitob, pul hujjatlari bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga asosan 1 yilga ochiladi, ba'zan undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuvga asosan istagan vaqtida ssuda olishi mumkin. Ammo bank qarz oluvchining moliyaviy holati zaiflashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida ssuda berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborli mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Davom ettiriladigan va davom ettirilmaydigan kredit liniyalari farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi ochilib, ssuda berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davomlashtiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar, bank tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil ichida pul to'lash uchun ochilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi.

Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan ssuda hisobvarag'i shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun ssuda schotlarini ochadilar.

Maxsus ssuda hisobvaraqlari doimiy kreditga ehtiyoj sezuvchi

va to'lov oborotining katta qismini kredit hisobiga amalga oshiruvchi xo'jaliklarga ochiladi. Maxsus ssuda hisobvaraqlarini ishlatish tovarlarni sotishdan tushgan barcha tushumni kreditni o'z vaqtida qaytarish va qarz oluvchining o'z mablag'larini qayta ishlab chiqish jarayonida to'liq ishtirokini ta'minlash uchun ajratiladi. Shunday qilib doimiy kreditlash va qaytarish operatsiyalari maxsus ssuda hisobvarag'idan o'tkaziladi. Hisob-kitob hisobvarag'iga yordamchi rol beriladi, chunki undan qisqa doiradagi ya'ni daromadni taqsimlash va ish haqi berish operatsiyalari o'tkaziladi.

Ssuda hisobvarag'ini ishlatishning bunday tartibi uning zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitida ishlatilishini cheklab qo'yadi.

Oddiy ssuda hisobvaraqlari bank amaliyotida asosan bir martaalik ssuda berishda ishlatiladi. Bu hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlarni qaytarish belgilangan muddatlarda amalga oshiriladi.

Agar korxonalar bir vaqtning o'zida bir necha obyektlar uchun kredit olmoqchi bo'lsalar, bir necha oddiy ssuda hisobvaraqlari ochadilar va ssudalar turli muddatga, shartlarda va har xil foizlarda beriladi. Ssudaning bunday hisob shakli bank nazorati uchun muhim ahamiyatga ega.

Aylanma-qoldiq usul bo'yicha to'lovlarni va kreditga layoqatli korxonalarni kreditlash yagona aktiv-passiv ya'ni **kontokorrent** hisobvarag'idan amalga oshiriladi. Ushbu hisobvaraq mijozga bo'lgan yuqori ishonchni bildiradi. Hisobvaraqlarning debetidan mijozning ishlab chiqarish faoliyati va foydani taqsimlash bilan bog'liq to'lovlari o'tadi, kreditga barcha tushumlar yoziladi. Hisobvaraqlarning kredit qoldig'i korxonani o'z mablag'i borligini, debet qoldig'i esa bankdan mablag' jalb qilinganini bildiradi.

Xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari sharoitida oddiy ssuda hisobvaraqlari keng tarqalgan.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan xo'jalik subyektlarini qisqa muddatli kreditlash quyidagi usullarda amalga oshirilmoqda:

Alohida ssuda hisobvarag'i orqali kreditlash. Tijorat banklari

xo‘jalik subyektlarini „kredit liniyasi ochib“ yoki „kredit liniyasi ochmasdan“ kreditlashi mumkin va bu kreditlar tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning pul hisob-kitob hujjatlarini to‘lash, muddati 30 kundan oshmagan davrga, qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan akkreditivlar ochish uchun, beriladi.

Kredit bank tomonidan kelishilgan muddatlarda quyidagi tartibda so‘ndirilishi mumkin:

– so‘ndirilish muddati kelgan majburiyatlar bo‘yicha mablag‘larni mijozning hisobvarag‘idan undirib olish orqali;

– muddatidan oldin qarzdorning topshirig‘iga ko‘ra hisob raqamidagi bo‘sh qoldiq mablag‘larni so‘rab olish orqali;

– garov mulkini o‘zlashtirish orqali.

Xo‘jalik subyektini „kredit liniyasi ochib“ kreditlash alohida hisobvaraqlar orqali, oldindan kelishib olingan kredit summasi doirasida amalga oshiriladi. Kredit liniyasining hisobidan qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha pul hisob-kitob hujjatlarining to‘lovi amalga oshiriladi.

Bundan keyin qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi, tayyorlov faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarga, savdo, ta‘minot va boshqa xil faoliyat bilan shug‘ullanuvchi xo‘jalik subyektlariga, kreditlashning barcha tartib-qoidalari asosida beriladi.

Kontokorrent schoti ochilganda mijozning boshqa schotlari yopiladi.

Kontokorrent hisobvaraqlar:

– debet qoldig‘i bo‘yicha mijoz bankka shartnomada kelishilgan stavka bo‘yicha foizlar to‘laydi;

– kredit qoldig‘i bo‘yicha bank mijozga shartnomaga muvofiq foiz to‘laydi.

Kontokorrent hisobvarag‘ining amal qilish muddati 12 oydan oshmasligi lozim. Muddat tugashi bilan mijoz kredit saldosi-ni ta‘minlashi kerak. Aks holda, muddat tugagach, uni to‘la so‘ndirgunga qadar kredit berish to‘xtatiladi.

Overdraft – kontokorrent kreditning maxsus shakli hisoblanadi. Uning alohida xususiyati shundaki, bank mijozga uning hisobraqamida qisqa davr ichida debet saldoga ega bo‘lishga ruxsat beradi.

Odatga ko‘ra overdraftdan foydalanish juda ishonchli mijozlarga taqdim etiladi. Overdraftda qarzdorlikni so‘ndirish uchun overdraft hisobvarag‘iga kelib tushayotgan barcha summalar yo‘naltiriladi, natijada kreditning hajmi kelib tushayotgan mablag‘lar hajmiga qarab o‘zgarishi mumkin. Overdraftda qarzdor har oying oxiriga overdraft qoldig‘i bo‘yicha kredit saldosi ta‘minlanishi kerak. Agar mijozning shu bankda depozit schoti bo‘lsa, undagi mablag‘lar doirasida doimiy debet saldoga ega bo‘lishga ruxsat beriladi. Aksincha bo‘lsa, mablag‘lar berish u to‘la so‘ndirilgunga qadar to‘xtatiladi.

Qimmatli qog‘ozlar garovi ostida kredit (lombard kredit). Lombard krediti o‘zida tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko‘rsatilgan xizmatlar (asosiy faoliyatga tegishli bo‘lgan)ni to‘lash uchun alohida ssuda schotidan qimmatli qog‘ozlar garovi ostida berilgan qisqa muddatli kreditlarni ifodalaydi.

Lombard kredit ta‘minotiga quyidagilar kredit shartnomasiga asosan qabul qilinadi:

- davlat qimmatli qog‘ozlari;
- boshqa xil emitentlarning aksiya va obligatsiyasi, depozit sertifikatlari.

Lombard kreditining e‘tiborli xususiyati shundaki, garov shartnoma imzolangan kungi nominal qiymati bo‘yicha emas, balki uning kurs o‘zgarishi tavakkalchiligini hisobga olgan holda uning ma‘lum qismigagina baholanadi.

Qimmatli qog‘ozlar garovi ostidagi lombard krediti alohida ssuda hisobvarag‘idan tovar-moddiy qiymatlar va xizmatlari uchun hisob-kitob hujjatlarini to‘lashga qimmatli qog‘ozlar garovi ostida kredit beriladi.

Banklarning o‘zi tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlari garov sifatida qabul qilinishi mumkin emas.

Shu bois qimmatli qog'ozlarni garovga olib lombard krediti berish to'g'risida qaror qabul qilinayotganda bank qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va kredit qobiliyatini tahlil qilish bilan bir vaqtda kredit ta'minoti tarzida qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlar sifati, ularning kurs riski darajasini baholashga alohida e'tibor beradi.

Shu tariqa qimmatli qog'ozlar kotirovka qilinayotganda ularning kurs riskini belgilab beruvchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi birja kursi o'zgarishlari munosabati bilan qimmatli qog'ozlarning garov qiymati birja qiymatining 80 foizidan, kotirovkalanmaydigan qimmatli qog'ozlar garov qiymati esa nominal qiymatining 60 foizidan oshmasligi zarur.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib beriladigan kredit 12 oygacha muddatga yoki qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lishi muddatiga berilishi lozim.

Qimmatli qog'ozlar kotirovkasining birja kursi kredit shartnomasida qayd etilganda fond birjasidagi oxirgi savdoda chiqarilgan kotirovka ma'lumotlari hisobga olinadi. Davlat qimmatli qog'ozlari reyting sifati, ayniqsa, yuqori darajada bo'ladi. Shu bois ular garovga qabul qilinayotganda beriladigan kreditning maksimal summasi ular garov qiymatining 90 foizigacha yetishi mumkin.

Qarz oluvchi sotib olgan boshqa qimmatli qog'ozlar garovga olinayotganda kreditning maksimal summasi garov qiymatining 80 foizidan yuqori bo'lmaydi.

Lombard kreditini berish, qaytarish va ulardan foydalanganlik uchun foizlar to'lash tartibi umumiy asoslarda amalga oshiriladi va u alohida qarz hisobvarag'i bo'yicha kreditlash tartibiga o'xshashdir.

Asosiy faoliyat bilan bog'liq tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqini to'lash maqsadida tuzilgan pul hisob-kitob hujjatlari pulni to'lash uchun qabul qilinadi.

Qarz oluvchi bankka garovga qo'ygan qimmatli qog'ozlar bo'yicha oladigan daromadlariga foizlar qo'shilmaydi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib kredit shartnomasi tuzil-

gandan keyin bank qimmatli qog'ozlar emitentiga uning qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yish bitimi tuzilganligini hamda qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar kiritilishi lozim bo'lgan depozit hisobvarag'i nomerini ma'lum qiladi. Lombard krediti beriladigan hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz depozit hisobvarag'iga qo'yiladi (depozit shartnomasini rasmiylashtirmasdan) va birinchi navbatda ularni saqlash xarajatlarini qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanish uchun foizlarni to'lashga yo'naltiriladi.

Kreditlash jarayonida bank garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar kotirovkasi, birja kursidagi o'zgarishlar to'g'risida teleks, kompyuter aloqasi va aloqaning boshqa turlari yordamida axborot to'plab boradi.

Kreditlash davomida fond birjasida o'tkazilgan savdo natijalariga ko'ra, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar qiymati pasaygan bo'lsa, u holda kredit qo'mitasining qaroriga muvofiq qarz oluvchiga shu summada qo'shimcha ta'minot berish talabi bildirilishi yoki kredit miqdori qaytarilib, kreditning ta'minlanmagan qismi mudatidan oldin undirib olinishi mumkin.

Lombard krediti bo'yicha barcha majburiyatlar bajarilganidan keyingina garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar va ular bo'yicha olingan daromadlar qarz oluvchiga qaytariladi.

Tovar (mol) garovi ostidagi lombard krediti. Lombard krediti uchun garov ko'rinishida faqatgina nisbatan baholi tovarlar, qaysiki, ularning savdosi birjada yuritilishi, tovar partiyasining miqdori va sifatini belgilash bilan bir vaqtda bahosini ham aniqlash imkonini berishi shartlarida ishlatilishi mumkin. Masalan, bu kofega, bug'doyga, shakarga, paxtaga tegishli. Bu tovarlarning qiymat bahosini aniqlash uncha qiyin emas. Tovar turiga qarab garov bahosi 50 dan 66 gacha $\frac{2}{3}$ % tebranib turadi. Garov sifatidagi tovarlar bank nomiga yuklatiladi. Bankka tovarni saqlashlik guvohnomasi beriladi. Ayrim hollarda bu mijozning o'zida ham qolishi mumkin. Lekin bank ruxsatisiz tovardan foydalanish mumkin emas. Yo'ldagi tovar ayniqsa, dengiz orqali tashiladigan tovarlar garov-

vi ostidagi kredit keng tarqalgan hisoblanadi. Bunday paytda garov hujjati sifatida konosament ishlatiladi.

Qimmatbaho metall garovi ostidagi kredit. Bu lombard kreditining eski usullaridan bo‘lib, hozirda u juda kam ishlatiladi. Garovni baholashdagi qiymat asosan oltin tangalar, slitkalar, kumush, platina va boshqalar qariyb 95 foiz qimmatbaho metall narxiga mos keladi.

Talabnoma garovi ostidagi kredit, har xil moliyaviy talablar, masalan, jamg‘arma omonatlari, sug‘urta shartnomasi bo‘yicha talablar, ipotekalar va boshqalar garov sifatida xizmat qilishi mumkin. Talabnoma garovlarini baholashda ularning turlariga qarab ajratiladi, ammo ularning umumiy darajasi nisbatan yuqori bo‘ladi.

Lombard krediti belgilangan muddatlarda qaytarilmagan hol-larda bank imtiyozli oy tugaganidan keyin garov to‘g‘risidagi amaldagi qonunga muvofiq o‘z garov huquqidan foydalanadi.

Lombard kreditining kredit oluvchi uchun afzallik tomonlari quyidagilar hisoblanadi:

- likvidli mablag‘larga kuchli ehtiyoj sezilgan taqdirda vaqtinchalik, qisqa muddatli pullarni yuzaga keltiradi;

- kreditning amal qilish muddati unga bo‘lgan zaruriyatiga bog‘liq ravishda o‘rnatilishi mumkin;

- rentabelli qimmatli mulklar garovga qo‘yilganda ularni sotish-ga zarurat qolmaydi;

- garovga qo‘yilgan buyumga mulkchilik huquqi saqlanib qoladi;

- kredit beruvchi tomon uchun afzalligi.

Lombard krediti – bu avvalo ishonchli kredit, ya’ni kredit to‘lovi kechikib qolgan taqdirda kreditor garovni sotadi va tushumdan pulga ega bo‘ladi. Yuqorida biz ba’zi kredit turlariga ta’rif berib o‘tdik, ba’zi kredit turlarining mohiyatini keyingi para-graflarda chuqurroq ko‘rib chiqamiz.

Quyidagi tayanch soʻzlarga taʼrif bering

Qisqa muddatli kreditlash	Kreditning obykti
Moliyalashtirish	Kreditning subyekti
Investitsiyalar	Kreditor
Kreditning tamoyillari	Qarz oluvchi
Taʼminlanganlik	Kredit liniya
Kreditlash usullari	Konsoment

Oʻz bilimini tekshirish uchun savollar

- 1. Kreditlashning asosiy tamoillarini tushuntiring?*
- 2. Kreditning taʼminlanganligi deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Kreditning obykti va subyektlari nimalardan iborat?*
- 4. Kreditlashning qanday usullarini bilasiz?*

IV BOB. MIJOZNING KREDITGA LAYOQATLILIK KO‘RSATKICHLARI VA ULARNING TAHLILI

1-§. Mijozning kreditga layoqatliligi tushunchasi

Kreditga layoqatlilik – bu mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo‘lib, u qarz oluvchining so‘ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo‘yicha foizlarni) o‘z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to‘lay olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik subyektlarining, banklar faoliyatining tijoratlashuvi yuzaga keladi. Keyingi yillarda turli xil mulkchilik shakliga asoslangan korxonalar tashkil topdi. Bu korxonalar qaysi mulkchilik shakliga asoslangan bo‘lishiga qaramasdan, iqtisodiy jihatdan to‘liq mustaqil bo‘lib, o‘z xarajatlarini o‘z daromadlaridan qoplaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo‘lgan korxonalarda qo‘shimcha pul mablag‘lariga ehtiyoj yuzaga keladi va bu ehtiyoj zarur bo‘lganda bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Shu sababli, bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit va uning muhim elementlaridan biri kreditga layoqatlilikni baholashning o‘rni va roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki banklar ham bozor munosabatlarining mustaqil subyektlaridan bo‘lib, iqtisodiy jihatdan faoliyat natijalari uchun o‘zlari javobgar hisoblanadilar. Biz oldingi paragraflarda ta’kidlaganimizdek, banklarning maqsadi ham korxonalarinikiga o‘xshash bo‘lib, ular o‘z xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan qoplab, yuqori foyda olishga intiladilar. Banklarning foyda bilan ishlashi ularning yanada keng tarmoqli faoliyat olib

borishiga, mijozlarga ko'rsatadigan xizmat turlari va sifatini kengaytirishga, ustav kapitalini oshirishga, bank xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ko'proq mablag' ajratishga, o'z aksiyadorlariga ko'proq dividendlar to'lashning va bularning barchasi bankka bo'lgan ishonchning yanada oshishiga imkoniyat yaratadi. Tijorat banklari faoliyatida qo'yilgan maqsadga erishish va bergan kreditlarining samara bilan bankka qaytib kelishini ta'minlash uchun mijozning moliyaviy holatini, uning kreditni o'z vaqtida qaytara olish imkoniyatlarini tekshirib ko'rish lozim.

Kreditlash jarayoni turli xildagi tavakkalchilik omillari bilan bog'liq bo'lib, kreditga layoqatlilik kreditni o'z vaqtida to'lashni o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun bank ssuda berayotganda kreditga layoqatlilikni o'rganishi, ya'ni qarz oluvchining moliyaviy holatini hamda, uning kreditni o'z vaqtida to'liq qaytarib berish qobiliyatini baholashni o'ziga shart deb biladi. Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishning maqsadi qarz oluvchining majburiyatini o'z vaqtida va to'liq qaytarib berish qobiliyatini aniqlashdan iborat. Shu bois bank o'ziga olishga tayyor bo'lgan tavakkalchilik darajasi u taqdim etayotgan kredit hajmi va kredit berish shartlarining qay darajada bajarilishiga bog'liq.

Bank nafaqat mijozning ma'lum kunlardagi to'lov qobiliyatini baholashi, shu bilan birga uning kelajakdagi moliyaviy barqarorligini ham belgilashi zarur. Moliyaviy barqarorlikni va kredit operatsiyalaridagi tavakkalchilik hisobini obyektiv baholash, bankka kredit resurslarini samarali boshqarish hamda foyda olish imkonini beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi korxonalarining to'lov qobiliyati va barqarorligini aniqlashda chet el tajribasiga asoslangan buxgalteriya hisobini yuritish zaruratini tug'dirdi, bunda buxgalteriya balansining yangi tahlilini yuritish asosiy o'rinni egallaydi. Balansdagi aktiv va passivlarni qabul qilingan moddalar bo'yicha guruhlashtirilishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatlilikni yetarli darajada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Bank risklarini kamaytirish va uning daromadini oshirish-

da kredit jarayonini to'g'ri tashkil qilish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash muhim o'rin tutadi. Bu jarayon bank tavakkalchiligini oldini olishning ilk bosqichi hisoblanadi.

Qarz oluvchining kreditga layoqatliligini o'rganish va kredit berilgandan keyin kredit monitoringini muntazam olib borish bank tavakkalchiligini kamaytirish va uning daromadini oshirishning navbatdagi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

2-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholash manbalari

Kredit mexanizmi xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, o'z ichiga kreditlash shartlarini, usullarini va kreditni boshqarish tamoyillarini oladi. Kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosati amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayonini tashkil qilish kredit buyurtmasini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Amaliyotda kredit buyurtmalarini ko'rishda har bir mijozga chuqur diqqatlilik bilan munosabatda bo'lish, har bir bank xodimining faoliyat ko'rsatish qoidalarining ajralmas qismi bo'lishi kerak. Odatda o'z mijozlariga diqqat bilan muomala qilmaydigan xodimlari bo'lgan bankning, bizning fikrimizcha, kelajagi bo'lmaydi. Bizning banklarimiz bilan mijozlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning aksariyat jihatlari bizga ma'lum bo'lganligi bois biz amaliyotimizda bank bilan mijoz o'rtasida mavjud kredit munosabatlarga to'xtalmasdan, jahon amaliyotida kredit jarayonining tashkil qilinish asoslariga qisqacha to'xtalamiz. Jahon amaliyotida kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank xodimi mijozlarga kreditlash shartlari haqida ma'lumot beradi va bankning anketa savollariga javob berishni taklif qiladi. Chet el banklarida mijozlar bilan bo'lgan birinchi va undan keyingi uchrashuvlar natijasi hisobotlarda umumlashtiriladi. Bu hisobotlar ma'lum miqdorda savollarning standart yig'imini o'z ichiga oladi. Bunday hisobotga mijozning bankka har tashrifidan so'ng o'zgartirish kiritiladi va yangi ma'lumot bilan to'ldiriladi. Bu hisobotlar kredit inspektoriga kel-

gusi mijoz to'g'risida uchrashuvlari oldidan kerakli ma'lumotlarni beradi. Kelgusi mijoz kredit inspektori bilan bo'ladigan uchrashuvga olinadigan ssuda, uning ishlatilish maqsadi, summasi, qaytarilish muddati va taqdim qilingan ta'minotini o'z ichiga olgan kredit buyurtmasi bilan keladi.

Ko'pgina davlatlarda nufuzli banklar kredit buyurtmasi bilan birga bir necha hujjatlarni ko'rib chiqadi, bular:

1) qarz oluvchi kompaniya (korxonalar) ta'ris hujjatlarining notarial tasdiqlangan nusxasi;

2) moliyaviy hisobot, korxonalar balansi va oxirgi uch yil uchun foyda va zarar hisobotini o'z ichiga oladi. Balans yil oxirigacha tuzilib, unda aktivlar, majburiyatlar va kapital tuzilmasi ko'rsatiladi. Foyda va zarar schoti bir yillik vaqtni o'z ichiga oladi va kompaniya daromadi va xarajatlari, sof daromadi, uning rezervga taqsimlanishi va chegirmalar, dividend to'lovlari va hokazolar to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi;

3) kassa tushumlari va harakati to'g'risida hisobot. U ikki hisobot muddatida tuzilgan balanslarning solishtirilishiga asoslangan bo'lib har xil bo'limlar va fondlar harakatida bo'ladigan o'zgarishlarni ko'rishga yordam beradi. Hisobot resurslari yetishmovchiligi, ishlatilishi, foizlar uchun mablag'lar bo'sh vaqti va kassa tushumlari yetishmovchiligining yuzaga kelishi va hokazoning umumiy holatini ko'rishga yordam beradi;

4) ichki moliya hisoboti. Bu hisobot kompaniya moliyaviy holati, 1 yil, kvartal yoki oy davomida resurslarga bo'lgan ehtiyojining o'zgarishlarini aks ettiradi;

5) ichki operativ hisob bo'yicha ma'lumotlar, balans tuzish uchun ko'p vaqtni talab qiladi. Lekin kreditor bankka qarz oluvchi kompaniya to'g'risida ba'zi bir operativ hisobot ma'lumotlari kerak bo'lib qolishi mumkin;

6) moliyalashtirish prognozi. Bu hisobot kelgusi sotuvni baholash, xarajat, tovarni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni, debitor qarzdorlik, zaxiralar qaytarilishi, naqd pulga ehtiyoj, kapital qo'yilma va hokazolarni o'z ichiga oladi;

7) soliq deklaratsiyasi – eng kerakli qo‘shimcha axborot. Unda qarz oluvchi soliq to‘lovchi sifatida boshqa hujjatlarga kiritilmagan axborotlar bo‘lishi mumkin;

8) biznes-plan. Ko‘pgina kredit buyurtmalari hali moliya hisoboti va boshqa hujjatlarga ega bo‘lmagan, ishni endi boshlayotgan korxonalarni moliyalashtirish bilan bog‘liq. Bunday paytda qarz oluvchi kompaniya bankka kreditlanadigan loyiha maqsadi va uni amalga oshirish usullari haqida ma‘lumotlarni o‘z ichiga oluvchi batafsil biznes-planni taqdim etishi kerak.

Kredit inspektori kredit buyurtmasi va unga kiritilgan hujjatlar ni yaxshilab o‘rganib chiqadi. Bundan so‘ng u kelgusi qarz oluvchi bilan yana bir bor suhbatlashadi. Suhbat davomida kredit inspektori qarz oluvchi kompaniya (bank) ishlarini har tomonlama o‘rganishi shart emas, u kreditor-bankni qiziqtiradigan savollarga kerakli darajada ahamiyat berishi kerak.

Ko‘zga ko‘ringan chet el banklarining amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, kelgusi mijoz bilan suhbat aniq bir tartibda berilgan quyidagi savollarga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Bank kreditlashning birinchi bosqichida quyidagilarni aniqlashi lozim:

a) qarz oluvchining ishonchliligi va kreditga layoqatliligi, uning partnyor sifatidagi faoliyati doimiyligi va samarasi;

b) kredit buyurtmasining asoslanganligi va kredit qaytarilishining ta‘minlanganlik darajasi. Bank kerak bo‘lsa kredit taklifi bo‘yicha o‘z talablarini ishlab chiqishi va mijozni u bilan tanishtirishi mumkin;

d) kredit taklifining bank kredit siyosati va ssuda portfeli tuzilmasiga to‘g‘ri kelishi. Yangi kredit berish va kredit portfeli diversifikatsiyasi kredit riskining pasayishiga olib keladimi yoki yo‘qmi, degan savolga javob topish lozim.

Bankning kredit berish bilan shug‘ullanuvchi xodimlari yaxshi bilmaydigan iqtisod tarmoqlaridagi korxonalariga ssuda bermasligi kerak. Lekin bunday hollarda kredit taklifini baholash uchun nufuzli ekspertlarni jalb qilishlari mumkin. Ammo bu bank-

ning qo‘shimcha xarajatiga olib kelsa-da, kreditlash bilan bog‘liq risklarning oldini olishi mumkin.

Har qanday ariza va qo‘shimcha hujjatlar hamda suhbat natijalarini aniqlashning hal qiluvchi omili bo‘lib qarz xarakteri va kreditga layoqatliligini aniqlash hisoblanadi. Kredit inspektori qarz oluvchiga arizani tayyorlash davomida mijozning kreditni qoplashga loyiq qimmatli aktivlarini va daromad miqdorini aniqlaydi. Mijozning og‘zaki javoblari yozma bergan ma’lumotlariga qaraganda ko‘proq ma’lumot beradi. Shu bilan bir vaqtda inspektor mijoz hamkorlik qilgan banklarga murojaat qiladi.

Kredit inspektori qarz oluvchi daromadining faqatgina miqdoriga emas, balki barqarorligiga ham e’tibor berishi kerak. Ular mijozdan sof daromad haqida ma’lumot olishni istaydilar.

Daromadning miqdori va doimiyligi turg‘unligining bilvosita ko‘rsatkichi bo‘lib, mijozlarning depozit hisoblaridagi o‘rtacha bir kunlik qoldiq to‘g‘risidagi ma’lumotlar hisoblanadi. Qarz oluvchi tomonidan berilgan bu ma’lumotlarni kredit inspektori tegishli bank tomonidan berilgan ma’lumotlar bilan taqqoslaydi.

Bank depozit hisoblaridagi salmoqli qoldiqlarning bo‘lishi mijoz moliyaviy ahvolidan, uning moliyaviy intizomligidan va olingan kreditlarni qaytarish borasidagi intilishlari jiddiylikidan dalolat beradi.

Tajribali kredit inspektori ahamiyat beradigan omillardan yana biri mijozning bir joyda uzoq va doimiy faoliyat ko‘rsatishi, yashashi hamda mashg‘ul bo‘lishidir. Ko‘pgina banklar odatda ko‘rsatilgan joyda bir necha oygina ishlayotgan shaxslar va yaqinda ro‘yxatdan o‘tgan firmalarga rad javobini beradilar.

Kredit inspektorlari „qarzlarning piramidasida“ deb ataluvchi holatning paydo bo‘lishini qo‘llab-quvvatlamaydilar. „Piramida“ holatida qarzdor bitta bank yoki firmadan olgan qarzini to‘lash uchun boshqa kreditordan qarz olishi tushuniladi. Mijozning kredit kartochkalari bo‘yicha qarzining kattaligi, ko‘pligi o‘zining hisobidan yozib berilgan cheklarning tez-tez qaytib kelishiga inspektor-

lar katta e'tibor beradi. Bunday dalillar asosida mijozning haqiqiy moliyaviy ahvoli va uning pul mablag'larini boshqarish qobiliyati haqida xulosa chiqariladi.

Agar mijoz bilan ishlarni davom ettirish hal qilinsa, unda inspektor kredit hujjatlarini yig'adi va uni kredit bo'limiga yuboradi. Bu bo'limda mijozning kreditga layoqatliligi chuqur o'rganiladi va kredit riskiga baho beriladi.

Kredit mexanizmining muhim elementlaridan biri – kreditga layoqatlilikdir. Korxonalarining kreditga layoqatliligini hisobga olgan holda kredit berish, kreditni o'z vaqtida qaytarishning muhim shartidir. Davlat mulkchiligiga asoslangan jamiyatda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit mexanizmida muhim o'rinni egallay olmaydi. Banklar faoliyatiga davlat yakkahukmronligi ularning mustaqil subyekt sifatida faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qiladi va kredit resurslari markazlashgan tarzda, reja asosida tasdiqlanadi. Eng xususiyatli tomoni shundaki, banklar beradigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini mustaqil o'zlari belgilay oladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa, kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit berishda e'tibor qilinadigan asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib qoladi. Chunki tijorat banki o'z faoliyati natijasi uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Kredit uchun foiz esa uning asosiy daromad manbayi bo'lib qoladi.

Korxonaning kreditga layoqatliligini o'rganish tijorat bankiga kredit berish mumkinligini aniqlashga, uning miqdorini, foiz stavkasining darajasini belgilashga imkon beradi. Bundan tashqari, kreditga layoqatliligini aniqlash ssudani o'z vaqtida qaytarish ehtimolini, eng asosiysi bank tavakkalchiligini kamaytirishga imkon beradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash korxonaning o'zi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlarning tahliliga asoslanib, ular mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar va boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishlari mumkin.

Ijobiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichiga ega bo'lgan korxonalar hech qanday to'siqlarsiz kredit olishlari va uning hisobidan

tovar-moddiy boyliklarni sotib olishlari, salmoqli mablag‘larni ishlab chiqarishni rivojlantirishga, oldindan olingan kreditlar bo‘yicha qarzlarni to‘lashga yo‘naltirishlari mumkin. Salbiy kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichiga ega bo‘lgan korxonalar bankdan kredit oloлмаsa-da, o‘z moliyaviy ahvolini yaxshilash, ishlab chiqarish, sotuv hajmini, o‘z mablag‘lari miqdorini, rentabellik ko‘rsatkichlarini oshirish bo‘yicha choralar ishlab chiqish lozimligi to‘g‘risidagi axborotga ega bo‘ladilar.

Korxonalar va banklar uchun kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichining ahamiyati muhimligini hisobga olib biz kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichining iqtisodiy mohiyati to‘g‘risida fikr yuritmoqchimiz.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu ko‘rsatkichning mohiyati to‘g‘risida turli ta‘riflarni uchratish mumkin. Ko‘pgina mualliflar tomondan kreditga layoqatlilikka, korxonalarining qarz majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajara olish imkoniyati sifatida ta‘rif beriladi. Bizning fikrimizcha, bu ta‘rif ko‘proq korxonaning to‘lovga layoqatliligiga berilgan ta‘rifdir. Amaliyotda kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichi ko‘proq bankdan qarz oluvchi korxonalar faoliyatini ifoda qiladi. Kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlarini ikki tomonlama ko‘rib chiqish mumkin:

- qarz oluvchi nuqtayi nazaridan kreditga layoqatlilik;
- kredit shartnomasini tuzish imkoniyati, olingan kreditlarni o‘z vaqtida qaytara olish qobiliyati;
- bank nuqtayi nazaridan korxonaga beriladigan kreditning hajmini to‘g‘ri aniqlay olish mas‘uliyatini bildiradi.

Ba‘zi iqtisodchilar qarz oluvchining kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichini baholashda birinchi o‘ringa korxonaning daromad olish imkoniyatini qo‘yishadi. Bizning fikrimizcha daromad olish – korxonaning ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat turining natijasi hisoblanib, shu natijaga erishish maqsadida korxonalar kreditga muhtojlik sezadi.

Agar qarzlarni to‘lash miqyosida qaraydigan bo‘lsak, kreditga layoqatlilikka nisbatan to‘lovga layoqatlilik tushunchasi keng-

roqdir. Chunki to'lovga layoqatlilik jismoniy va yuridik shaxslarning barcha qarz va majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olish imkoniyatini ifodalaydi. Kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan farq qilib, ssuda bo'yicha qarzlarni o'z vaqtida to'lash imkoniyatini ko'rsatadi. Undan tashqari kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan to'lash manbalari bilan ham farq qiladi.

Korxonalar, tashkilotlar o'z qarz, majburiyatlarini sotishdan tushgan yoki boshqa har xil tushumlar hisobidan amalga oshirsa, kredit bo'yicha qarzlarni to'lash birinchi navbatda mahsulotni sotish hisobidan tushgan tushumdan amalga oshiriladi. Bank kreditini to'lash bo'yicha muammolar yuzaga kelganda, ssudani to'lashning kafolatlilik manbalari qo'l kelishi mumkin. Bular:

- ssuda bo'yicha garov sifatida olingan mulk;
- boshqa bank yoki korxonalarining kafolati;
- sug'urtalash hisobidan qoplash va boshqalar.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri kredit bergan bank, korxonalar to'lovga layoqatli bo'lmagan holda ham bergan kreditni to'liq yoki qisman qaytib olishni mo'ljallashi mumkin.

O'zining barcha ahamiyatiga qaramasdan bu ko'rsatkichlar ayrim ma'noda chegaralangan ahamiyatga ega. Birinchidan, ko'pgina ko'rsatkichlar, shu jumladan, moliyaviy ahvolni, kapitalning borligi va boshqalarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar asosan o'tmish bilan bog'liq bo'lib, ular o'tgan davr ko'rsatkichlari asosida hisoblanadi, kelajakdagi kreditga layoqatlilikni rejalashtirish esa kelajakda ssudalarni qaytarilish imkoniyatlariga baho beradi. Ikkinchidan bunday ko'rsatkichlar hisobot muddatiga qolgan qoldiq asosida hisoblanadi, vaholanki ma'lum davrdagi oborotlar haqidagi ma'lumotlar ssudalarni qaytarilish imkoniyatlarini to'laroq tasvirlaydi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishda ma'lumotlarning har xil manbalaridan foydalaniladi:

- a) bevosita mijozlardan olingan materiallar;
- b) mijoz haqidagi bank arxivida mavjud bo'lgan materiallar;

d) mijoz bilan ish yuzasidan aloqada bo'lgan shaxslar (uning mol yetkazib beruvchilari, kreditorlari, mijozlari, banklari va boshqalar) tomonidan berilgan ma'lumotlar;

e) xususiy va davlat agentliklari va tashkilotlarining hisobotlari va materiallari (kreditga layoqatlilik haqidagi hisobotlari, investitsiya bo'yicha ma'lumotnomalar va boshqalar).

Bunday tashkilotlar hozirchalik bizning amaliyotimizda yo'q. Biz oldingi boblarda shunday agentlik zarurligi to'g'risida gapirib o'tgan edik.

Bank tomonidan o'rganib chiqilgan materiallarni va mijoz tomonidan berilgan bevosita ma'lumotlarni olgan kredit bo'limining ekspertlari o'z bank arxiviga murojaat qiladi. Agar mijoz oldin ham kredit olgan bo'lsa arxivda uning qarzini kechiktirib to'langanligi va boshqa kamchiliklari haqidagi ma'lumot bo'ladi. Undan tashqari bank boshqa kredit tashkilotlari bilan aloqa o'rnatib, ushbu qarzdor to'g'risida ma'lumot olishi mumkin.

Kredit arizasini baholashda kredit bo'limi xodimlari aniq qarz oluvchi bilan bog'liq savollarni ko'rib chiqibgina qolmay, u faoliyat ko'rsatayotgan mintaqa, tarmoqlarda yuzaga kelgan iqtisodiy ahvolni ham hisobga olishlari lozim.

Kredit berish bo'yicha sifat tahlili ham bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi:

a) qarz oluvchi obro'sini o'rganib chiqish;

b) kredit maqsadini aniqlash;

d) asosiy qarz va foizlarning qaysi manbalar hisobidan qoplashini aniqlash;

e) bank qisman o'z bo'yniga oladigan qarz oluvchining risklarini baholash.

Qarz oluvchining reputatsiyasi sinchkovlik bilan tekshiriladi, bunda mijozning kredit tarixini o'rganib chiqish juda muhimdir. Korxonalar rahbarining shaxsiy va ish bilan bog'liq bo'lgan xislatlariga ham katta e'tibor beriladi.

3-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari

Korxonalarining kreditga layoqatliligini aniqlashda turli xil ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ko‘rsatkichlar soni chegaralanmagan, ya’ni qarz oluvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda, har bir tijorat banki uni o‘zi mustaqil aniqlaydi. Banklar orqali qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash turlicha bo‘lishi mumkin, lekin ularning hammasi ma’lum bir andozaga tushirilgan moliyaviy koeffitsiyentlardan foydalanadilar. Ularga:

- qoplash koeffitsiyenti;
- likvidlilik koeffitsiyenti;
- mustaqillik (muxtoriylik) koeffitsiyenti, ya’ni o‘z mablag‘lari bilan ta’minlanish koeffitsiyenti kiradi.

Likvidlilik mijozning o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarilishini (qoplanishini) bildiradi. Likvidlilik va qoplash koeffitsiyentlari qarz oluvchining balans likvidliligini, ya’ni passivdagi majburiyatlarni qoplash uchun aktivdagi pul mablag‘larining yetarlilik imkoniyatlarini tasvirlaydi.

Qoplash va likvidlilik koeffitsiyentlari balansning aktiv va passivlarini solishtirish yo‘li bilan hisoblanadi. Likvid mablag‘lar o‘zining tez pulga aylanishi darajasiga qarab 3 guruhga bo‘linadi.

Birinchi guruh likvid mablag‘larga:

- pul mablag‘lari (balansning 170-qatori), jumladan hisob-kitob varag‘i;
- valuta hisobvarag‘idagi (180-q);
- boshqa hisobvaraqlardagi va kassadagi pul mablag‘lari (190-q) kiradi.

Ikkinchi guruh likvid mablag‘lariga tez pulga aylanadigan talablar (bu talablarning muddati odatda 3 oydan oshmasligi lozim):

- ishonchli debitorlar va ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha hisob-kitoblar (200–220-q);
- muddati 3 oygacha bo‘lgan avans to‘lovlari (230-q);
- budjet bilan hisob-kitoblar (240-q);

- korxonalar bilan qisqa muddatli xarakterga ega bo‘lgan boshqa operatsiyalar (260–270-q);
- ishchi-xizmatchilar bilan hisoblashishlar (250-q);
- ta‘sischilar hamda boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar (280–290-q);

Ikkinchi guruh likvid mablag‘larning aksariyat qismini yaqin 3 oy ichida to‘lanishi lozim bo‘lgan debitorlar tashkil qiladi. Shuning uchun kredit berishda bu likvid aktivlarning haqiqatda 3 oy ichida pulga aylanish ehtimolini chuqur tahlil qilish lozim:

- 3 oyda to‘lanishi lozim bo‘lgan veksellar;
- xorijiy korxonalar bilan hisob-kitoblar.

Uchinchi guruh likvid mablag‘lariga tez sotiladigan tovar-moddiy qimmatliklarining zaxiralari bo‘yicha talablari kiradi:

- ishlab-chiqarish zaxiralari va kelgusi davr xarajatlari (120-q);
- tugallanmagan ishlab chiqarish (130-q);
- tayyor mahsulot (140-q);
- tovarlar (150-q);
- boshqa zaxiralar va xarajatlar.

Qisqa muddatli majburiyatlarni aniqlashda:

a) o‘zgartirishlar kiritmasdan quyidagi ko‘rsatkichlar olinadi:

- qisqa muddatli qarzlar (420-q);
- qisqa muddatli kreditlar (430-q);
- buyurtmachilardan tushgan avanslar (440-q).

Kreditorlar:

- mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzlar (450-q);
- budjetga qarzlar (460-q);
- ish haqi bo‘yicha qarzlar (470-q);
- ijtimoiy sug‘urta va ta‘minot bo‘yicha qarz (480-q);
- mulk va shaxsiy sug‘urtalash bo‘yicha qarz (490-q);
- budjetdan tashqari to‘lovlar bo‘yicha qarz (500-q);
- sho‘ba korxonalar bo‘yicha qarzlar (510-q);
- uyushma korxonalar bo‘yicha qarzlar (520-q);
- boshqa kreditorlar (530-q).

b) o‘zgartirishlar kiritilib quyidagi ko‘rsatkichlar olinadi (yaqin uch oy muddatga):

- uzoq muddatli qarzarlar (400-q);
- uzoq muddatli kreditlar (410-q).

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pul mablag‘lari =170+180+190 balans qatorlari.

Tez sotiladigan talablar =200+220+230+240+250+260+270+ +280+290 balans qatorlari.

Tez sotiladigan zaxiralar =120+140+150 balans qatorlari.

Qisqa muddatli majburiyatlar =420+430+440+450+460+470+ +480+490+500+510+530+(400+410 o‘zgartirishlar bilan) balans qatorlari.

Uchinchi guruh likvid mablaglarini tahlil qilganda, tovar-moddiy boyliklarning haqiqatda ishlab chiqarish uchun zarurligiga e‘tibor berish lozim. Kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlarini hisobga olganda aylanma aktivlar tarkibiga:

- korxonada omborida turib qolgan, ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lmagan tovar-moddiy boyliklari;
- ishlab chiqarishdan olib tashlangan tovarlar;
- talab bo‘lmagan, sifatsiz tovar-boyliklar;
- qiyin sotiladigan tovarlar va boshqalar qo‘shilmasligi kerak.

Agar mijozning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlaridan ikki barobar va undan ortiq, bo‘lsa, mijoz moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi.

Mijoz balansi va boshqa moliyaviy hujjatlarga asosan kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlari aniqlanadi.

Likvidlilik koeffitsiyenti (Kl) quyidagicha hisoblanadi:

$$Kl = \frac{1\text{- va }2\text{-guruh likvid mablag‘lari}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}$$

Qoplash koeffitsiyenti (Qk)ni hisoblashda barcha likvid mablag‘larning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati olinadi. Qoplash koeffitsiyenti likvidli aktivlar qisqa muddatli majburiyatlarni qanchalik darajada qoplay olishi mumkinligini ifodalaydi. Agar korxonaning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlarini 2 va undan ortiq barobar qoplasa, subyektning moliyaviy

ahvoli shunchalik barqaror hisoblanadi. Ba'zi hollarda xo'jalik subyektlari faoliyatida ehtiyojdan yoki normativdan ortiqcha tovar-moddiy boyliklar (ayniqsa mavsumiy korxonalarda) zaxiralarining yuzaga kelishi yaxshi ishlaydigan korxonalarda ham qoplash koeffitsiyentining past bo'lishiga olib kelishi mumkin. Lekin qoplash koeffitsiyenti 1 dan kam bo'lmazligi lozim. Qoplash koeffitsiyentining 1 ga tengligi likvid aktivlar, kreditlar va zayomlar hisobidan tashkil qilinganligi va likvid aktivlarni tashkil qilishda korxonaning o'z mablag'lari ishtirok qilmaganligini ko'rsatadi. Qachonki qoplash koeffitsiyenti 1 dan kichik bo'lsa, xo'jalik subyekting moliyaviy ahvolidan muammolar borligi, uning barqaror emasligi to'g'risida xulosa qilish mumkin, chunki korxonaga o'z majburiyatlarini qoplay olmaydi.

$$Kq = \frac{1\text{-, } 2\text{-, va } 3\text{-guruh likvid mablag'lari}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}$$

Qoplash koeffitsiyenti mijozning qisqa muddatli majburiyatlarini to'lash uchun barcha turdagi aylanma mablag'larning yetarli darajasini aniqlashga imkon beradi.

Likvidlilik koeffitsiyenti qarz oluvchi o'z mablag'lari hisobidan qarzning qancha qismini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi, ya'ni bu koeffitsiyentdan mijozning yaqin kelajakda operativ ravishda bankka qarz to'lab berish qobiliyatini prognozlash uchun foydalaniladi. Likvidlilik koeffitsiyenti qancha yuqori bo'lsa, kreditga layoqatlilik shuncha yuqori bo'ladi.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi muxtorlik koeffitsiyenti umumiy korxonaga balansi passivining qancha qismi korxonaning o'z manbalaridan tashkil topganligini baholaydi va qarz mablag'lari ichidagi korxonaga mustaqilligini aks ettiradi.

Moliyaviy mustaqillik yoki muxtorlik koeffitsiyenti (K_m) mijozning o'z mablag'larining barcha mablag'lar manbalari ichida tutgan salmog'ini, ya'ni korxonaga faoliyatining qancha qismi o'z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi va quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_m = \frac{\text{O'z mablag'lari manbalari}}{\text{balans summasi}} \cdot 100 \%$$

Bank uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari kredit shartnomasi tuzilayotganda tavakkalchilik darajasini aniqlash nuqtayi nazaridan muhimdir. O'z mablag'lari manbalari va uning hajmi qanchalik katta bo'lsa, mijozning o'z vaqtida qarz majburiyatlarini to'lash qobiliyati shuncha yuqori bo'ladi. Korxonani kreditlash uchun uning o'z mablag'lari manbalari bilan ta'minlanganligi 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak.

Xo'jalik obyektlarining o'z mablag'lari manbalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav fondi;
- rezerv fondi;
- boshqa tashkil qilingan fondlar;
- o'tgan va hisobot yillaridagi taqsimlanmagan foyda.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi 30 % dan kam bo'lmasligi kerak. Aylanma aktivlarining aylanish tezligi va korxonada faoliyatidan kelib chiqqan holda bu ko'rsatkich ozgina past bo'lishi ham mumkin. Agar bu ko'rsatkich 60 %dan yuqori bo'lsa, kredit bo'yicha riskni minimal deb qarash mumkin.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning natijasi me'yoriy talablar bilan taqqoslanadi va korxonaning moliyaviy ahvoli aniqlanib, kredit berish mezonlari belgilanadi. Kredit berish bo'yicha sinflarga ajratishda quyidagi talablar hisobga olinadi.

11-jadval

Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga qarab mijozlarni sinflarga ajratish

№	Ko'rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1.	Qoplash koeffitsiyenti (Kq)	$Kq \geq 2,0$	$2,0 \geq Kq \geq 1,0$	$1,0 \geq Kq$
2.	Likvidlilik koeffitsiyenti (Kl)	$Kl \geq 1,5$	$1,5 \geq Kl \geq 1,0$	$1,0 \geq Kl$
3.	Muxtorlik koeffitsiyenti (Km)	$Km \geq 60 \%$	$60 \% \geq Km \geq 30 \%$	$30 \% \geq Km$

Kreditga layoqatli har bir sinfdagi korxonalar bilan banklar har xil kredit munosabatlari tuza oladilar. 1-sinfga mansub qarz oluvchilarga bank kredit liniyasi ochishi, kontokorrent hisob raqami bo'yicha kredit berishi, boshqa qarz oluvchilarga nisbatan past foizlarda ishonchli kreditlar berishi, kreditlar bo'yicha ta'minganlik talab qilinmasligi mumkin.

2-sinfga mansub qarz oluvchiga esa umumiy asoslarda va odatdagi tartibda, ya'ni majburiyatni muvofiq shaklda ta'minlanishi (kafolat, garov, kafillik) sharoitida kredit beriladi, agar uning qo'shimcha ko'rsatkichlari ijobiy holda bo'lsa, unda unga imtiyozlar berilishi mumkin, ammo ishonchli kreditlar berilmaydi. Agar qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar bo'lsa, uning moliyaviy ahvoli nobarqaror deb topilishi va uni yaxshilash uchun choralar ko'rishni talab qilish, kredit bo'yicha garovni mustahkamlash, foiz stavkalarini oshirish, ssudaning summasini va muddatini cheklash choralarini ko'rish mumkin.

Bank uchun 3-sinfga mansub korxonalarni kreditlash jiddiy risklar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular kamdan kam hollarda yuqori turadigan korxonalar kafolati hamda mulkni garovga qo'yg'an holatda eng yuqori foizlarda kreditlanadilar.

Agarda tahlil bo'yicha mijozning moliyaviy holatida qoplash koeffitsiyenti 0,5 dan ($k_k < 0,5$) kichik bo'lsa, likvid mablag'lari juda kam bo'lsa yoki umuman mavjud bo'lmasa, uning o'z mablag'lari miqdori ham kam bo'lsa, u nolikvid balansga ega bo'lgan, moliyaviy holati nochor korxonaga qaraladi va uni 4-sinfga kiritish mumkin. Bunday korxonlarga odatda umuman kredit ajratilmaydi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashning muhim bir xususiyati shundaki, yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar korxonaning kreditga layoqatliligini baholashning yakuniy ko'rsatkichlari hisoblanmaydi. Mijozlar faoliyati va ularning moliyaviy ahvolini yanada chuqurroq ko'rib chiqishda, hamda kreditga layoqatliligining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha mijoz turli xil sinflarga taalluqli bo'lib chiqsa, u holda moliyaviy ahvoli haqida to'g'ri xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilik daraja-

sini baholashning qo‘shimcha ko‘rsatkichlarini tahlil qilish lozim bo‘ladi.

4-§. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo‘shimcha ko‘rsatkichlari

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, mijozning moliyaviy holatini baholashda aniq bir xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilikning asosiy ko‘rsatkichlariga qo‘shimcha sifatida kreditga layoqatlilikning qo‘shimcha ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Korxonaga kreditga layoqatliligining qo‘shimcha ko‘rsatkichlari asosan mijozning aylanma aktivlari holatini yanada chuqurroq tahlil qilishni ko‘zda tutadi. Ma’lumki, qisqa muddatli kreditlar xo‘jalik subyektlarining aylanma aktivlariga beriladi. Shuning uchun mijozning kreditni o‘z vaqtida bankka qaytara olish qobiliyati ham uning aylanma aktivlaridan foydalanishidagi samaradorlik darajasiga qarab belgilanadi. Xo‘jalik subyektlari aylanma aktivlardan qanchalik samarali foydalanayotgan bo‘lsa va aylanma aktivlarning aylanish tezligi qanchalik yuqori bo‘lsa, kreditdan foydalanish samarasi va uni o‘z vaqtida bankka to‘lash imkoniyati ham shunchalik yuqori bo‘lishi mumkin. Biz aylanma mablag‘larning samaradorlik ko‘rsatkichlari to‘g‘risida oldingi paragraflarimizda kengroq to‘xtalgan edik. Shu bois biz qisqacha bo‘lsa-da kreditga layoqatlilikning qo‘shimcha ko‘rsatkichlarini keltirib o‘tmoqchimiz. Bu ko‘rsatkichlardan biri aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti hisoblanadi.

Aylanma mablag‘larning aylanishi koeffitsiyenti (K1) joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo‘yilgan mablag‘larning pul mablag‘lariga aylanish tezligini tavsiflab, u ma’lum davr (oy, kvartal, yil) ichida aylanma mablag‘lari necha marta aylanganligini ifodalaydi:

$$Kob = \frac{\text{realizatsiya qilingan mahsulot hajmi}}{\text{aylanma mablag‘larning o‘rtacha xronologik qoldig‘i}}$$

Kob.ni hisoblash aylanishni prognozlash va kreditlash mudatini aniqlashga imkon yaratadi. Aylanma aktivlarning aylani-shi koeffitsiyenti aylanma aktivlarning harakati tezligini ifodalaydi va tahlil qilinayotgan davrda mahsulotni sotishdan tushumlarning cheklanishi hamda aylanma aktivlarning oʻrtacha qiymatini hisoblab borishga imkon yaratadi.

Shuningdek, aylanma aktivlarning kunlarda aylanishini ham hisoblash mumkin. Bu koʻrsatkich korxonaga aylanma mablagʻ-larining bir marta aylanishi (P-T-I/Ch-T-P) uchun necha kun ketishini koʻrsatadi.

$$A_k = \frac{\text{(Aylanma mablagʻlarining oʻrtacha qoldigʻi} \times 360 \text{ kun aylanishi)}}{\text{realizatsiya hajmi}}$$

Aylanma aktivlar aylanishiga qancha kam kun ketsa, korxonaning foyda olishi, binobarin kreditni bankka toʻlashi shuncha tez amalga oshiriladi.

Bu yerda aylanma aktivlarning oʻrtacha qoldigʻi, oʻrtacha xronologik usulda aniqlanadi.

Mijozning moliyaviy ahvolini xarakterlovchi yana bir muhim koʻrsatkich – bu ularning oʻz aylanma mablagʻlarining haqiqiy mavjudligini tasdiqlovchi koʻrsatkich hisoblanadi.

Oʻz aylanma mablagʻlarining mavjudligi koʻrsatkichi (OʻAyMM) quyidagicha aniqlanadi:

OʻAyMM = oʻz mablagʻlari manbalari – uzoq muddatli aktivlar (110–330-balans qatorlari) qoplanmagan zararlar.

Agar korxonaning asosiy aktivlari oʻz mablagʻlari manbalari-dan yuqori boʻlsa, u holda korxonaga balansi nolikvid ekanligini koʻrsatadi. Nolikvid balansga ega boʻlgan korxonalar bank kreditlaridan foydalanish huquqidan mahrumdirlar.

Korxonalariga kredit berishda uning kreditga layoqatliligini baholashda quyidagi jadvalda keltirilgan koʻrsatkichlar hisob-kitob qilinishi lozim.

№	Ko'rsatkichlar	Davrlar			
		1 chor.	1/2 yil	9 oy	yil
1.	Qoplash koeffitsiyenti				
2.	Likvidlilik koeffitsiyenti				
3.	Muxtorlik koeffitsiyenti				
4.	O'z aylanma mablag'lari mavjudligi dinamikasi				
5.	Foydalilik				
6.	To'lanmagan qarzar a) bank ssudalari bo'yicha b) hisob kitoblar bo'yicha				
7.	Aylanma mablag'lar aylanishi a) aylanish koeffitsiyenti b) kunlarda aylanishi				

Mijozlar moliyaviy holatini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan ham foydalanish mumkin.

Mijozning qarz mablag'lari salmog'i:

$$\text{Qarz mablag'lari koeffitsiyenti} = \frac{\text{Qarz mablag'lari}}{\text{Barcha mablag'lar}}$$

$$\text{Mijozning o'z mablag'lari salmog'i} = \frac{\text{O'z mablag'lari}}{\text{Barcha mablag'lar}}$$

O'z mablag'larining aylanuvchanligi koeffitsiyenti:

$$\text{O'zlik mablag'lar aylanuvchanlik koeffitsiyenti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{O'z mablag'lari}}$$

Qarz mablag'larining aylanuvchanligi ko'rsatkichi:

$$\text{Qarz mablag'lar aylanuvchanligi ko'rsatkichi} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Qarz mablag'lar}}$$

Quyidagi tayanch soʻzlarga taʼrif bering

Aylanma aktivlar (mablagʻlar)	Oʻz aylanma mablagʻlari
Aylanma aktivlarlarning manbalari	Qisqa muddatli majburiyatlar
Oʻz mablagʻlari	Qoplash koeffitsiyenti
Bank krediti	Likvidlilik koeffitsiyenti
Kreditorlar	Muxtoriylik koeffitsiyenti
Ishlab chiqarish zaxiralari	Aylanma mablagʻlarning aylanish koeffitsiyenti
Kreditga layoqatlilik	Aylanma mablagʻlarning kunlarda aylanishi
Toʻlovga layoqatlilik	
Likvid mablagʻlar	

Oʻz bilimni tekshirish uchun savollar

1. *Kreditga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz?*
2. *Toʻlovga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz va uning kreditga layoqatlilikdan farqi nimada?*
3. *Kreditga layoqatlilikning asosiy va qoʻshimcha koʻrsatkichlarini keltiring.*
4. *Qoplash, likvidlilik koeffitsiyentlari qanday aniqlanadi?*
5. *Muxtoriylik koeffitsiyenti nimani anglatadi, uning yuqori va past chegaralarini izohlang.*
6. *Kreditga layoqatlilikning qoʻshimcha koʻrsatkichlari nima uchun zarur?*
7. *Xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholashning qanday usullarini bilasiz?*
8. *Mijozning moliyaviy hujjatlari asosida uning kreditga layoqatliligini baholang .*
9. *Kredit olish uchun biznes-reja tuzing va kredit olishni asoslab esse yozing.*

V BOB. TIJORAT BANKLARINING FAKTORING VA LIZING OPERATSIYALARI

I-§. Faktoring operatsiyalarining mohiyati, maqsadi va belgilari

Faktoring ixtisoslashtirilgan savdo vositachilarining, keyinchalik esa savdo banklarining operatsiyasi sifatida XVI–XVII asrlarda vujudga kelgan.

Ingliz tilidan „factor“ soʻzi „makler, vositachi“ degan maʼnoni anglatadi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, faktoring shubhasiz vositachilik bilan bogʻliq operatsiya hisoblanadi. Faktoring keyinchalik toʻlovlarni olish bilan tovar va xizmatlarni qayta sotish, qarzlarni undirib olish huquqiga ega boʻlish sohasida ham qoʻllaniladigan boʻldi. Boshqacha qilib aytganda, faktoring – vositachilik faoliyatining bir turi boʻlib, bunda faktoring kompaniyasi maʼlum toʻlovlar evaziga mol yetkazib beruvchi korxonadan mol sotib oluvchilarga tegishli boʻlgan pul mablagʻlarini undirib olish huquqini oladi (debitor qarzdorlikni inkassatsiya qilish).

Faktoring – bank yoki boshqa moliya tashkilotlarining korxonalar qarzini, xususan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun haq toʻlash majburiyatlarini sotib olishdir. Faktoring ushbu tovarlar uchun ular yetkazib berilishiga koʻra, yuklash hujjatlari koʻrsatilganda toʻlanishini koʻzda tutadi, kelgusida faktoring xizmatini koʻrsatayotgan tashkilot (bank) xaridorlardan qarzlarni undirib oladi. Jahon amaliyotida faktoring deganda, tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida faktor tomonidan mijozga koʻrsatiladigan bir qator komission-vositachilik xizmatlar tushuniladi.

Faktoring riskli, lekin yuqori foydali bank biznesi, moliya marketingining samarali quroli, iqtisodiyotning rivojlanishi, zamonaviy jarayonlarga mos bo'lgan bank operatsiyalarining integratsiyalash shakllaridan biri hisoblanadi. Faktoring operatsiyalari xalqaro kreditning bir shakli bo'lib, eksportyor, importyorlarga pul mablag'larini maxsus kompaniya tomonidan sotib oladi va ularning inkassatsiyasi bilan shug'ullandi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab, faktoring kompaniyalarining rivojlanishiga to'lovlarning to'xtab qolishi, to'lay olmaslik, shuningdek, eksportyorlarning kreditlarga bo'lgan ehtiyojining o'sishi sabab bo'ldi. Ulardan avval tovar oldi-sotdisi, komission operatsiyalar bilan shug'ullangan faktoring turi bo'lgan. O'rta asrlarda savdogarlar guruhi ishlab chiqaruvchilar uchun noma'lum bozorlarda tovarlarni sotish bo'yicha agent shaklida, ishtirok etganlar va shu asnoda tovarli faktoringga asos solingan.

Moliya faktoringi AQSHda 1890-yilda to'qimachilik bo'yicha Yevropadan importni to'xtatish uchun himoya bojlarining kiritilishi bilan paydo bo'ldi, lekin u Ikkinchi jahon urushidan keyingina keng rivojlandi.

Faktoring operatsiyalari sotilgan tovarlar uchun to'lovni kechiktirish shaklida sotuvchilar tomonidan sotib oluvchilarga taqdim etiladigan tijorat krediti asosida vujudga kelgan. 1988-yil xususiy huquqni unifikatsiyalash Xalqaro instituti tomonidan qabul qilingan Xalqaro faktoring to'g'risidagi konvensiyaga asosan operatsiya quyidagi 4 ta belgilardan kamida 2 tasini qondirsa, faktoring hisoblanadi, deb kelishib olingan. Ular quyidagilardir:

1. Qarz talablarini oldindan to'lash shaklida kreditlashga ega bo'lish.
2. Yetkazib beruvchining buxgalteriya hisobini, ayniqsa, sotuv hisobini yuritish.
3. Uning qarzini inkassatsiya qilish.
4. Yetkazib beruvchini kredit riskidan sug'urta qilish.

Faktoring operatsiyalarining asosiy maqsadi shundan iborati, faktor (bank, faktoring kompaniya) o'z mijozlarining sotib

oluvchilarga bo'lgan talabini sotib oladi, ularga 3–4 kun ichida mol yetkazib beruvchilardan pul undirish-undirmasligidan qat'i nazar, albatta, foiz to'lovlarini ushlab qolgandan keyin 70–90 % ish haqi to'laydi. Qarzning qolgan qismini shartnomada belgilangan muddatda to'lab berishi lozim. Faktoring to'lagan summasi va qarzning qolgan qismini u keyin sotib oluvchidan undirib oladi. Ayrim holatlarda, masalan, majburiyatlar bo'yicha savollar tug'ilib qolsa va boshqa holatlarda (kechiktirilsa) 50 % va juda kam holatlarda esa oldindan 100 % to'lanadi. Bu operatsiyada uchta shakl qatnashadi. Ular:

1. Faktor-vositachi (tijorat banki yoki faktor kompaniyasi).
2. Mol yetkazib beruvchi.
3. Mol sotib oluvchi.

Yana boshqacharoq qilib aytganda, faktoring – mol yetkazib beruvchining tijorat bankiga ma'lum bir summada mol sotib oluvchining qarzidan kechishi va ma'lum bir vaqtda kechilgan qism (diskaunt) va asosiy qarz mol sotib oluvchidan undirib olinishidir.

Faktoringning turlari. Bank ishining rivojlanishi jarayonida faktoring 2 ta ko'rinishda shakllanadi. Bular konvension (keng, ochiq) va konfidensial (cheklangan, yopiq) faktoringlardir. Tarixan, birinchi marta konvension faktoring vujudga kelgan. Zamonaviy sharoitlarda konvension faktoring mijozlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishning mukammal shakli hisoblanadi. Konvension faktoringda yetkazib beruvchining schotlarida majburiyatlar bankka sotilganligi to'g'risida ko'rsatiladi, shu bilan birga faktoring bo'limi ishlab chiqarish funksiyalaridan boshqa funksiyalarni ham bajaradi (moliyalash, buxgalteriya, yuridik xizmat va boshqalar). Konfidensial (cheklangan, yopiq) faktoring xususiyati shundan iboratki, mijozning kontraktlari faktor firma tomonidan uning sotuvlarini kreditlash haqida ma'lumotga ega emasdir. Bu faktoring turida mol yetkazib beruvchining kontragentlari faktoring kompaniyasiga majburiyatlarini o'tkazganligi to'g'risida xabar bermaydi; yetkazib beruvchi bozor bilan munosabat-

ni uzmaydi; faktoring bo‘limi sotib oluvchilardan pulni olishga huquqlarni sotib olish, qarzlarni to‘lash va boshqa funksiyalarni bajaradi xalos. Konfidensial faktoring riski hamda o‘z navbatida narxi ham konvension faktoringga nisbatan yuqori bo‘ladi.

Bankning faktoring operatsiyalari quyidagicha tasniflanadi:

- ichki faktoring, agar mol yetkazib beruvchi yoki uning mijozi, ya‘ni oldi-sotdi shartnomasi, shuningdek, faktoring kompaniyasi bir mamlakat hududida joylashgan bo‘lsa;

- xalqaro faktoring;

- ochiq faktoring – faktoring xizmatining shakli bo‘lib, yetkazib beruvchi schot fakturalarni faktoring kompaniyalariga o‘tkazib berilishini nazorat qiladi;

- yopiq faktoring (konfidensial);

- regress huquqi bilan, ya‘ni yetkazib beruvchiga talab bilan to‘langan summani qaytarib berish.

- regress huquqsiz faktoring. Bunday shartlar to‘lovchining o‘z majburiyatlarini bajarishdan voz kechganda vujudga kelgan risklar, ya‘ni kredit risklari bilan bog‘liqdir;

- ma‘lum sanaga talablarni to‘lash shaklida yetkazib beruvchini kreditlash sharti bilan. Bunda faktoring kompaniyasining mijozi o‘z mahsulotini yuklab jo‘natilganidan keyin kompaniya vositasida sotib oluvchiga hisobini taqdim etadi;

- oldindan to‘lash sharti bilan. Bunda faktoring kompaniyasi yuklab jo‘natish qiymatining 80–90 %ini tezlik bilan to‘lash sharti asosida mijozdan schot-fakturalarni sotib oladi.

- faktoring bo‘yicha xizmat ko‘rsatishning turli shakllari mavjud;

- faktorga to‘lash va past narxda schot fakturalarni sotib olish;

- firma faktor tomonidan qarzning inkassatsiya yo‘li va hisob-raqamining ahvoli haqida doimiy hisobotlarni tayyorlash, debitorlarning hisobraqamlarini olib borishi bilan kompaniyaning sotish hajmi hisobi bo‘yicha hamma operatsiyalarni o‘ziga olishi;

- sotib oluvchi o‘z qarzini to‘lamasa yoki to‘lovlar kechiktirilgan holda ham tovarlarning to‘liq to‘lovlariga kafolat taqdim etish va boshqalar.

2-§. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibi

Dunyo amaliyotida faktoring xizmatlarining narxi 2 elementga bog'liq:

1) xizmat ko'rsatish uchun haq to'lash. U o'rtacha schot-faktura narxining 0,5–3,0 %ini, ba'zan 5 %ini tashkil qiladi;

2) berilgan kredit mablag'lari uchun haq. Uning miqdori mijozning faktoring bo'limidan pul olishidan boshlab, to'lovchidan pul kelib tushishigacha bo'lgan vaqt ichidagi mijozning kundalik debet saldosi miqdoriga qarab belgilanadi.

Mijozga faktoring xizmati shartnoma asosida ko'rsatiladi. Shartnomada yetkazib beruvchiga regress huquqi berilgani yoki yo'qligi ko'rsatiladi.

Regress huquqiga ega bo'lgan shartnomada bank yetkazib beruvchiga har qanday to'lanmaslik qarzdorlik majburiyatini sotish huquqiga ega va aksincha regress huquqiga ega bo'lmagan shartnomada bank to'lanmaslik tavakkalchiligini o'z bo'yniga oladi, agar majburiyatlar noqonuniy deb topilmasa.

Jahon amaliyotida faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summalarni belgilashning uch xil usuli mavjud:

1. **Kreditlash limitini ajratish.** Faktoring xizmati shartnomasida, agar qarzdor summasi belgilangan limitdan oshib ketsa, bank yetkazib beruvchiga barcha qo'shimcha schotlarni qaytarib berish huquqiga ega, to'lovchining to'lovga qobiliyatsizligida esa barcha uning qarzdorlik to'lovlari bankning yetkazib beruvchiga to'lagan summani undirgunga qadar bankka kelib tushadi.

2. **Har oylik yuk jo'natish limitini jo'natish.** Yetkazib beruvchi mijoz qarzining miqdoridan qat'i nazar, shubhali qarzlardan sug'urtalanadi. Limit hafta, oy, choraklarda belgilanishi mumkin.

3. **Alohida shartnomalar bo'yicha sug'urta.** Bu usul bir mijozga bir necha tovar yetkazib berish emas, balki alohida holatlarda, katta summalarda shartnomalar imzolanganda qo'llaniladi.

Ma'lum holatlarda esa bularning kombinatsiyasi ham qo'llanilishi mumkin.

Faktoring xizmati to'g'risida bank yetkazib beruvchi bilan shartnoma imzolashdan oldin yetkazib beruvchi bankka to'lovchining nomi va adresi, u bilan kelishuv shartlari, barcha qarzdorlik to'lovlari summasi, har bir qarzdorning summasi, u bilan oradagi munosabat va boshqa tur ma'lumotlarni taqdim etadi. Barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqib, bank kelishuv shartlari to'g'risida qaror qabul qiladi. Faktoring xizmatlari to'g'risidagi kelishuv, odatda, 1–4 yilga tuziladi. Konvension faktoringda kelishuv to'liq xizmat amalga oshirilishi uchun, konfidensial faktoringda esa kelishuv faqat schot-fakturalar hisobini (diskontirovka) yuritish uchun tuziladi.

To'liq xizmat ko'rsatish to'g'risidagi kelishuv regress qilish huquqi bilan tuziladi (ma'lum vaqtga asosan, to'lov muddatidan so'ng 90 kun), alohida holatlarda esa, yetkazib beruvchi bankning ishonchini qozongan bo'lsa, regress huquqi bo'lmasligi ham mumkin. Davlatlararo savdo-sotiq qiladigan korxonalariga xizmat ko'rsatishda eksport va import faktoringidan ham foydalaniladi.

Faktoring kelishuvida faktoring turidan tashqari, shuningdek, quyidagilar ko'rsatiladi:

- sotib oluvchilar, taqdim etiladigan majburiyatlar;
- taqdim etiladigan majburiyatlarning nazorat summasi;
- avans miqdori;
- ushlab qolishlar;
- majburiyatlarni to'lash muddatlari;
- faktoring operatsiyalarini bajargani uchun to'lov miqdori;
- yetkazib beruvchi tomonidan olinadigan qo'shimcha xizmatlar;
- faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summa;
- regress huquqi;
- sotib oluvchi to'lashining oxirgi muddati;
- to'lovchi to'lovni o'z vaqtida to'g'ri amalga oshirmaganda ko'riladigan choralar;
- shartnoma shartlarini buzganliklari uchun tomonlarning javobgarligi;

– faktoring bo‘limiga operatsiyalar bo‘yicha shikoyat muddatlari;

– kelishuvning amal qilish muddati;

– kelishuvning bekor qilinish shartlari.

Kelishuvda bank va mijozlarning huquq va majburiyatlari ko‘rsatib o‘tiladi.

Bank majburiyatlari:

– unga taqdim etilgan qarzdorlik majburiyatlarini o‘z vaqtida to‘lash;

– mijozga hisob-kitoblar to‘g‘risidagi holatni yoki ma‘lum to‘lovchilar bilan yuzaga kelgan qiyinchiliklar to‘g‘risida axborot taqdim etish.

Mijoz majburiyatlari:

– bankka barcha yetkazib berilgan tovarlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar haqidagi hujjatlar, shuningdek, mijoz, tovar va xizmatlarning akseptlangani to‘g‘risidagi hujjatlar, shartnoma shartlari hamda tovar miqdori va sifatlar to‘g‘risidagi hujjatlarni taqdim etish;

– uning tovar va xizmatlarni sotib oluvchilari bilan o‘z vaqtida mavjud bo‘lgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish;

– nomaqbul o‘zgarishlar to‘g‘risida bankka o‘z vaqtida ma‘lumot berish, ularning bank faktoring operatsiyalariga ta‘sir etish doirasini belgilash;

– arbitrajda ishlarni ko‘rib chiqishda bank bilan birga ishtirok etish.

Faktoring operatsiyalari bank balansida aks ettirilib, debet tomonida bank yetkazib beruvchiga to‘lagan summa, kredit tomonida esa to‘lovchi bankka to‘lagan summa aks ettiriladi.

Faktoring bo‘limi ishlarni amalga oshirish uchun keyingi moliyaviy yil rejasini tuzadi. Bular:

– taxmin qilinayotgan faktoring operatsiyalar hajmi;

– rejalashtirilgan miqdorlar, kreditlarni taqdim etish va ularni to‘lash shartlari;

– faktoring operatsiyalarini ko‘paytirish uchun foydadan o‘tkazmalar miqdorini aniqlashdir.

Faktoring bo‘limlarini bankning bosh bo‘limlarida hamda bank filiallarida tashkil qilishi mumkin. Uning faoliyati bank ma‘muriyati tomonidan kuzatilib boriladi.

Faktoring mijoz – yetkazib beruvchi uchun foydalidir. Birinchidan, u umumiy summaning asosiy qismini shu vaqtda oladi va o‘zining yetkazib beruvchilari bilan hisob-kitobda iqtisod qiladi. Ikkinchidan, bank to‘lanmagan majburiyatlarni o‘ziga olgandan so‘ng, ularning to‘lanmaslik tavakkalchiligini oladi. Uchinchidan, yetkazib beruvchi o‘z majburiyatlarini olishining aniq muddatini bilib, o‘z rejalarini amalga oshirishi mumkin. To‘rtinchidan, bank mijozga to‘liq summani to‘laguncha boshqa xil xizmatlarni ham ko‘rsatadi: informatsiya, audit, sug‘urta, statistik ma‘lumotlar va boshqalar.

Faktoring xizmatlari kichik va o‘rta tashkilotlarga qo‘l keladi, chunki ularning ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyati bor, ammo o‘z vaqtida to‘lanmagan debitor qarzlari hisobiga moliyaviy jihatdan biroz qiynaladilar.

Ammo quyidagi yetkazib beruvchilar faktoring operatsiyalari subyekti bo‘la olmaydilar:

- qarzdorlari ko‘p, ammo qarz summaları kam;
- nostandart va tor doiradagi tovarlarni yetkazib beruvchilar;
- o‘z mahsulotlari sotilgandan keyin xizmat ko‘rsatish sharti bilan yoki barter orqali sotadigan tashkilotlar;
- subpudratchilar bilan ishlovchi quruvchi va boshqa firmalar;
- o‘z mahsulotlarini uzoq muddatli shartnomalar hamda schotlar asosida bosqichma-bosqich taqdim etadigan yoki avans to‘lovlarini oluvchi tashkilotlar.

Bundan tashqari, quyidagi holatlarda qarz majburiyatlari o‘tkazilmaydi: tashkilotlar to‘lovga qobiliyatsiz deb topilganda, jismoniy shaxslardan, shuningdek, tashkilot filiallaridan va tashkilot bo‘limlaridan. Buni bankning o‘zi risk darajasiga qarab belgilaydi.

Faktoring xizmatlari chuqur tahlildan so‘ng bozorda talabga ega bo‘lgan yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqaruvchilarga, ishlab

chiqarishni kengaytirishni va foydani ham oshirishni koʻzda tutuvchilarga xizmatlar koʻrsatadi, moliyaviy mablagʻlar yetishmasligi bularda vaqtinchalik hol hisoblanadi.

3-§. Lizing operatsiyalari va uning asosiy elementlari

Lizing deganda (inglizcha „lease“ – ijara) asbob-uskunalar, jihozlar, transport vositalari va boshqa asosiy fondlarni ijaraga berish va sotib olish boʻyicha operatsiyalar tushuniladi. Dastlabki lizing tarqalishi 1852-yilda AQSHdagi „Yunayted staytes lizing korporeyshn“ birinchi lizing jamiyati tashkil qilinishi bilan bogʻliq.

Lizing shartnomasida bank (lizing beruvchi), ijaraga oluvchi korxonalar (lizing oluvchi) va asbob-uskunalarini yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi korxonalar) ishtirok etadi.

Lizing predmeti boʻlib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishi mumkin boʻlgan korxonalar, mulk komplekslari bino-inshoot, transport vositalari va qonunlar bilan taqiqlanmagan koʻchmas mulk shakllari hisoblanadi. Lekin, yer uchastkalari, tabiat obyektlari, hamda ishlatilishi boʻyicha qattiq tartib oʻrnatilgan mulk shakllari bundan mustasno.

Iqtisodiy mohiyati boʻyicha lizing oddiy ijara tushunchasiga nisbatan keng tushunchadagi kategoriya boʻlib hisoblanadi.

Aslida lizing – bir vaqtning oʻzida amalga oshiriladigan 3 operatsiya: ijara, kreditlash va korxonani texnik materiallar bilan taʼminlashning yagona kompleksidir.

Lizing bitimlarining asosini quyidagi elementlar tashkil qiladi:

- bitimning obyekti ;
- bitimning subyekti (lizing shartnomasining tomonlari);
- lizing shartnomasining muddati;
- lizing toʻlovlari;
- lizing tomonidan koʻrsatiladigan xizmatlar.

Lizing obyekti . Lizing bitimining obyekti har xil turdagi moddiy qiymatliklar boʻlishi mumkin (ishlab chiqarishda yoʻq boʻlib ketmaydigan).

Ijaraga berilayotgan lizing obyektiga ko‘ra, ko‘char va ko‘chmas mulkka bo‘linadi.

Lizing subyektlari. Lizing bitimining subyekti shartnoma-dagi tomonlar bo‘lib, ular lizing tizimida bevosita qatnashadilar. Shu bilan birga, ularni bevosita hamda bilvosita qatnashuvchilarga ajratish mumkin.

Lizing bitimida bevosita qatnashuvchilar:

- lizing firmalar va kompaniya (lizingga beruvchi va ijara beruvchi);

- ishlab chiqarish (sanoat va qishloq xo‘jaligi, savdo-sotiq va transport korxonalari hamda aholi ijaraga oluvchi yoki lizingga oluvchilar);

- bitimdagi obyektни yetkazib beruvchilar (ishlab chiqarish (sanoat va tijorat kompaniyasi).

Lizing bitimida bilvosita qatnashuvchilar:

- tijorat va investitsiya banklari (lizingga beruvchilarni kreditlash va bitimlarning kafolatlari bo‘lib xizmat qiladi);

- sug‘urta kompaniyalari;

- broker, vositachilik firmalari.

Lizing firmalari deb arendalari (qisqa, o‘rta, uzoq)dan qat’i nazar munosabatlarini ijarada amalga oshiradigan firmalarga aytiladi.

Ularning faoliyati xarakteriga ko‘ra, universal va tor ixtisoslashgan bo‘lishi mumkin.

Tor ixtisoslashgan kompaniyalar, odatda, bir turdagi tovarlar (yengil avtomashinalar va konteynerlar) yoki standrant turdagi tovarlar guruhi (qurilish uskunalari, tekstil korxonalari uchun uskunalari) bilan ish qiladilar.

Universal lizing kompaniyalari har xil turdagi mashina va uskunalarini ijaraga beradilar.

Lizing firmalari kam hollarda mustaqil bo‘ladilar. Ko‘p hollarda lizing kompaniyalari banklar tomonidan boshqariladi.

Banklarning lizing bozorida o‘rtnashishlariga bir qancha sabablar bor.

Birinchidan, lizing hamma kalitlarini talab qiluvchi biznesdir. Banklar esa katta pul resurslariga egalardir.

Ikkinchidan, lizing xizmatlari o'zining iqtisodiy xarakteriga ko'ra bankning kreditlashiga o'xshashdir va unga o'ziga xos muqobildir. Moliyaviy bozordagi raqobat banklarni bu operatsiyalarni faollik bilan kengaytirishga undaydi. Bu esa banklarni lizing operatsiyalarini amalga oshiruvchi firmalarning 1-kategoriyasiga olib keldi.

Shu bilan birga, banklar mustaqil lizing kompaniyalarini nazorat qiladilar, ya'ni ularga kredit beradilar. Lizing jamiyatlarini kreditlash orqali, lizing oluvchini bilvosita tovar-kredit shaklida moliyalashtiradilar.

Lizing muddati. Lizing davri deganda, lizing shartnomasining muddati tushuniladi. Chunki lizing uzoq muddatli ijaraning o'ziga xos shaklidir. Lizing shartnomasining muddatini belgilashda lizingga beruvchi va lizingga oluvchilar quyidagi holatlarini hisobga oladilar.

Uskunaning ishlash muddati. Bu uskunaning mexanik-iqtisodiy ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi. Lizing shartnomasi uskunaning, ijara beruvchining shartlarini hisobga olgan holda muddatidan oshmasligi kerak. Bitim muddati qonun orqali cheklaniishi mumkin.

Uskunaning amortizatsiya muddati. Bu hukumat organlari tomonidan belgilanadi. Moliyaviy lizingda shartnoma muddati, odatda, amortizatsiya muddati bilan mos keladi.

Ancha unumdorlik yoki arzon o'xshash bitimlarning paydo bo'lish sikli. Bu omillarni hisobga olish, asosan, qisqa muddatlarda ishlab chiqaradigan mahsulotni yangilashtiradigan sohalarni o'z ichiga oladi.

Inflatsiya jarayonlarining dinamikasi. Lizing beruvchi uchun tez o'suvchi inflatsiya sharoitida o'zgarimas ijara to'lovi ostida uzoq muddatga shartnoma tuzish foydali emas. Shuning uchun narxlarining tushish davrida lizing beruvchi uzoq muddatga shartnoma tuzishga harakat qiladi.

Ssuda-kapital bozorining konyunkturasi va uning rivojlanish tendensiyasi. Lizing kompaniyalari bank kreditlarini keng masshtabda ishlatadilar. Bank kreditlarining foizi uzoq muddatli kreditlarniki bo‘lib, bu esa lizing shartnomasida foizlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Lizing qiymati. Lizing operatsiyalari qiyin jarayon bo‘lib, bu lizing (ijara) to‘lovlarining qiymatini aniqlashdir. Qisqa va o‘rta muddatli ijarada arenda to‘lovlarining summasi ijaraga olinadigan tovarlar bozorining konyunkturasi orqali aniqlanadi.

Uzoq muddatli ijara to‘lovlari hisob-kitobida shartnoma obyektining qiymati va lizing shartnomasining davom etish muddati bilan bog‘liq metodik holda asoslangan hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Ko‘pgina iqtisodchilar uchun lizing shartlari va hujjatlashtirish ancha qiyin ish hisoblanadi. U maxsus tayyorgarlik va malakani talab etadi. Ijara to‘lovining tartibiga quyidagi asosiy elementlar kiradi.

- amortizatsiya;
- shartnomani amalga oshirish uchun ijaraga beruvchi tomonidan jalb etiladigan resurslar uchun to‘lovlar;
- ijaraga beruvchining ko‘rsatadigan xizmatlari uchun olgan daromadini o‘z ichiga olgan lizing marjasi (1–3 %);
- risk bo‘yicha miqdori, ya’ni ijaraga beruvchi o‘ziga olgan turli xildagi risklarning miqdori.

Lizing bo‘yicha taklif etiladigan xizmatlar. Lizing ijaraga oluvchiga taklif etiladigan turli xil xizmatlari bilan xarakterlanadi. Bu turdagi barcha xizmatlar ikki guruhga bo‘linadi.

Texnik xizmatlar. Bunda mijoz ijaraga oladigan obyektini u istagan joyga yetkazib beriladi. Ijaraga olinadigan obyektning montaj va o‘rnatilishi, texnik xizmat ko‘rsatish hamda mijozning joriy remontini o‘z ichiga oladi.

Maslahat xizmatlari. Bitimni rasmiylashtirishda soliqqa tortish masalalari bo‘yicha xizmatlar va boshqalar.

O‘zbekistonda lizing operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasi 2002-yil dekabrda „Lizing haqida“gi Qonuni tomonidan boshqarib boriladi.

Yuqoridagi qonunga asosan, lizing – bu belgilangan mulkka ega bo‘lib, lizingni qabul qiluvchiga uni qaytib sotib olish huquqini beruvchi shartnomaga asosan jismoniy yoki yuridik shaxsga belgilangan muddatga, belgilangan shartlarga asoslanib, belgilangan to‘lovni amalga oshirishni ko‘zda tutib amalga oshiriladigan investitsion faoliyat hisoblanadi.

Lizingni amalga oshiruvchi – bu lizing shartnomasiga asoslanib, lizing uchun maxsus qo‘lga kiritilgan mulkni ijaraga beruvchi xo‘jalik subyekti (lizing kompaniyasi, bank va boshqa) yoki individual tadbirkor bo‘lishi mumkin.

Lizingni qabul qiluvchi – bu lizing shartnomasiga asosan mulkni foydalanishga oluvchi xo‘jalik subyekti yoki fuqaro, ya‘ni ijara uchidir.

Lizing mulkini sotuvchi – jihoz va mashinalarni ishlab chiqarigan va lizing predmetini sotuvga qo‘ygan xo‘jalik subyekti yoki fuqarodir.

Lizingni amalga oshiruvchi lizing shartnomasiga asosan tadbirkorlik maqsadlarida lizingni qabul qiluvchi tomonidan ko‘rsatilgan mulkni belgilangan sotuvchidan o‘z ixtiyoriga olib, unga vaqtincha egalik va foydalanib turishga to‘lov asosida berish mas‘uliyatini oladi. Bunda lizingni amalga oshiruvchi lizing predmetini va sotuvchini tanlagani uchun javobgarlikni o‘z bo‘yniga olmaydi. U sotuvchiga jihozlar moliyaviy ijara uchun ma‘lum shaxsga berilayotganligi haqida xabar berishi shart.

Ijaraga berilgan mulkni bexosdan ishdan chiqarish yoki zavol riski mulkni ijaraga berish vaqtining o‘zidayoq lizingni qabul qiluvchiga o‘tadi (agar lizing shartnomasida boshqa holat ko‘rsatilmagan bo‘lsa).

Lizingni qabul qiluvchi, lizingni beruvchi va lizingni sotuvchi o‘rtasida tuzilgan shartnoma asosida bevosita mulk sotuvchiga mulkning sifati, butligi va uni yetkazib berish muddati haqida hamda sotuvchi tomonidan tegishli shartnomani bajarishdagi kamchiliklari uchun talablar qo‘yish huquqiga egadir.

Lizingni qabul qiluvchi xaridorlar uchun belgilangan qonun

asosida qo‘lga kiritilgan mulkni to‘lab berish majburiyatidan tashqari, qo‘shimcha majburiyat va huquqlar ham bor. Lekin, lizingni qabul qiluvchi lizingni amalga oshiruvchining roziligisiz sotuvchi bilan sotish, sotib olish shartnomasini bekor qilishi mumkin emas.

Sotuvchiga nisbatan lizingni amalga oshiruvchi va qabul qiluvchi tomon kreditorlar sifatida namoyon bo‘lishadi, ya’ni ulardan ixtiyoriy bittasi to‘liq hajmdagi talabni qo‘yish huquqiga egadirlar. Qabul qiluvchi kreditorlardan birortasi talabni ko‘rsatishdan oldin sotuvchi o‘z xohishiga binoan ixtiyoriy bittasining majburiyatini bajarish huquqiga egadir.

4-§. Lizing shartnomasi va turlari

Lizing shartnomasi yozma ravishda tuziladi. Lizing shartnomasida uning shakli, turi va tuzilishi aniqlanadi. Lizing shartnomasi boshqa lizing subyektlari bilan majburiy va birga keladigan shartnomalarni tuzish orqali vujudga keladi.

Majburiy shartnomalarga pul mablag‘larini jalb qilish to‘g‘risidagi shartnoma, garov shartnomasi, kafolat shartnomasi, kafilik shartnomasi va boshqalar kiradi.

Lizing shartnomasida quyidagi muhim shartlar bo‘lishi kerak:

- lizing predmetining aniq ta’rifi, ya’ni shakli, turi va boshqalar;
- beriladigan egalik huquqining hajmi, ya’ni ko‘p yoki kamlik;
- lizing predmetini berish tartibi va joy nomi;
- lizing shartnomasining amal qilish muddati;
- lizing predmetining balans hisobi tartibi;
- kompleks lizing shartnomasiga asosan lizingni amalga oshiruvchi tomonidan taklif qilinadigan qo‘shimcha xizmatlar ro‘yxati;
- lizing shartnomasining umumiy summasi va lizingni amalga oshiruvchiga beriladigan mukofot hajmi;
- hisob-kitob tartibi (to‘lovlar grafigi);
- lizingni amalga oshiruvchi va qabul qiluvchining majburiyatlarini aniqlash, risklarni hisobga olgan holda lizing predmetini

qayta sug'urtalash (agar shartnomada boshqa holatlar ko'zda tutilmagan bo'lsa).

Lizing shartnomasiga asosan lizingni amalga oshiruvchi:

– moliyaviy yoki aralash lizingni amalga oshirganda belgilangan sotuvchidan o'z ixtiyoriga belgilangan mulkni, belgilangan to'lov uchun yoki oldin qo'lga kiritilgan mulkni aniq muddatga, belgilangan shartlar asosida lizing predmeti sifatida lizingni qabul qiluvchiga topshirish;

– lizing shartnomasi tarkibidan kelib chiqadigan boshqa majburiyatlarni bajarish;

– lizing shartnomasida majburiy tartibda lizing shartnomasini va mulk hisob-kitobini tugatilishiga olib keluvchi, tomonlarning e'tirozisiz qabul qilingan majburiyatlar ko'rsatilishi kerak.

Lizing shartnomasi lizingni amalga oshiruvchi tomonidan lizing muddatini cho'zish yoki shartnoma shartlari o'zgarishini ko'zda tutishi mumkin.

Agar shartnomada lizing predmetiga pul mablag'larini investitsiya qilinganligi va lizingni qabul qiluvchiga lizing predmetining berilishi haqida ko'rsatmalar bo'lsa, uning lizing shartnomasi deb baho beriladi.

Lizing predmeti hamma buyumlari, jihozlari va hujjatlari (texnik pasporti va boshqalar) bilan birga beriladi (agar lizing shartnomasida boshqa holat ko'rsatilmagan bo'lsa).

Lizing predmeti ishdan chiqqan holda sotuvchi kafolat xizmatini bajarishi lozim (agar bu lizing shartnomasida ko'zda tutilgan bo'lsa).

Lizing predmetini o'rtacha va joriy ta'mirlash hamda texnik xizmat ko'rsatilishi lizingni qabul qiluvchi hisobiga amalga oshiriladi, asosiy (kapital) ta'mirlash esa lizingni amalga oshiruvchi tomonidan bajariladi (agar lizing shartnomasida boshqa holatlar ko'zda tutilmagan bo'lsa).

Lizingning turli shakllari mavjud. Qo'llanilish ko'lamini, mintaqasi bo'yicha lizing: ichki va xalqaro bo'lishi mumkin. Ich-

ki lizingni amalga oshiruvchi, lizingni qabul qiluvchi va sotuvchi O'zbekiston Respublikasining rezidentlari hisoblanadilar.

Muddati bo'yicha lizinglar quyidagilarga bo'linadi:

- uzoq muddatli (3 yilgacha) – haqiqiy lizing;
- o'rta muddatli (1,5 yildan 3 yilgacha) – xayring;
- qisqa muddatli (1 yilgacha) – renting.

Turi bo'yicha lizing quyidagicha bo'linadi;

- moliyaviy;
- operativ (tezkor).

Moliyaviy lizingda lizingni amalga oshiruvchi qabul qiluvchining ko'rsatmasiga binoan ko'rsatilgan mulkni aniq sotuvchidan olib, mulkni unga lizing predmeti sifatida belgilangan to'lov asosida, belgilangan muddatga va belgilangan shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga berish tushuniladi.

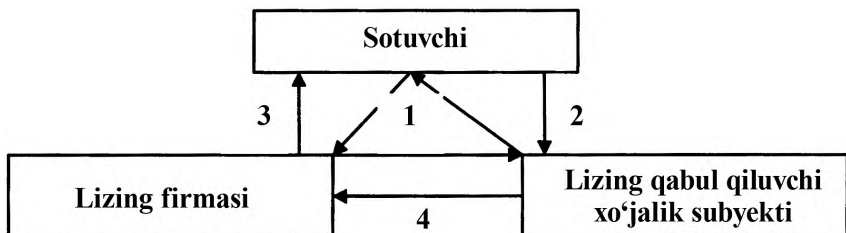
Bunda lizing muddatining davomiyligi lizing predmetining umumiy amortizatsiyasi muddatiga teng yoki undan oshib ketishi mumkin.

Lizing shartnomasining amal qilish muddati tugashi bilan lizing predmeti lizingni qabul qiluvchining ixtiyoriga o'tadi. Moliyaviy lizing to'g'ri va qaytadigan bo'ladi. To'g'ri lizing lizingni qabul qiluvchi ega bo'lgan texnik imkoniyatini qayta jihozlashga muhtoj bo'lganda afzaldir.

Lizingni amalga oshiruvchi bu kelishuv bo'yicha 100 % miqdorda olinadigan mulkni moliyalashtiradi.

To'g'ri moliyaviy lizing quyidagi chizma bo'yicha amalga oshiriladi.

7-chizma

1. Lizing kompaniyasi firma tomonidan lizingni qabul qiluvchi va sotuvchi uch tomonlama ijara haqidagi shartnomaning tuzilishi.

2. Lizingni qabul qiluvchiga asosiy vositalarini yetkazib berish.

3. Lizing firmasi sotuvchiga asosiy vositalar qiymatini to'lab beradi.

4. Lizingni qabul qiluvchi lizing firmasiga ijara to'lovlarini to'lab beradi.

Lizing kelishuvining mexanizmi quyidagicha: xo'jalik subyektiga asosiy vosita (belgilangan mulk) zarur. U sotuvchini (ishlab chiqaruvchi zavodni) topadi va lizing firmasiga asosiy vositaning qiymati, texnik ko'rsatkichlari va ishlatish usullari haqida ma'lumot beradi.

Lizing kompaniyasi sotuvchiga asosiy vositalarining qiymatini to'lab beradi va uni lizingning oxirgi muddatida sotib olish huquqi bilan xo'jalik subyektiga ijaraga berish to'g'risida shartnoma tuzadi. Bir vaqtning o'zida lizing firmasi sotuvchi bilan asosiy vositalarni sotib olish to'g'risida shartnomani ham tuzadi.

Asosiy vositalar xo'jalik subyektiga bevosita sotuvchi tomondan kelib tushadi.

Lizing qabul qiluvchi lizing shartnomasiga asosan lizing firmasiga to'lovlarni amalga oshiradi.

Qaytadigan lizing moliyaviy lizingning bir turi bo'lib, unda lizing predmetini sotuvchi bir vaqtning o'zida lizing qabul qiluvchi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Mohiyatan qaytadigan lizing operatsiyalari deganda, lizing qabul qiluvchining qo'shimcha moliyaviy resurslarini o'z asosiy fondlarini garovga qo'yish yo'li bilan jalb qilishi tushuniladi. Bu esa kredit operatsiyalarining muqobili sifatida qaralishi mumkin. Qaytadigan lizingning o'ziga xos jihati shundaki, lizingni amalga oshiruvchi lizingni qabul qiluvchiga mulkni olib shu vaqtning o'zida shu mulkni uning o'ziga lizingga beradi. Shunday qilib, korxonaga qaytadigan lizingda moliyaviy mablag'larga ega bo'ladi, qaytarish kafolati esa lizingni amalga oshiruvchiga berilgan o'zining shax-

siy mulki hisoblanadi. Bank amaliyotida qaytariluvchi lizingning mohiyati shundaki, bank korxonadan asbob-uskunalarni sotib oladi va keyin unga bu asbob-uskunani ijaraga beradi. Shunday qilib sotuvchi ijaraga oluvchi hisoblanadi. Banklar amaliyotida mijoz kreditni qaytara olmaganida, uning garovga olgan mol-mulki-ni kreditning qaytishi sifatida qabul qilgandan keyin, uni boshqa mijozga lizingga berish mumkin.

Operativ lizingda esa lizingni amalga oshiruvchi mulkni tavakkalchilik qilib sotib oladi va keyin uni lizingni qabul qiluvchiga lizing predmeti sifatida belgilangan to'lov shaklida, belgilangan muddatga va belgilangan shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga beradi. Lizing muddati shartnoma asosida belgilanadi.

Lizing qabul qiluvchi operativ lizingni quyidagi 2 holatda tanlaydi:

- lizing mulki vaqtinchalik kerak bo'lganda, masalan bir martalik ishlarni bajarishga yoki individual loyihani amalga oshirish uchun;

- ijaraga berilayotgan mulk tez ma'naviy eskirishga uchraganda, operativ lizingning muddati tugaganda, yanada mukammalroq, foydaliroq mulk paydo bo'lishi mumkin bo'lgan hollarda qo'llanishi mumkin.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, lizing to'g'ri investitsiyalar qatoriga kiradi, chunki lizingni qabul qiluvchi lizingni amalga oshiruvchiga material va pul shaklida amalga oshirilgan investitsion xarajatlarni (ushlovlarni) va mukofotlarni to'lab borishi kerak. Investitsion xarajatlar va mukofotlar summasi lizing shartnomasining umumiy summasini tashkil etadi.

Lizing to'lovlarining hajmi, shakli va davriyligi lizing shartnomasida belgilanadi.

Shartnomada lizing to'lovlarini lizing predmeti ishlatilgan vaqtdan boshlab, 180 kundan oshmaydigan muddatga uzaytirilishi ko'zda tutiladi.

5-§. Lizing qiymati va uni hisoblash usullari

Lizing shartnomasining muhim punkti lizing to'lovi tartibini o'rnatish hisoblanadi. U lizingga beruvchi chiqimining o'rnini to'ldirishni ta'minlashi va unga foyda keltirishi kerak. Shuning uchun lizing bo'yicha to'lovlar miqdori molk-mulk qiymatiga, ijara-ga berilishiga, lizingni foiz stavkasiga, to'lov miqdori va ularni to'lash grafigiga bog'liq bo'ladi.

To'lovlar butun shartnoma muddati davomida bir xil miqdorda yoki inflatsiya sur'ati hisobiga ko'payishi mumkin.

Agar to'lovlar bir xil miqdordagi summada to'lansa, ularni bir martalik miqdori murakkab foizlar formulasi bo'yicha hisoblanadi.

Lizingni amalga oshiruvchiga beriladigan mukofot tarkibiga lizing kelishuvini amalga oshirganlik xizmatlari uchun to'lov va lizing predmetini qo'lga kiritishga yoki qo'shimcha xizmatlarni bajarishga yo'naltirilgan shaxsiy mablag'lari uchun foizlar kiradi.

Lizing to'lovlarini hisoblashning 3 xil usuli bor:

- fiksatsiya qilingan to'lov summasi usuli;
- avans usuli;
- minimal to'lovlar usuli.

Fiksatsiya qilingan to'lov summasi usuli. Agar lizing to'lovlari bir tekis amalga oshirilayotgan bo'lsa, to'lovlar summasi murakkab foiz formulasi asosida aniqlanadi:

$$T_t = K \times P / [1 - 1 / (1 + P)^t]$$

Bunda:

T – lizing bo'yicha to'lovlar summasi, so'mda;

K – lizingga beriladigan asosiy vositalarning qiymati, so'mda;

P – to'lov vaqtigacha foiz stavkasi, birlik ulushlarida;

t – to'langan to'lovlar soni, birlikda.

Misol.

Lizingga beriladigan asosiy vositalarning qiymati 100 ming so'm. Lizing muddati – 8 yil. Foiz stavkasi (komission to'lovlarni

hisobga olgan holda) – yillik 10 %. Lizing bo‘yicha to‘lovlar bir xil summada yiliga 2 marta amalga oshiriladi.

To‘lovlarni to‘lash soni:

$$t = 8 \times 2 = 16.$$

Yarim yilga foiz stavkasi.

$$P = 10/2 = 5 \% \text{ yoki } 0,05.$$

To‘lovlar summasi:

$$T = 100 \times 0,05/[1 - 1/(1 + 0,05)] = 9,23 \text{ so‘m.}$$

8 yil ichida lizingni qabul qiluvchi lizing firmasiga 147,7 ming so‘m to‘laydi ($16 \times 9,23$).

Avans usuli. Bunda lizingni qabul qiluvchi lizing shartnomasini tuzayotganda lizingni amalga oshiruvchiga avans to‘laydi. Avans summasi ayirilib tashlangan lizing to‘lovlarining qolgan qismlari (birinchi usulga o‘xshagan) lizing shartnomasining amal qilish muddati davomida hisoblanadi va to‘lab beriladi.

Minimal to‘lovlar usuli. Bu usul bo‘yicha lizing uchun to‘lovlar quyidagi formula asosida bajariladi:

$$T = A + K + M + K^1 + S.$$

T – lizing to‘lovlarining umumiy summasi;

A – lizing mulki bo‘yicha amortizatsiya chegirmalari;

K – lizingni amalga oshirgan tomondan kredit resurslarini ishlatganligi uchun to‘lovlar, so‘mda;

M – lizing shartnomasi bo‘yicha lizingni amalga oshiruvchi tomonidan taqdim etilgan mulk uchun komission mukofotlar, so‘mda;

K^1 – shartnoma asosida lizingni amalga oshiruvchi tomonidan lizingni qabul qiluvchiga taqdim etiladigan qo‘shimcha xizmatlar qiymati.

S – qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS), so‘mda.

Misol.

Lizingga beriladigan jihozning qiymati 400 ming so‘m. Lizing muddati – 2 yil, amortizatsiya normasi – 15 %, kredit uchun foiz – yillik 20 %. Shartnoma bo‘yicha kelishilgan stavkadagi lizingni amalga oshiruvchining komission mukofotlari – 4 % (jihazlarning

yillik qiymati bo'yicha) lizingni amalga oshiruvchi lizingni qabul qiluvchiga jihozlarni eltib berish, montaj qilish va xodimlarni o'qitish bo'yicha qo'shimcha 10 ming so'mlik xizmat ko'rsatadi. Jihozlarni realizatsiya qilishdan kelgan tushum uchun 20 % QQS stavkasi.

Yillik amortizatsiya chegirmalari summalari. $A = 15 \% \times \times 400 = 60$ ming so'm.

Lizingni amalga oshiruvchi tomonidan kredit resurslaridan foydalanilganligi uchun to'lov quyidagicha hisoblanadi:

Lizingning birinchi yili – yil boshida jihozlarning qiymati 400 ming so'm va yil oxirida 340 ming so'm (400–60).

Kredit resurslarining o'rtacha yillik qiymati:

$$(400 + 340) : 2 = 370 \text{ so'm.}$$

To'lov:

$$K = 20 \% + 370 = 74 \text{ ming so'm.}$$

Lizingning 2-yili. Kredit resurslarining o'rtacha yillik qiymati:

$$(340 + (340 - 60)) : 2 = 310 \text{ ming so'm.}$$

To'lov:

$$K = 20 \% \times 310 = 62 \text{ ming so'm.}$$

Komission mukofotlarning yillik summasi:

$$M = 4 \% \times 400 = 16 \text{ ming so'm.}$$

Qo'shimcha xizmatlar uchun yillik to'lov.

$$K = 10 : 2 = 5 \text{ ming so'm.}$$

QQS:

Lizingning birinchi yili, yillik tushum ($K + M + K$),

$$74 + 16 + 5 = 95 \text{ ming so'm.}$$

Lizingning ikkinchi yili yillik tushum ($K + M + K$),

$$62 + 16 + 5 = 83 \text{ ming so'm.}$$

$$QQS = 20 \% \times 83 = 16,6 \text{ ming so'm.}$$

Lizing to'lovining summasi (yig'indisi): lizingning birinchi yili:

$$T = 60 + 74 + 16 + 5 + 19 = 174 \text{ ming so'm.}$$

Lizingning ikkinchi yili.

$$T = 60 + 62 + 16 + 5 + 16,6 = 159,6 \text{ ming so'm.}$$

Lizing shartnomasi intellektual mulkka egalik qilish huquqini qo‘lga kiritishni (nou-xau, litsenzion huquq, tovar belgisi, markasi huquqi va boshqalar), shef-montaj ishlarini amalga oshirishni, kafolat bergandan keyingi xizmat va ta‘mirlash ishlarini va boshqalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Lizing shartnomasi qatnashchilari kelishuv asosida lizing predmeti bo‘yicha tezlashtirilgan amortizatsiyani hisoblashni qo‘llashlari mumkin. Bunda amortizatsiyani hisoblash usuli bo‘yicha amortizatsion chegirmalar normasi 3 dan katta bo‘lmagan tezlashtirilgan koeffitsiyentga ko‘payadi.

6-§. Lizing shartnomalarining risklari va ularni boshqarishning ahamiyati

Lizing operatsiyalari boshqa bank operatsiyalari kabi riskli operatsiya hisoblanadi. Lizing risklari turlari bo‘yicha ularni quyidagi holatda sinflashtirish mumkin.

Marketing riski – jami jihozlarga ijarachi topa olmaslik riski. U, asosan, operativ lizingga xos. Sug‘urtalash usuli bu lizing to‘lovida riskli mukofotni olish hisoblanadi. Shartnoma uchun ommabop jihozlar va boshqa texnika turini ishlatish; lizing shartnomasining muddati tugagandan so‘ng obyektning bozor konyunkturasi hisobga olgan holda sotish.

Baho riski – foydaning potensial yo‘qotilish riski bo‘lib, u lizing shartnomasi muddatida lizing obyektining bahosi o‘zgarishi bilan bog‘liq. Bu riskning minimal darajasi har bir lizing to‘lovini amalga oshirishda (o‘zgartmaydigan) belgilangan summada o‘rnatish. Lizing to‘lovlarining summasi shartnoma tuzilayotgan paytda bitim obyektining qiymatini bozor qiymatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Nobalans likvidlik riski. Bunda moliyaviy yo‘qotishlar vujudga kelishi mumkin. Bu moliyaviy yo‘qotishlar lizingga beruvchining balans passivi bo‘yicha majburiyatlarini qoplay olmasligi natijasida kelib chiqadi. Bu risk ijarasi ssuda kapitali

bozorida jalb etilgan resurslar hisobiga to'lov muddati yetib kelmagan aktiv operatsiyalarni qayta moliyalashga qobiliyati yetmaganda vujudga keladi.

To'lay olmaslik riski. Ijaraga oluvchi tomonidan lizing to'lovlarini to'lay olmaslik. Bu riskni kamaytirish uchun ijara-ga oluvchining moliyaviy holatini yaxshilab o'rganish, uchinchi shaxsdan kafolat olish, to'lay olmaslik tavakkalchiligini sug'urtalash lozim.

Valuta riski. Bu valuta kursi orqali pul mablag'larining yo'qotilishi.

Siyosiy va huquqiy risklar. Bu risklar o'zaro bog'liq bo'lib, bular xalqaro lizing operatsiyalarida yaqqol ko'rinadi.

Siyosiy risk. Bu moliyaviy yo'qotish xavfi bo'lgan mamlakat siyosiy holatining o'zgarishi, ish tashlash, davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi bilan bog'liq.

Huquqiy risk. Bu huquqiy-me'yoriy aktlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlar.

Lizing shartnomasi bilan bog'liq bo'lgan risklarni boshqarish bank va xo'jalik subyektlari faoliyatining samaradorligiga olib kelishi mumkin.

Ijara muddati tugagandan so'ng ijara-ga berilgan mol-mulkka egalik qilish to'g'risidagi savol bank uchun ham, ijarachi uchun ham muhimdir. Bu yerda bir qancha variantlar bo'lishi mumkin, ulardan bittasi lizing kelishuvida aniqlab qo'yiladi:

- ijara-ga oluvchi asbob-uskunalarni qoldiq qiymat bo'yicha sotib oladi;
- lizing obyekti lizingga beruvchi bankka qaytariladi;
- qonunga muvofiq imtiyozli stavka bo'yicha qisqa muddatga yangi bitim tuziladi.

Lizingga oluvchi o'zining grafigiga muvofiq, ijara to'lovi majburiyatini, mol-mulkni saqlash va normal ekspluatatsiya qilishni o'z zimmasiga oladi. Agar bu shartlar bajarilmasa, bank tezda lizing shartnomasini bekor qiladi. Bu haqda u shartnoma shartlariga rioya etmagani uchun unga zararni o'rnini to'ldirishi

kerak bo‘lgan ijaraga oluvchiga xabar qiladi. Bundan tashqari, ijaraga oluvchi mol-mulkni qaytarishga yoki uning qoldiq qiymatini to‘lashga majbur. Agar shartnoma ijaraga beruvchi aybi bilan bekor qilingan bo‘lsa, ijaraga oluvchi lizing kelishuvida ko‘rsatilgan miqdorda jarima olish huquqiga ega.

Lizing firmasida asosiy fondlar butun kelishuv davomida balansda turadi, to‘lovlar esa xo‘jalik subyektining joriy xarajatlariga kiradi, ya’ni ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxiga kiritiladi va o‘z navbatida soliqqa tortiladigan daromad miqdorini kamaytiradi. Lizing firmasi asosiy fondlarning sifati bo‘yicha javobgar emas. U muddati cho‘zilgan to‘lovlar uchun kafolatli garov va lizing shartnomasi bo‘yicha qandaydir shartlar bajarilmagan taqdirda to‘la qaytarib olishi mumkin bo‘lgan asosiy fondlarga egadir. Mulkni yetkazib beruvchi uchun lizing firmalar bilan birga ishlash, lizingni o‘z moliyaviy barqaror lizingi va kreditga layoqatliligini oshiradigan hamda mahsulotni sotish bozorini ko‘paytiradigan vosita sifatida ishlatib turish imkonini beradi.

Shunday qilib, lizing uzoq muddatli kreditning alohida shaklidir. Uning ijaraga oluvchi uchun afzalligi qanday? Birinchidan, ijara to‘lovi mahsulot tannarxiga qo‘shiladi va soliq solinadigan foyda summasini kamaytiradi. Ikkinchidan, ijaraga berilgan mol-mulk bank balansida hisobga olinadi, ijaraga oluvchi korxonaga balansli likvidligini saqlashga imkon beradi. Uchinchidan, lizing korxonaga asosiy fondlarni olish va ulardan foydalanishni boshlash imkoniyatini tug‘diradi va bunda oborotdan pul jalb qilinmaydi, lizing uchun to‘lov esa ijaraga berilgan asbob-uskunalarda ishlab chiqarilgan mahsulot realizatsiyasidan tushum schoti bo‘yicha hisoblanadi.

Bank uchun lizing shu darajada qulayki, unda nafaqat to‘lov ta’minoti kafolatlangan, balki asbob-uskunalarining o‘zi shu davrdagi joriy operatsiyalar bo‘yicha garov sifatida bo‘ladi, qaysiki bank lizing shartnomasi shartlari bajarilmaganda, o‘ziga qaytarib olishi mumkin bo‘ladi. Biroq, hozirda kreditlashning bu turi bizning mamlakatimizda keng rivoj topmagan, bu esa, korxonaga

larning nobarqaror moliyaviy holati bilan iqtisodiyotni umumiy o'zgaruvchanligi, investitsiya tovarlari bozorini o'rganmaslik bilan bog'liq.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Faktoring	Lizing
Faktor	Lizing obyekti
Ochiq va yopiq (cheklangan) faktoring	Lizing subyekti
Regress huquqi	Lizing qiymati
	Xalqaro lizing

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

- 1. Faktoringning mohiyati, zarurligi va turlari.*
- 2. Tijorat banki faktoring operatsiyalarining ahamiyati.*
- 3. Ichki va xalqaro faktoring nima?*
- 4. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibini tushuntiring.*
- 5. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi qaysi bosqichlarni o'z ichiga oladi?*
- 6. Tijorat banklarining lizing operatsiyalari va ularning turlarini izohlang.*
- 7. Lizingning ijobiy tomonlari, ahamiyatini izohlang.*
- 8. Lizing, faktoringning bir-biridan farqi, ijobiy tomonlari bo'yicha esse yozing.*

VI BOB. TIJORAT BANKLARINING TRAST VA FORFEYTING OPERATSIYALARI

I-§. Tijorat banklarining trast operatsiyalari

Ma'lumki, har bir kredit muassasasi amalga oshiradigan operatsiyalarning turi va tarkibi ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi. Bankning hajmi va strategiyasi, sho'bxalararo aloqalarining rivojlanganligi, kerakli barcha ruxsatnomalarning mavjudligi, qo'shimcha daromad olishga bo'lgan intilish va boshqalar shular jumlasidandir. Shu jihatdan olib qaraganda, ko'p banklar „asosiy operatsiyalar“ bilan bir qatorda, „boshqa operatsiyalar“ deb nomlanadigan operatsiyalarni ham amalga oshiradilar. Ushbu operatsiyalar qatoridan trast operatsiyalari bevosita salmoqli o'rin egallaydi.

Trast operatsiyalari – bu mijozga tegishli bo'lgan va boshqa aktivlarni boshqarish bo'yicha olib boriladigan operatsiyalardir.

Hozirgi paytda banklarning o'z mijozlari va bozor o'rtasida to'la huquqli vositachi agent sifatida ish olib borishi, natijada bir qator daromad manbalarini qo'lga kiritishi bois trast operatsiyalari ancha muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Trast tufayli bank ba'zi bir qancha imkoniyatlarga ega:

- qo'shimcha mablag'larni qo'lga kiritadi va ularni o'z manfaati yo'lida joylashtiradi;
- trast shartnomasi bo'yicha komissiya daromadlariga yoki tasarrufidagi qimmatbaho qog'ozlardan keladigan foydadan hissa-ga ega bo'ladi;
- o'zga kapital bilan ish olib borish davomida bank faqatgina trast shartnomasi chegaralarida javobgar bo'ladi;

- trast operatsiyalarining hisobi bankning balans hisobvarag'iga teginmaydi, ammo ulardan keladigan daromad bankning umumiy daromadiga qo'shilib ketadi.

Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, trast operatsiyalarini amalga oshirish bank personalidan ko'plab sohalarda: qonunchilik, investitsion faoliyatni yuritish hamda shaxsiy mulkni boshqarish boralarida yuqori malakani talab qiladi.

Trast shartnomasida kutiladigan asosiy maqsad – bu bir tarafning ikkinchi taraf foydasini ko'zlagan holda ma'lum bir mulkni (pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, mulkiy va boshqa huquqlar) boshqarish vazifasini o'z zimmasiga olishi bo'yicha ikki tarafdama ishonch munosabatlarini o'rnatishdan iborat.

Trastning obyektini sifatida qonun obyektlariga javob beradigan har qanday turdagi, shu jumladan, garovga qo'yilgan, mulklar olinishi mumkin. Ya'ni, bu korxonalar va ularning aktivlari, mahsulotlar, yer maydonlari, ko'chmas mulk, pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, valuta moddiy boyliklari, mulkiy huquqlar bo'lishi kerak.

Trast operatsiyalari bo'yicha munosabatlar muassis va mulk egasi taraflaridan tuziladigan shartnomaning imzolanishidan so'ng boshlanadi.

Trast operatsiyalarini boshqarish aktivlarga egalik qilishning barcha yoki ba'zi bir qirralarini o'z ichiga olishi mumkin.

Ya'ni:

- saqlash;
- ishonchli shaxsning manfaatini ko'zlab chiqish (hissadorlar majlisi, ssuda va hokazo);
- daromad va investitsiyalash faoliyatini boshqarish;
- aktivlar oldi-sotdisi;
- qog'ozlarni jalb qilish va to'lash, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va joylashtirish;
- yuridik shaxsning tashkil etilishi, qayta tashkil etilishi va tugatilishini amalga oshirish;
- mulkka bo'lgan egalikning o'tkazilib yuborilishi (sovg'a, meros va b. sifatida);

- mijozning shaxsiy bank schotlarini, kassa va moliyaviy xo‘jalik ishlarini yuritish hamda majburiyatlar bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- korxonaning qayta tashkil etilishi yoki bankrotlikka uchrashi vaqtida vaqtinchalik boshqaruvni o‘z qo‘liga olishi va boshqalar.

Jahon amaliyotida odatda, bank trust operatsiyalari uch turga bo‘linadi:

1. Jismoniy shaxslarga ko‘rsatiladigan trust xizmatlari.
2. Tijorat korxonalariga ko‘rsatiladigan trust xizmatlari.
3. Notijorat tashkilotlarga ko‘rsatiladigan trust xizmatlari.

Jismoniy shaxslarga ko‘rsatiladigan trust xizmatlari chet el banklari tomonidan keng taqdim etiladi. Ular shaxsiy mulkni boshqarish, vositachilik, o‘z ta‘minotiga olish va boshqalardir.

Meros bo‘yicha tashkil etiladigan trustlar „meros trustlari“ deyiladi va faqatgina mulk egasining vafotidan so‘ng kuchga kiradi. Jismoniy shaxslar, shuningdek, „hayot davomidagi trustlarni“ tashkil etishi mumkin. Bunda trust mulk egasining hayotligida ham ishlayveradi. Meros trustlari ko‘pincha mulk egasining o‘z mulkini trust shaklida bo‘lib berish niyati paydo bo‘lgan paytlarda tashkil etiladi.

Trustlarning har ikkala turi ham bank tomonidan trust shartnomasiga asoslangan holda boshqariladi. Trustni tashkil etuvchi investitsiyalar bo‘yicha qat‘iy yo‘nalishlarni belgilab qo‘yish bilan bir qatorda, bankka qarorlar qabul qilishda ma‘lum bir darajada yengilliklar ham berishi mumkin. Bundan asosiy maqsad daromad, asosiy kapitalning saqlanib qolinishi hamda tavakkalchilik darajasi o‘rtasidagi balansni saqlab qolishdan iborat.

Shuningdek, bank otaliq vazifasini ham bajarishi mumkin. Bu borada bank aktivlarining jamlanishi va saqlanishi, barcha da‘volar bo‘yicha javob berish, kerakli qarz va meros to‘lovlarini amalga oshirish ishlarini o‘z zimmasiga oladi. Shaxsiy trust xizmatlarining yana bir turi bu „xususiy agentlik hisobvarag‘ini“ olib borish hisoblanadi. Unga asosan bank agent sifatida jismoniy shaxsning asosiy aktivlari, moliyaviy ishlarini boshqarish va kunlik xarajat-

larini amalga oshirish ishlarini o‘z zimmasiga oladi. Bunda bank jismoniy shaxs uchun maosh olishi, foiz yoki dividendlar olishi va to‘lashi, arenda va qarz majburiyatlarini, shaxsiy xarajatlarni to‘lash ishlarini amalga oshirishi mumkin.

Trastning ushbu turida bank xodimlari kerak bo‘lganda o‘z irodalariga muvofiq ish yuritishlari mumkin. Unda bu trast „boshqarish huquqiga ega ishonch schoti“ deb nomlanadi. Agar bunday huquq bank xodimlariga berilmagan bo‘lsa, ular har bir operatsiyani amalga oshirish uchun ruxsat olishlari shart, ammo har ikkala holatda bank o‘zining mijozini doimiy ravishda operatsiyalar haqida xabardor qilib turishi kerak. Tijorat korxonalariga ko‘rsatiladigan trast xizmatlarini ikki turga ajratish mumkin: agentlik va kafillik. Agentlik trastlariga, asosan, bank firmaning xususiy agenti sifatida ish yuritib, ko‘pincha mijoz manfaatini ko‘zlagan holda qimmatbaho qog‘ozlarni chiqaradi, ular bo‘yicha dividendlar to‘laydi hamda hissadorlarning talablariga, asosan, ularni qaytadan moliyalashtiradi va muddati kelgan majburiyatlarning qarzini uzadi. Kafillik operatsiyalari bo‘yicha esa trastlar, asosan, katta kompaniyalarning ta‘minlanmagan mablag‘lari sotiladigan tijoriy qog‘ozlar bozorining ishlashi bilan bog‘liq. Banklardagi trast bo‘limlari tijoriy qog‘ozlarni sotib olish bo‘yicha hisobni yuritadi, realizatsiya qilinadigan qimmatli qog‘ozlarni investorlarga yetkazib berishni ta‘minlash hamda muddati kelgan qimmatli qog‘ozlarning egalariga to‘lovlar qilish ishlarini bajaradi. Qimmatli qog‘ozlar emitentlari bankdan kafolat xatlarini oladi va bu o‘z navbatida investorlarga bank tarafidan qarz majburiyatlarini, hatto emitentning qurbi yetmagan holda ham to‘lanishiga asos bo‘ladi. Hozirda jahon miqyosida notijorat tashkilotlarga ko‘rsatiladigan trast operatsiyalariga bo‘lgan raqobat kuchayib bormoqda. Ular qatoriga, asosan, pensiya, korporativ va hukumat fondlari kiradi. Trast bo‘limlari huddi shu tashkilotlarning fondlarini boshqarishga intiladi. Bu jara-yon to‘g‘ridan to‘g‘ri va diskretion shakllarda amalga oshirilishi mumkin. To‘g‘ridan to‘g‘ri agent trastga ishonch tariqasida top-

shirilgan shaxsiy mulkning hamda ular bo'yicha hisobotlarning yuritilishi uchun javob beradi. Diskretсион agent esa, aksincha, investitsion qarorlar qabul qiladi va aksariyat hollarda o'zining xohish-irodasiga qarab ish olib boradi. Trast faoliyatining eng asosiy masalalaridan biri – tijorat banklari mijozlarining qimmatli qog'ozlari portfelini boshqarishdan iborat. Katta-katta kompaniyalar, pensiya fondlari, o'zlarining mablag'larini tijorat banklariga ishonib topshiradi. Ushbu katta kompaniyalar bo'yicha banklarga qat'iy qoidalar o'rnatiladi. Unga banklar rezervlarini ishonchlik, diversifikatsiya, qaytarib berishlik, foydalilik va likvidlilik prinsiplariga amal qilgan holda joylashtiradi.

Aytib o'tilganidek, trast operatsiyalarini odatda, maxsus bo'limlar amalga oshiradi. Bunda bankning kreditlash, depozitlar jalb qilish va boshqa ishlar bilan shug'ullanuvchi bo'limlari trast bo'limlaridan alohida ish olib boradilar. G'arbdagi ko'plab bankirlar trast bo'limlarini „dunyoning boshqa bir qismi“ sifatida ko'radilar. Bundan asosiy maqsad trast xizmatlarini oddiy bank ishidan ajratib olishdir. Chunki trast bo'limining xodimlari o'z mijozlarining manfaatlarini ko'zlaydi, bankning manfaati bilan mijozning manfaati aksariyat hollarda bir-biriga mos ham kelmaydi. Lekin shunga qaramasdan, trast bo'limlari o'zining faoliyati bilan bankka katta miqdorda qo'shimcha daromad keltiradi.

Trast bo'limining daromadlari bevosita va bilvosita daromad shaklida 2 ga bo'linadi:

– bevosita daromodlar asosan xizmat uchun gonorar va komissiya to'lovlaridan iborat bo'ladi;

– bilvosita daromadlarga esa – xizmat uchun to'lanadigan qat'iy yoki o'zgaruvchan foiz stavkalari hamda trast aktivlarining hajmi va qiymatiga bog'liq ravishda belgilanadigan komissiya to'lovlari kiradi. Ba'zi bir yig'imlar taraflarning kelishuviga bog'liq bo'ladi. Agarda trast daromadlari aktivlarning qiymatiga bog'liq bo'lsa va bu aktivlar qiymatbaho qog'ozlar bo'lsa, bo'limning daromadi ushbu qog'ozlarga bo'lgan bozordagi narxlarning o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Chet el tajribasi

shuni ko'rsatadiki, trust bo'limlari asosan bilvosita daromadlarga asoslangan holda ish yuritgandagina bankka yaxshigina daromad keltirishi mumkin. Buning sababi shundaki, bo'limning bilvosita xarajatlarini aniq bilib olish, deyarli mumkin emas. Ushbu xarajatlarga: yuristlarga to'lanadigan gonorarlar, investitsiyalash sohasidagi izlanishlar uchun mablag' ajratish va boshqalar kiradi. Gonorar va komission to'lovlardan tashqari, trust faoliyati jalb qilingan depozitlarni qimmatli qog'ozlarga qo'yish orqali olinadigan daromadlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

1985-yildagi FRT (Federal rezerv tizimi)ning 156 bank bo'yicha olib borgan izlanishlari natijasida shuni aniqlandiki, trust bo'limlari faoliyati bankning aktivlari bo'yicha o'rtacha daromadni 5 punktga, kapitaldagi foydani esa 8 punktga oshirgan. Shuning uchun tijorat banklari tomonidan trust operatsiyalarining keng qo'llanilishi banklar faoliyatini yanada barqarorlashtirishi mumkin.

2-§. Banklarning forfeyting operatsiyalari

Banklar raqobatbardoshligining o'sishi, O'zbekistonning xalqaro bozorlarda integratsiyalashuvining kuchayishi, eksport savdosiga davlat cheklovlarining kamayishi hamda o'zbek eksporti bilan bog'liq risklarning oshishi tijorat banklari taklif etadigan yangi bank xizmatlarini rivojlantirishni taqozo etadi.

Mana shunday xizmatlardan biri forfeytinglashtirishdir. Forfeyting – bu xalqaro savdoni moliyalashtirishning muqobil shaklidir. „Forfeyting“ inglizcha so'z bo'lib, huquqdan voz kechish degan ma'noni anglatadi. Forfeyting – bu tijorat banklari tomonidan (forfeyter) to'lov amalga oshirilmagan sharoitda eksportyorga nisbatan regress huquqini hisobga olmasdan eksport talabnomalarini sotib olishdir. Boshqacha qilib aytganda, kreditordan aylanmasiz asosda o'tkazma yoki oddiy vekselni aylanma hujjatlarda qayd etilgan qarz sifatida sotib olishdir. Qarzni sotib oluvchi (forfeyter) qarzdorlardan pul mablag'larini undirib olish imkoniyati bo'lmaganda kreditorga nisbatan regress talabi bilan chi-

qish huquqidan voz kechishi to'g'risidagi majburiyatni o'z zimmasiga oladi. Sodda qilib aytganda xaridorning sotuvchi oldidagi majburiyatini moliyaviy agent tomonidan sotib olinishi bankning forfeyting xizmati deyiladi. Bu tijorat majburiyati oddiy yoki o'tkazma veksel ko'rinishida bo'lib, regress huquqsiz beriladi. „Regress“ deganda o'sha davrdagi hisob stavkasi orqali ishlatilgan mablag' yoki veksellarning egasi oldingi egasi to'lashini talab qilishi tushuniladi.

Forfeyting operatsiyasi ma'nosi jihatidan, faktoring operatsiyasiga o'xshaydi. Faktoringdan farqli o'laroq, forfeyting tovarlar va xizmatlar sotuvidan kelib tushadigan tushumlardan olish huquqini beruvchi bir martalik operatsiyadir. Boshqacha qilib aytganda, forfeyting tashqi iqtisodiy savdoni kreditlash bo'lib, importyor tomonidan akseptlangan veksellarni eksportyordan sotib olishdir.

Forfeyting tijorat kreditining bank kreditiga aylanish turidir.

Odatda, eksportyor veksel (oddiy veksel) xarajatlarining tijorat turidan forfeytinglashga o'tkazuvchi ishtirokchi sifatida qatnashadi:

a) ko'rsatilgan xizmatlar, yetkazilgan tovarlar uchun qayd etilgan to'lovlarni to'liq yoki qisman to'lovchi;

b) naqd pul bilan to'lash shartlari ostida barcha to'lovlar majburiyatini va tavakkalchiligini moliyaviy vositachiga (forfeytor) o'tkazuvchi bo'lib qatnashadi.

Forfeytingning predmeti barcha turdagi qarzdorlar bo'lishi mumkin, lekin bunda o'zaro moliyaviy aloqalarda avallari ham qo'llanilgan, rasmiylashtirish oson bo'lgan oddiy va o'tkazma veksellar ko'proq ishlatiladi. Forfeyting shartnomalari asosida akkreditiv turdagi kreditorlar va debitorlar schoti ham bo'lishi mumkin.

Kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi) kelishuvdan keyin (tijorat shartnomasi tuzilgandan keyin) forfeyterni shartnomaning barcha ma'lumotlari bilan tanishtiradi. Bularga: valuta, summa, kontragent, tovarlar turi, yetkazib berish shartlari, sug'urta, bank

ta'minoti turi, bank garant va boshqalar kirishi mumkin. Odatda forfeyterga mijozni shartnomaning barcha shartlaridan boxabar qilish va oxirgi qarorni qabul qilish uchun 3 ish kunidan oshmagan davr yetarli hisoblanadi. Shu davrdan boshlab kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi) forfeyterga kerakli komission to'lovlarni to'laydi. Xorij mamlakatlari amaliyotida ko'pincha komission to'lovlar yillik majburiyatning 0,75 %idan 1,25 %igacha qilib belgilanib, avans to'lovlari sifatida amalga oshiriladi. Og'zaki kelishuvlardan keyin tomonlar ikki tomonlama shartnoma imzolaydilar.

Forfeyting operatsiyalarining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular:

- tashqi savdo operatsiyalari bilan o'zaro aloqa;
- voz kechilayotgan yoki o'tkazib berilayotgan qarzdorlik huquqi qisqa yoki o'rta muddatli to'lov majburiyatlari bilan rasmiylashtirilishi (masalan, oddiy veksellar, tijorat xarajatlari);
- yuqorida qayd etilgan to'lov majburiyatlarini hisoblash orqali amalga oshirilishi;
- taklif qilingan (o'rnatilgan) foiz stavkalarining o'zgarmas ekanligi;
- forfeyting operatsiyalarining faqatgina EAV (erkin aylanadigan valuta)larda amalga oshirilishi;
- o'rta muddatli kreditlashga taalluqliligi;
- ko'pgina hollarda investitsiyaga mo'ljallangan tovarlar sotuvda qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

Amaliyotda shu narsa aniq bo'ldiki, tijorat kreditini bank kreditiga transformatsiya (o'tkazish) qilish metodi bo'lmish forfeyting kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi)ga bir qator qulaylik (afzallik)lar yaratib berishi mumkin. Masalan: avvalambor, forfeytingda kredit bank operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan risklardan, veksellar va boshqa to'lov hujjatlaridan pul olishdagi risklardan qochish; ikkinchidan, valuta kursi suzib yurishidan keladigan risklar (qattiq o'rnatilgan foiz stavkalari orqali) va qarzdor moliyaviy holatining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan risklar; uchinchidan, qimmat bo'lgan eksportni sug'urtalashdan qutulish.

Kreditor (eksportyor) uchun forfeytingning kamchiligi forfeyterga risklarni oʻtkazgani uchun biroz qimmatroqqa tushishi mumkinligi hisoblanadi.

Forfeyting tashqi savdoni kreditlashning eng yangi turi hisoblanadi va boshqa operatsiyalarga nisbatan tez rasmiylashtirilishi, ayniqsa, investitsiyaga moʻljallangan tovarlarni eksport qilishda juda qoʻl kelishi bilan qulaydir.

Aylanma majburiyatlarni sotib olish tegishli chegirmalar boʻlishini nazarda tutadi.

Forfeyting mexanizmida quyidagi ikki koʻrinishdagi bitimlardan foydalaniladi:

moliyaviy bitimlarda – uzoq muddatli moliyaviy majburiyatlarni tez sotish maqsadida;

eksport bitimlarida – chet ellik xaridorlarga kredit bergan eksportyorga naqd pul mablagʻlari tushishiga koʻmak beradi.

Forfeytinglashtirishga tegishli asosiy aylanma hujjatlarga savdo xarajatlari yoki veksellar kiradi, ammo nazariy jihatdan har qanday shakldagi qarzni forfeytirlash mumkin. Eng asosiysi – qarzdorlar mavhum majburiyatga ega boʻlishlari zarur. Oddiy va oʻtkazma veksellarning ustun tomonlarini shu bilan tushuntirish mumkin, ular savdoni moliyalashtirishda uzoq muddatgacha ishlatiladi va ularga bu operatsiyalarning oddiyligi xosdir. Forfeytirlashtirish uchun qulay boʻlgan boshqa kredit hujjatlariga debitor schotlari va akkreditiv boʻyicha muddati toʻlgan majburiyatlarni kiritish mumkin. Ular bu operatsiyalarning murakkabligiga qarab u yoki bu darajada oʻxshashdir. Ularni amalga oshirish qatnashchilar tomonidan qarzdor mamlakatda ishlatiladigan huquqiy amaliyotni yaxshi bilishlarini talab etadi. Qarzlarni yopish muddatlari benefitsiar foydasiga yozilgan va qarzdorlarning maxsus roziligisiz qisman oʻtkaziladigan schotlar bilan bitta hujjatlarda oʻz aksini topadi, qarz hujjatlarining bu ikki turi ham hamma shartlarni toʻliq bayon etishni talab etadi. Bu oʻz navbatida koʻplab huquqiy va operatsion qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi va qoidaga koʻra, forfeytor uchun debitor schotlari va akkreditiv majburiyatlar kabi hujjatlarning

ahamiyatini kamaytiradi, ammo forfeytirlashtirish bo'yicha operatsiyalar o'tkazish imkoniyatini yo'qotmaydi.

Xalqaro savdo va kredit banklaridagi u yoki bu to'lov vositasini tanlash ko'plab yuridik, iqtisodiy va siyosiy fikrlarga bog'liq va bu qoidalar umumiy qoidani ishlab chiqish imkoniyatini bermaydi.

Jahon bank amaliyotida forfeyting bitimlarining oshishi, eksportyorlarga taalluqli tavakkalchiliklarning oshishi moliyalashtirish manbalarining kamchiliklari bilan bog'liq. Forfeyting bir qator ustunliklarga ega bo'lib, bu uni o'rta muddatli moliyalashtirishning bir shakli sifatida namoyon etadi. Forfeytingning asosiy ustun tomonlaridan biri, u operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha tavakkalchiliklarni o'z zimmasiga oladi. Bundan tashqari, ayrim mamlakatlarning belgilangan foiz stavkalaridan voz kechishi, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda import tovarlarini to'lash uchun valuta mablag'larining muntazam yetishmasligi, siyosiy tavakkalchiliklar va bir qancha boshqa holatlar forfeyting operatsiyasining rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

Forfeytingning asosiy shartlaridan biri, har qanday forfeylashtirilayotgan qarzar majburiy ravishda forfeyting uchun qulay bo'lgan shartsiz va chaqirib olinmaydigan bank kafolati shaklida kafolatlanishi zarur. Agar import birinchi toifali qarz oluvchi va yetarli nufuzga ega bo'lsa, yuqoridagi shartga rioya etmasligi mumkin.

Forfeylashtirish muddati olti oydan 5 yilgacha, ayrim holatlarda esa 7 yilgacha bo'lishi mumkin. Ammo, har bir forfeyter, asosan tegishli bitim uchun bozor shartlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining doiralarini belgilaydi.

Forfeylashtirish shartnomalari nisbatan AQSH dollarida, Shveysariya frankida yoki nemis markasida tuziladi, chunki forfeyter, bozorda kam ishlatiladigan valutilarda shartnoma tuzsa, uni qayta moliyalashtirish bo'yicha qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Forfeyting bitimlarini tuzish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda, bitimni tayyorlash ishlari amalga oshiriladi, ya'ni eksportyor, uning banki, importyor tashabbuskor sifatida maydonga chiqadi. Eksportyor uchun forfeytorning kafa-

latga nisbatan talabini va importyor bilan oxirgi shartnomani tuzgungacha diskontning taxminiy miqdorini aniqlash zarur. Bu ma'lumotga ega bo'lmagan eksportyor kontrakt bahosini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lmaydi va natijada kontrakt bahosiga kiritilgan moliyalashtirish miqdori oshib ketishi yoki kamayishi mumkin. Ushbu bosqichda forfeyter eksportyorning arizasini ko'rib chiqadi. U bitimning xarakterini (moliyaviy yoki tovar) aniqlashi, oldinda turgan bitim to'g'risida valuta kontrakti, moliyalashtirish muddati, eksportyor va importyor to'g'risida ma'lumot yig'ishi zarur. Eksportyorning kredit va to'lov layoqatligini tahlil etish ham zarur. Shundan so'ng forfeyter forfeyterlashtirish bitimi uchun zarur bo'lgan qat'iy bahoni belgilaydi va eksportyor bilan o'zaro kelishuvga erishgandan so'ng hujjatlarni rasmiylashtirish yo'li bilan bitim tuzadi. Keyin eksportyor o'tkazma veksel-lar servisini tayyorlaydi yoki xaridordan oddiy veksellarni qabul qilib olish to'g'risida bitimni imzolaydi. Bundan tashqari, eksportyor o'zining vekselariga kafolat olishi zarur.

Forfeyterlashtirishda veksellarni sotib olish butun kredit davomida boshqa foizlarni (diskontlarni) ayirib tashlash orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, eksportyor savdo bitimi bo'yicha o'zining kredit operatsiyalarini amalda naqd pul bilan hisob-kitob operatsiyasiga aylantiradi, ya'ni eksportyor pul mablag'larini mahsulotni yetkazib berishi bilanoq oladi. Bunday holatda, u faqat tovarlarni o'z vaqtida yetkazib berish, uning sifati hamda majburiyatlar bo'yicha hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish uchun javob beradi. Bu holat forfeylashtirishning eksportyor uchun eng qulay xizmat turi va nisbatan tijorat qayta moliyalashtirishning uncha qimmat bo'lmagan hamda butun operatsiya davomida olinadigan belgilangan foiz stavkalarining muqobil zamonaviy shakli ekanligini ko'rsatadi.

Forfeytinglashtirish tijorat kreditlarini qayta moliyalashtirish uslubi sifatida, eksportyor uchun quyidagi qulayliklarni yaratadi:

– ehtimol tutilgan majburiyatlarning balans nisbatini soddalashtirish;

– likvidlilik holatini yaxshilash va tavakkalchilikni kamaytirish;

– qisman davlat yoki xususiy sugʻurta bilan bogʻliq va sugʻurtalangan oldingi talablarni taqdim etishda paydo boʻlishi mumkin boʻlgan likvidlilik bilan bogʻliq yoʻqotishlarni kamaytirish;

– foiz stavkalarining oʻzgarishi, valuta kurslari va qarzdorning moliyaviy holati oʻzgarishi bilan bogʻliq tavakkalchiliklarning mavjud emasligi. Kredit tashkilotlarining faoliyati bilan veksel va boshqa toʻlov hujjatlari boʻyicha pul mablagʻlarini undirib olish bilan bogʻliq tavakkalchilik va xarajatlarning yoʻqligi.

Forfeytinglashtirish jarayonida bank forfeyterlarida bir qator tavakkalchiliklar yuzaga keladiki, bularni u regress huquqsiz oʻz zimmasiga oladi. Ilgari taʼkidlanganidek, forfeytingning asosiy shartlaridan biri bank kafolati yoki avaldir. Kafolatchi sifatida, odatda, xalqaro bozorda faoliyat koʻrsatuvchi importyor, mamlakatning prezidenti boʻlgan va importyorning toʻlov qobiliyatini tasdiqlaydigan bank boʻlishi kerak. Kafolat nafaqat forfeyterning tavakkalchiligini kamaytirish uchun, balki ssuda qogʻozlarining ikkilamchi bozorida majburiyatlarni qayta hisobga olish uchun ham zarurdir. Kafolat va avallar mohiyatan sodda: ikkalasi ham qarzdor toʻlovni toʻlay olmay qolsa, tegishli sanada qandaydir summani toʻlashni vaʼda qiladi. „Byurtshaft“ majburiyatlarini taʼminot sifatida ishlatish biroz murakkabdir. Kafolatni berish vaqtida vaʼda bitimga tegishli barcha shartlar ifodalangan, kafolatchi tomonidan tasdiqlangan mustaqil hujjat shakliga aylanadi. Shunga alohida eʼtiborni berish zarurki, kafolatda nafaqat toʻliq summa, balki foizlarning har bir muddati va bu sanaga toʻgʻri keladigan qoplash summamini koʻrsatishi zarur, chunki aynan shu maʼlumotlar asosida diskontlashtirish bilan bogʻliq sarf-xarajatlar hisoblanadi. Kafolat asosiy bitimdan ozod boʻlishi zarur, chunki amaliyotda importyorning iqtisodiy holatini taxmin qilib kafolatlar beriladi, ammo forfeyter kafolatlar kafolat beruvchi bankning sof chaqirilmaydigan va shartsiz majburiyatlari boʻlishiga erishishi va eksportyor aylanmasiz hujjatlarga koʻproq ishonishi zarur.

Hozirgi kunda faktoring va forfeyting operatsiyalarini farqlash juda muhim hisoblanadi. Forfeyting operatsiyalari faktoring operatsiyalarining bir turi bo'lib hisoblansa-da, o'ziga xos tomonlari mavjud:

Faktoring	Forfeyting
1. Operatsiyalar obyekti bo'lib: schot-faktura, talabnoma.	1. Operatsiyalar obyekti bo'lib: oddiy va o'tkazma veksellar
2. Muddati: o'rta va qisqa muddatli kreditlash 180 kun atrofida.	2. Muddati: o'rta va uzoq muddatli kreditlash 180 kundan 10 yilgacha
3. Kredit miqdori: faktor imkoniyatiga qarab kredit miqdori chegaralangan.	3. Kredit miqdori: kredit miqdori chegaralanmagan.
4. Pul to'lash: faktor 70–90 % pulni oldindan to'langanidan so'ng qolgan qismini (10–30 %) pul tushganidan keyin komission xarajatlari va foizlarni ajratib to'lab beradi.	4. Pul to'lash: forfeyter barcha pullar minus diskontni darhol to'laydi.
5. Faktor yoki regress huquqi bilan yoki regress huquqli faktoring shartnomasi turi tuzilganiga qarab: iqtisodiy yoki siyosiy risklarni o'z ichiga oladi.	5. Forfeyter barcha iqtisodiy va siyosiy risklarni o'z bo'yniga oladi.
6. Faktor tomonidan faktoring aktivlarini qayta sotish kelishib olinmagan	6. Forfeyter bilan forfeyting aktivlarni ikkilamchi bozorda sotish va sotib olish kelishib olingan
7. Qo'shimcha xizmatlar: faktoring kompaniyasi reklama, buxgalteriya hisobi, informatsiya, sug'urta va boshqa xizmatlarni qo'shimcha tarzda mijozga taklif qilishi mumkin.	7. Qo'shimcha xizmatlar: forfeyter hech qanaqa qo'shimcha xizmatlar ko'rsatishni taklif qilmaydi.
8. Uchinchi shaxsdan kafolat: faktor uchinchi shaxsdan kafolat (kafillik) talab qilmaydi.	8. Uchinchi shaxsdan kafolat: forfeyter uchinchi shaxsdan varrant talab qiladi.

Ikkala metod ham hozirgi kunda yaxshi bo'lib hisoblanadi, har birining o'z qulayliklari bor.

Faktoring operatsiyalari kichik va o'rta korxonalar uchun juda qulay. Kichik va o'rta korxonalar debitorlik qarzlarni tez olishda va kredit jalb qilishda qiynalishadi. Lekin, faktoringning buxgalteriya hisobi, marketing, informatsiya, reklama va sug'urta xizmatlarini taklif qilishi kichik va o'rta korxonalarning e'tiborini faqat ishlab chiqarishga jalb qilishga olib keladi. Buning natijasida, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish rivojlanadi. Forfeiting esa yirik korxonalar uchun ko'proq qulay hisoblanadi. Chunki, yirik korxonalar uzoq muddatli va ko'p mablag'ga muhtoj bo'ladilar.

Opsion, fyuchers, svop. Hozirgi vaqtda xalqaro moliya bozorlarida spekulativ o'yinlar: tovar narxlari, valuta va qimmatbaho qog'oz kurslari, foiz stavkalari, risklarning **xedjirlash** asosi bo'lmish moliya instrumentlari keng qo'llanilmoqda. Ular qog'ozlarning hosilasi sifatida qatnashadi.

Forward opsiyani – opsiyon sotuvchi kontragent va o'zgarmas narx asosida ma'lum valutani xarid qilish huquqiga (majburiyatiga emas) ega bo'lgan xaridor o'rtasidagi kontrakt hisoblanadi. Shuningdek, ushbu kontrakt xaridori ma'lum valuta summasini sotish huquqini ham kiritadi. Shu asnodan, opsiyon xususiyati shundaki, xaridor mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqini qo'lga kiritadi. Bunda huquqqa egalik qilish uchun opsiyon xaridori sotuvchiga mukofot – komission pullarini to'laydi. Operatsiya turiga ko'ra opsiyonlarni sotishga „put“ („put“) va xarid qilishga „koll“ („call“) turlarini ajratishadi; amalga oshirish prinsiplariga ko'ra Amerika yoki Yevropa opsiyoniga ajratiladi.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Trast	Forfeiting
Meros trastlari	Forfeiting turlari
Trast agentliklari	Forfeiting operatsiyasi

Trast bo‘limi
Trast daromadlari
Trast xizmatlari

Kafillik operatsiyalari
Trast shakli

O‘z bilimini tekshirish uchun savollar

- 1. Tijorat banklarining trast operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Trast operatsiyalarining qanday obyektlari mavjud?*
- 3. Bank tarst operatsiyalarining qanday turlarini bilasiz?*
- 4. Tijorat banklarining forfeyting operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?*
- 5. Forfeytingning faktoringdan farqli tomonlarini sanang.*
- 6. Forfeyting va trast operatsiyalarining bank faoliyati uchun qanday ahamiyati bor?*

VI BOB. TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG‘OZLAR BILAN BO‘LADIGAN OPERATSIYALARI

I-§. Qimmatli qog‘ozlar, ularning turlari va ahamiyati

Qimmatli qog‘oz – o‘zi bilan bog‘liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbayi bo‘lib xizmat qiladi. U bozorda muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo‘lishi mumkin. Jahon amaliyotida qimmatli qog‘ozlarning har xil turlari ishlatiladi.

Qimmatli qog‘ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o‘z qiymatiga ega bo‘lgan, sotish, sotib olish va to‘lovlarni amalga oshirish mumkin bo‘lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog‘ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog‘liq. Qimmatli qog‘ozlar o‘zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish, sotish va boshqa bitimlarning obyekti bo‘ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbayi bo‘lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko‘rinishidagi hujjatdir. Qimmatli qog‘ozlar turli subyektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Bu emitentlar 5 guruhga bo‘linadi:

1. Hukumat.
2. Davlat korxonalari.
3. Xususiy sektor.
4. Markaziy bank.
5. Chet el subyektlari.

Hamma qimmatli qog‘ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog‘ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog‘ozlar qatorida turli ishlab chiqara-

rish korxonalari, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qogʻozlari alohida oʻrin tutadi. Xalqaro qimmatli qogʻozlar ularning hisoblanadigan valuta va emitentlari boʻyicha boʻlinadi.

Qimmatli qogʻozlar muomalada boʻlish hududiga koʻra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qogʻozlarga boʻlinadi.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikga erishgandan soʻng 1993-yil 2-sentabrda Oliy Kengash tomonidan „Qimmatli qogʻozlar va fond birjasi toʻgʻrisida“gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qimmatli qogʻozlar bozorini tashkil qilish boʻyicha birinchi va asosiy hujjat boʻldi. Keyinchalik bu qonunga besh marotaba qoʻshimcha va oʻzgartirishlar kiritildi.

Bu qonunga asosan, Oʻzbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qogʻozlar chiqarilishi va muomalada boʻlishi mumkin:

1. Aksiyalar.
2. Obligatsiyalar.
3. Xazina majburiyatlari.
4. Depozit sertifikatlari.
5. Veksellar.

6. Qimmatli qogʻozlar hosilalari, yaʼni opsiya va fyucherslar kiradi.

Shu bilan birgalikda, Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96-moddasiga binoan qimmatli qogʻozlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Chek.
2. Depozit va jamgʻarma sertifikatlari.
3. Bankning pul taqdim qiluvchiga beriladigan jamgʻarma daf-tarchasi.
4. Konosament.
5. Obligatsiyalar.
6. Veksellar.

Qimmatli qogʻozlarning bu turlariga qisqacha taʼrif beramiz.

AKSIYA – bu qimmatli qogʻoz boʻlib:

– harakat muddati cheklanmagan;

– huquqiy yoki jismoniy shaxs tomonidan aksiyadorlik jamiyatiga muayyan hissa qo‘shilganligini va uning mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini bildiruvchi;

– aksiya bo‘yicha dividend ko‘rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

OBLIGATSIYA. „Obligo“ – lotin tilida „qarz olish“ mazmunini bildiradi. Emitentga obligatsiya egasi tomonidan ma‘lum pul mablag‘i kiritilganligi va unda ko‘rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo‘shimcha foiz to‘lab berish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog‘ozdir. Obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi.

XAZINA MAJBURIYATLARI – uning egasi tomonidan ma‘lum pul mablag‘ini budjetga kiritganligi va uning butun aylanish davrida aniq belgilangan foizini to‘lab berish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog‘ozdir.

DEPOZIT SERTIFIKATLARI – jamg‘armachining bankka qo‘ygan pul mablag‘ini ifodalovchi va muomala muddati tugaganidan keyin qo‘ygan pul mablag‘ining hamda foyda sifatida ustama foizining huquq va imkoniyatini beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Depozit sertifikati bank tomonidan beriladi.

VEKSEL – qarz majburiyati bo‘lib, veksel beruvchining ushbu vekselni ko‘rsatilgan muddatda taqdim etgani, veksel oluvchiga uning nominal qiymatini to‘lab berish majburiyatini beruvchi qimmatli qog‘oz va to‘lov vositasidir.

QIMMATLI QOG‘OZLAR HOSILALARI – bular shunday qimmatli qog‘ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko‘rsatkichlari bilan, ya‘ni bozor indeksleri bilan bog‘liqdir. Qimmatli qog‘ozlar hosilalari – „opsion“ yoki „fyucherslar“ ko‘rinishida bo‘ladi.

KONOSAMENT – yuk tashuvchi tomonidan yuk egasiga, yukni dengiz orqali olib o‘tishga qabul qilinganligini tasdiqlovchi va yuk qabul qiluvchiga yukni yetib borgan portida taqdim qilish majburiyatini yuklovchi hujjatdir.

Hozirgi davrga kelib qimmatli qog'ozlar qo'yilmalari tobora ko'payib bormoqda. Yangi va yosh davlatlarda aksiyadorlash-tirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, korxonalar va tashkilotlarning aksiyadorlik jamiyatlariga aylanishi va ular tomonidan har xil qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishlari, shu bilan birgalikda fond bozorlarining rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Agar 1985-yilga kelib butun dunyoda muammoga aylanib turgan barcha aksiya va obligatsiyalarning bozor narxi **9 trln** AQSH dollarini tashkil qilgan bo'lsa, ayrim manbalarga ko'ra, hozirgi kunda ushbu ko'rsatkich **50 trln** AQSH dollariga yaqin summani tashkil qilgan ekan.

Qimmatli qog'ozlar jahonning katta bir boyligi hisoblanib, boshqa boylıklarga nisbatan ham umumiy qiymati bo'yicha, ham hajmi bo'yicha oldingi o'rinlarga chiqmoqda.

Qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarib, pullarni bir necha o'n yillar yoki umuman muddatsiz foydalanishga olish mumkin. Bu korxonalar va tashkilotlar uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib, ularga ishlab chiqarish, hamda moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun bank ssudalaridan foydalanmasdan turib pul resurslarini jalb qilish imkoniyatini beradi.

Chunki, barqaror bo'lmagan iqtisodiyot va pulning qadrsizlanishi sharoitida bank qisqa muddatli kreditlarni berishni afzal ko'radi. Qimmatli qog'ozlar aholi uchun ham juda katta ahamiyatga ega, ular pullarni qo'lda ushlab turmasdan, qimmatli qog'oz olib, ularga egalik qilish yo'li bilan o'z jamg'armalari hisobiga daromad oladilar va korxonalarni boshqarishda amalda ishtirok etadilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini omonatga qo'yishdan ko'ra qimmatli qog'ozlarga sarflashlari ma'lum afzalliklarga ega, masalan, sarflangan mablag'lardan muddatidan ilgari foydalanish zarurati tug'ilganda uni sotishi hamda undan qulay va hech qanday sarf-xarajatsiz to'lov vositasi yoki kredit olish uchun garov sifatida foydalanishi mumkin.

2-§. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalari va ularning bank faoliyatida tutgan o‘rni

„Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunga asosan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida turli xil faoliyat olib borishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati „Qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat ko‘rsatish mexanizmi to‘g‘risida“gi Qonuning 17-moddasiga muvofiq, shuningdek, „O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida“gi va „Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunlar bilan tartibga solinishi belgilangan.

„Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida“gi Qonunga binoan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida quyidagi:

– qimmatli qog‘ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va boshqalar)ni chiqarish;

– qimmatli qog‘ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish;

– tovar yetkazib berish va xizmat ko‘rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;

– mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni: mablag‘larni jalb etish va joylashtirish va qimmatli qog‘ozlarni boshqarish va hokazo ishlarni bajarish;

– fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat banklari uchun cheklashlar yo‘qligi sababli ular fond bozorida haqiqiy qantashchi – investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari ko‘p maqsadlarni ko‘zlagan holda yuritiladi. Shu bois banklarning qimmatli qog‘ozlar bozori-dagi faoliyatdan asosiy maqsadlari:

– qimmatli qog‘ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo‘shimcha pul resurslarini jalb qilish;

– qimmatli qog‘ozlarga sarflangan va o‘z investitsiyalaridan

bankka to‘lanadigan foiz va dividendlar evaziga qimmatli qog‘ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;

– mijozlarga qimmatli qog‘ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko‘rsatishdan foyda olish;

– erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirish hamda korxonalar va tashkilotlarning kapitalarida qatnashish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;

– bankning qimmatli qog‘ozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;

– bankning likvidli mablag‘lariga qo‘yilmalarning daromadligini ta‘minlagan holda likvidlik zaruriy zaxirasini saqlab borish;

– mijozlarning qimmatli qog‘ozlarni me‘yorida olib sotishi hamda moliyaviy risklarni qimmatli qog‘ozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug‘urta qilish kabilarni keltirish mumkin.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 19-dekabr 1998-yilda qabul qilingan „Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog‘ozlar bilan o‘tkaziladigan operatsiyalariga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida“gi Nizomi asosida olib boriladi.

Bu Nizomga asosan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar olib borish uchun Markaziy bankdan umumiy litsenziya olishlari lozim. Makur litsenziyani olish uchun tijorat banklari Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni topshirishlari zarur:

1. Ariza.

2. Bankning investitsiya siyosati to‘g‘risidagi Nizom.

3. Bankning emissiya siyosati to‘g‘risidagi Nizomi (ikki nusxada).

Arizada bank rejalashtirayotgan faoliyat turi, bankning investitsiya siyosati va undan ko‘zlanayotgan maqsad va tadbirlarni aniq bayon qilish uchun:

– bank kapitaliga nisbatan investitsiya faoliyatidan olinadigan foydaning salmog‘i;

– bu faoliyat turi bo‘yicha bankning ichki nazorati va uning olib borilishi tartibi;

– qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar olib boruvchi xodimlarning faoliyat doirasi va ularga qo‘yilgan cheklovlar;

– qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bank ichki hisobi va hisobotlarini yuritish bo‘yicha monitoring o‘tkazish tartibi ko‘satilishi lozim.

Tijorat banki Markaziy bankka taqdim qiladigan investitsiya siyosati va bankning emissiya siyosati to‘g‘risidagi nizomlari odatda bank Kengashi tomonidan tasdiqlangan bo‘ladi. Tijorat bankining investitsiya siyosatida investitsiya strategiyasi va maqsadi, bank mablag‘lariga sotib olish rejalashtirilayotgan qimmatli qog‘ozlar turlari, investitsiyalarni amalga oshirish, muddatlari;

– emitentning moliyaviy ahvoli, qimmatli qog‘oz qo‘yilmalarining risk darajasi, diversifikatsiyalanganligi, qimmatli qog‘ozlarning sifati va barqarorligini kafolatlovchi rejalar majmuasi ko‘satiladi.

Bankning emissiya qimmatli qog‘ozlar chiqarish siyosatida emissiya faoliyatining maqsadi (masalan, ustav fondini shakllantirish, likvidlikni saqlash, qarz mablag‘larini jalb qilish va boshqalar) va strategiyasi, bank chiqaradigan qimmatli qog‘ozlar turlari va muddatlari, ularning likvidligi, qarz majburiyatlarining o‘z vaqtida qoplanishi va boshqalar ko‘satiladi.

Rivojlangan mamlakatlar, masalan, AQSH tajribasidan ma’lumki, yaqin vaqtlargacha tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi bevosita faoliyat ko‘rsatishi cheklangan yoki taqiqlab qo‘yilgan edi. Biroq hozirgi paytda bunday cheklanishlarga barham berilgan va natijada, jahon moliya bozorida tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi salmog‘i, ahamiyati va roli oshib bormoqda.

Ta’kidlash joizki, Respublikamizda banklar faoliyati bankning nazorati ostida Xalqaro Bazel qo‘mitasi qoidalariga asoslangan jahon bank qonunchiligi va iqtisodiy me’yorlarga muvofiq amalga oshirilmoqda. Yuqorida keltirilgan Nizomga asosan banklar tomonidan qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar olib borishda quyidagi cheklovlar, yoki shartlarga rioya qilish zarur.

Avvalambor bankning bir korxonaga ustav kapitaliga, yoki

uning boshqa qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasining miqdori birinchi darajali bank kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak. Bankning moliyaviy institutlardan tashqari korxonalar ustav kapitalining 20 foizidan ortig'iga ega bo'lmasligi: bankning oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasi hajmi birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmaslik shartlari qo'yilgan. Ushbu cheklanishlar banklar faoliyatida riskni kamaytirishga, bank aktivlarini diversifikatsiyalashga, moliyaviy va likvidlik holati belgilangan me'yorlar doirasidan chiqib ketmasligiga, pirovard natijada esa bank omonatchilari va kreditlarining mol-mulkini himoya qilishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalariga nisbatan belgilangan muhim cheklashlardan biri bir bank tomonidan boshqa banklarning aksiyalarini sotib olish huquqining bekor qilinganligi hisoblanadi.

Ushbu cheklovning joriy qilinishidan ko'zlangan maqsad banklarning ishlab chiqarish korxonalarining kapitalidagi ishtirokini kuchaytirish hisoblanadi.

Mamlakatimizda bank tizimini isloh qilish aksiyadorlar huquqi himoyasini ta'minlashga qaratilgan aksiyadorlik banklari, ularni boshqaruvchi organlar faoliyatini belgilash, shuningdek, kichik va o'rta biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish yuzasidan qabul qilingan „Aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“gi (1998-yil 2-oktabr), „Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida“gi (2000-yil 21-mart) Prezident Farmoni va boshqa me'yoriy hujjatlarda ta'kidlab o'tilgan.

2002-yil ma'lumotlariga ko'ra, tijorat banklari tomonidan emis-siya qilingan oddiy va imtiyozli aksiyalarning umumiy summasi 50 mlrd so'mni tashkil qiladi. Shundan 45 mlrd so'mi haqiqatda sotib bo'lindi.

Ayni vaqtda, aksiyalarning jami qo'yilmalar hajmidagi salmog'i o'sish tendensiyasiga ega ekanligi ijobiy holat hisoblanadi. Ushbu tendensiyani saqlab qolish tijorat banklarining aksiyalar bozori-

dagi operatsiyalari ko‘lamining tobora kengayib borishidan dalolat beradi.

Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari uchun qimmatli qog‘ozlar bozorini nazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilinmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni banklar faoliyatini amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradilar. Qonunlarda tijorat banklariga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari va jamg‘arma sertifikatlari, veksellari kabi qimmatli qog‘oz turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Banklar ustav fondlarini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag‘larini jalb etish uchun o‘zining qarz majburiyatlari – obligatsiyalar, depozit va depozit sertifikatlari, veksel-lar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog‘ozlar hosilalari chiqarishi ham mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aksiyalarigina bank qimmatli qog‘ozlari bilan raqobatlasha oladi.

Bank qimmatli qog‘ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko‘z-laydigan investorlar uchun ham, vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘larini jamlovchilar uchun ham ancha manfaatli qo‘yilma obyektidir. Uzoq muddatga mo‘ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko‘zlanganda yirik va o‘rtacha tijorat banklarining aksiyalariga mablag‘ investitsiyalash eng yuqori samara berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda mavjud qoidalarga binoan, banklarning depozit sertifikatlari va veksellari, Markaziy bank tomonidan aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar hosilalari Davlat mulki qo‘mitasi tomonidan muvofiqlashtiriladi. Undan tashqari Respublikada qimmatli qog‘ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi, Korporativ qimmatli qog‘ozlar markazi tashkil qilingan.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida moliyaviy broker sifatida banklar komission shartnoma yoki topshiriq shartnomasi asosida mijozning hisobidan amalga oshiriladigan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisida vositachilik vazifasini bajaradi.

Brokerlik operatsiyalari – banklar o‘z mijozlarining topshiriqlariga binoan komission operatsiyalarni amalga oshirishi,

ya'ni o'z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi mumkin. Bunda, bank mijozning hamma ko'rsatmalarini bajarishi lozim hamda komission haq olishga, mijozning topshirig'ini bajarishda qilingan qo'shimcha sarf-xarajatlar kompensatsiyasini olishga haqlidir. Komission bitim quyidagi 2 shartnomaga asoslanadi:

– bank (komission) bilan mijoz (komitent) o'rtasidagi shartnoma;

– komissioner bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi shartnoma.

Odatda, qimmatli qog'ozlar sotib olishga doir komission shartnoma tuzishdan oldin xaridor-komitentlar vositachi bankning tasarrufiga berish uchun o'z hisob-kitob varag'iga zaruriy qimmatli qog'ozlar sotib olishga yetarli pul summasini o'tkazadi. Qimmatli qog'ozlar sotishga oid komission shartnoma tuzishda sotuvchi-komitent o'zi sotmoqchi bo'lgan qimmatli qog'ozni vositachi bankka oldindan deponentlab qo'yadi.

Bank kreditidan foydalanib qimmatli qog'ozlar sotib olingan taqdirda (agar kredit boshqa bankdan olingan bo'lsa), mijoz uning uchun qimmatli qog'ozlar sotib olish operatsiyasini bajaradigan vositachi bankni bundan xabardor qilishi lozim.

Bank ishtirokidagi qimmatli qog'ozlar komissiyasi deganda qimmatli qog'ozlarni mijozdan o'z mablag'lari hisobiga sotib olish yoki o'z portfelidan qimmatli qog'ozlarni sotish nazarda tutiladi. Bu bitimlarni amalga oshirishda bank o'z nomidan va o'z hisobidan harakat qiladi. Bank tartibga solinadigan fond bozorida rasmiy savdoga yoki fond birjalarining tartibga solinadigan bozorida ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bilangina komission operatsiyalarni amalga oshiradi. Bunday operatsiya bajarilganda bank operatsiyasi to'g'risida mijozga taqdim etadigan hisobotida bank yoki olgan narx rasmiy birja kursiga to'g'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni keltirish lozim.

Tranzit komission bitimlar deganda birjada qatnashish huquqiga ega bo'lgan, bunday operatsiyalarda qatnashishiga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining topshirig'iga bino-

an amalga oshiriladigan operatsiyalar tushuniladi. Bunda, bank boshqa komissionerlarning buyrug'iga binoan komissioner rolini bajaradi. Dastlabki komissioner tranzit komissionerning to'g'ri tanloviga javobgar bo'ladi.

Banklarning topshiriq shartnomasi asosida brokerlik operatsiyalarida mijoz bankka uning nomidan qimmatli qog'ozlar sotib olish yoki sotish topshirig'ini beradi. Bu faoliyat topshiriq shartnomasi bo'yicha bir tomon bank nomidan va hisobidan muayyan yuridik harakatlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mijoz bankka haq to'lashi bilan bank tuzilgan shartnomaga binoan o'ziga berilgan topshiriqni bajarishi lozim. Bunda, bank berilgan topshiriqni faqat mijozning ko'rsatmalariga binoan bajarishi kerak.

Mijozdan olingan topshiriqnomada qimmatli qog'ozlarning birjuda qabul qilingan nomi (qat'iy, foizli qimmatli qog'ozlarning chiqarilgan yili, seriyasi va foiz stavkasi), miqdori (aksiyalar yuzasidan – donalarda, qat'iy foizli qimmatli qog'ozlar yuzasidan – nominal qiymati bo'yicha so'mda), kurs cheklashlari (limit), topshiriqnomaning amal qilish muddati, topshiriq beruvchi mijozning nomi va to'liq manzili, mijoz hisob-kitob varag'i va depozit varag'ining raqami, qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish va saqlash tartibi, topshiriqnomada tuzilgan sana, korxon va tashkilot mas'ul shaxsining imzosi bo'lishi shart.

Mijozlardan og'zaki ravishda yoki telefon orqali olingan topshiriqlar yozma ravishda rasmiylashtiriladi va mas'ul shaxsning imzosi bilan tasdiqlanadi. Qanday operatsiya to'g'risida gap borayotgani talabnomaning matnida aniq ko'rsatilishi kerak.

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida faoliyat yuritganida emitent bilan kelishuv asosida qimmatli qog'ozlar chiqarishining tashkilotchisi sifatida harakat qilishi mumkin. Bank emitentning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni tashkil etib, aslida qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiradi, ya'ni vositachi sifatida harakat qiladi. Emitentlar va investorlar o'rtasida harakat qilganda bank imkon qadar olishni ko'zlab harakat qiladi. Emis-

siyani tayyorlash jarayonida tijorat banklari emissiyasining turi, hajmi va shart-sharoitlari to'g'risida emitent bilan muzokaralar yuritib, bitim tuzadi.

Konsalting (maslahat) operatsiyalari. Tijorat banklari o'zining mijozlariga va boshqa fond bozorining ishtirokchilariga, aholiga qimmatli qog'ozlar chiqarish, ularning muomalada bo'lishi, fond portfelini shakllantirish va boshqalar yuzasidan shartnoma asosida faoliyat ko'rsatadi. Maslahat xizmat turlariga:

– qimmatli qog'ozlar bozorini tadqiq qilish va istiqbolini belgilash;

– huquqiy maslahatlar berish;

– kasbiy o'qitish va o'rganish;

– qimmatli qog'ozlarni baholash;

– axborot xizmatlari ko'rsatish kabilarni kiritish mumkin.

Trast operatsiyalari. Trast – ingliz tilida „ishonch“ degan ma'noni bildiradi. Bank jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida olingan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi. Trast operatsiyalari bank ishida va banklarning sanoat va iqtisodiyotning boshqa sohalari bilan aloqalarida katta rol o'ynaydi.

Banklarda trast operatsiyalarining paydo bo'lish tarixi yana bir bor tijorat banklariga bo'lgan ishonchning katta ekanligidan dalolat beradi. Sababi shundaki, juda badavlat insonlar tomonidan hali balog'at yoshiga yetmagan farzandlari nomiga qoldirib qo'yilgan boyliklarni ularning vafotidan so'ng boshqarish muammosining yuzaga kelishi banklarda trast operatsiyalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Banklar ushbu mablag'larni fazandlar balog'at yoshiga yetgunga qadar, ishonchli tarzda boshqaradilar.

Trast operatsiyalari asta-sekin banklarning korporativ mijozlari bilan bo'ladigan munosabatlariga ko'chdi. Mijozning qimmatli qog'ozlari portfelini yoki ushbu portfelning bir qismini hamda u bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larini boshqarish tijorat banklarining trast operatsiyalarini tashkil qiladi.

Tijorat banklari trust operatsiyalarini amalga oshirish tufayli birinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, birjadagi operatsiyalarda foydalanish mumkin bo'lgan uzoq muddatli moliyaviy resurslardan bahramand bo'la oladi. Ikkinchidan, trust operatsiyalariga bog'liq bitimlarni banklar o'z mijozlarining shartnomalari asosida amalga oshiradi, shuning uchun bitimlar qonunlar bilan cheklanmaydi. Uchinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan komission mablag'lar olib, o'zi boshqarayotgan qimmatli qog'ozlardan tushayotgan foydadan o'z ulushini oladi. To'rtinchidan, bank o'z sarmoyalari bilan emas, balki o'zgarar sarmoyalari bilan operatsiyalar o'tkazadi va faqat trust shartnomasi doirasidagina javobgar bo'ladi, asosiy tavakkalchilik esa qimmatli qog'ozlar egasining zimmasida bo'ladi.

Tijorat banklari xilma-xil trust operatsiyalarini bajarishi mumkin: jumladan, mijozlarning pul mablag'larini boshqarish, mijozlarning fond portfellarini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar paketlarini boshqarish, meroslar va xususiy trustlarni tasarruf etish, agentlik vazifalarini bajarish, obligatsiyalar chiqarish va to'lov muddati kelganda obligatsiyalarni to'lash fondlarini boshqarish; dividendlarni to'lashga, qimmatli qog'ozlarni saqlashga, ularning harakatini hisobga olishga, ularni boshqa qimmatli qog'ozlarga almashtirib olishga oid, agentlik vazifalarini amalga oshirish; qimmatli qog'ozlarga va qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga oid tavakkalchilikni sug'urtalashda vositachilik qilish, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi yuzasidan buxgalterlik hisobi yuritish va hisobotlar tuzish, qimmatli qog'ozlar emitenti uchun transfert bo'yicha agent (qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga oluvchi) vazifasini bajarish va boshqalar.

Tijorat banklari asosan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni Respublika Fond bozorida yuqorida aytib o'tilgan qonunlardan tashqari „Banklar va bank faoliyati to'g'risida“gi Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankinging me'yoriy hujjatlari asosida olib boradilar.

Qimmatli qog'ozlar bilan **aktiv** operatsiyalar deganda bank o'z

yoki jalb qilingan boshqa mablag‘larni, har xil qimmatli qog‘ozlarni sotib olish bilan bog‘liq bo‘lgan qo‘yilmalarni, mablag‘larni bankdan chiqib ketishi va uning evaziga bankka bu mablag‘lar qimmatli qog‘ozlar sifatida qaytib kelishi tushuniladi.

Banklarning aktiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

1) aksiyalarga va korporativ qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish;

2) davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bilan operatsiyalarni bajarish;

3) qimmatli qog‘ozlarni sotib olish uchun kredit berish va hokazolar.

Aksiyalarga va qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish har xil aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini va boshqa qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olish operatsiyalari hisoblanadi.

Ushbu operatsiyadan maqsad:

– birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini sotib olib, ulardan keladigan dividend orqali bankka daromad keltirish;

– ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini arzonroq narx bo‘yicha sotib olib, qimmatroq narxda sotish (spekulativ operatsiyalar);

– uchinchidan, aksiyadorlik jamiyatlari nazorat paketini sotib olib, ushbu aksiyadorlik jamiyati faoliyatini boshqarishda qatnashish, uning moliyaviy ahvolini yanada tiklab, maksimal jihatda foyda olish.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan **passiv** operatsiyalari deganda bank qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarishi va ularni sotishi bilan bog‘liq operatsiyalar, buning evaziga bankka pul mablag‘lari jalb qilinishi tushuniladi.

Banklarning passiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

1. Aksiyalarni emissiya qilish.

2. Depozit va jamg‘arma sertifikatlarini chiqarish.

3. Veksellarni joylashtirish.

4. Obligatsiyalarni chiqarish.

5. „Trast“ operatsiyalarini bajarish va hokazolar.

Depozit va jamg'arma sertifikatlarini sotishdan tushgan arzon pul mablag'ini bankdagi boshqa har xil yo'nalishlarga joylashtiriladi va naqd pul tushumi ko'payadi, buning hisobiga emissiya miqdori kamayadi. Bank o'z operatsiyalarini aylangan muddatga o'rnatilgan qo'shimcha foiz to'lash yo'li bilan va obligatsiyalarini diskont yo'li bilan, ya'ni nominal miqdoridan past miqdorda sotish yo'li bilan amalga oshiradi.

Misol. Paxtabank aksiyalarining uchinchi chiqarilishini yakunlab, 1,5 mlrd so'mlik ustav kapitalini tashkil etdi, hozirgi kunda qo'shimcha 1,0 mlrd so'mga aksiyalarning to'rtinchi chiqariluvini davlat ro'yxatidan o'tkazdi. Ushbu chiqaruvda bank faqat oddiy nomli naqdsiz shaklda aksiyalarini muomalaga chiqarmoqda.

Banklar veksellar bilan quyidagi operatsiyalarni amalga oshiradi:

- 1) veksellarni hisobga olish;
- 2) veksellar bilan ta'minlangan maxsus ssuda hisobvarag'idan talab qilib olinadigan ssudalar berish;
- 3) to'lovlarni olish va veksellar bo'yicha to'lovni muddatida amalga oshirish uchun veksellarni inkassaga qabul qilish;
- 4) mijozlarning topshirig'i bilan veksellarga to'lov va boshqalar.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Qimmatli qog'ozlar	Veksellar
Aksiya	Qimmatli qog'ozlar hosilalari
Obligatsiya	Konosament
Ulgurji qimmatli qog'ozlar	Listing
Foizli qimmatli qog'ozlar	Delisting
Andrraying	Konsalting
Kliring	Broker, diller, makler.
Trast	Market-mayker

O‘z bilmini tekshirish uchun savollar

1. *Qimmatli qog‘ozlarning mohiyati, zarurligi va turlarini tushuntiring.*
2. *Qimmatli qog‘ozlar belgilari bo‘yicha tasniflang.*
3. *Investitsiya portfeli nima va unga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?*
4. *Tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bilan qanday operatsiyalarni bajaradi?*
5. *Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati va uning turlarini tushuntiring.*
6. *REPO operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?*
7. *Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarida uchraydigan risklarni aniqlang va uni muhokama qiling.*

VII BOB. TIJORAT BANKLARINING VALUTA OPERATSIYALARI

I-§. Banklarning xalqaro operatsiyalari

Banklarning xalqaro operatsiyalari, ular mijozlarining tashqi iqtisodiy aloqalari tufayli vujudga keladi. Bunday faoliyatni har xil turdagi yuridik va jismoniy shaxslar o'tkazadilar. Ular xalqaro aloqalarning quyidagi shakllarida ishtirok etadilar:

– xalqaro savdoda importyorlar va eksportyorlar sifatida;

– kapitalni olib kirish va olib chiqish, shu jumladan:

a) boshqa davlatlar hududida korxonalar qurish;

b) boshqa mamlakatlar hududida korxonalar faoliyatini moliyalashtirish;

d) qo'shma korxonalar tuzish;

e) xalqaro kreditni taqdim etish va boshqalar.

Barcha shu kabi aloqalar pul harakati bilan kechadi, bir valuta boshqasiga almashadi. Buning sababi dunyoda yagona pul birligi yo'qligidir, har bir davlat o'z pul birligini ishlatadi.

Xorijiy valuta importyorlarga xorijda sotib olingan tovarlar uchun to'lashga kerak bo'lsa, eksportyorlar shu valutani xorijga tovar sotgani uchun oladilar. Shuning uchun banklar xalqaro aloqalarda ishtirok etib o'z mijozlariga pul muomalasi sohasida operatsiyalar o'tkazadilar.

Banklar o'z hisoblari va mijozlari hisobidan ham (komission yig'im) valuta bilan operatsiyalar o'tkazadilar. Banklar o'z faoliyatlarida har xil davlatlar xo'jalik subyektlarini pul mablag'i bilan ta'minlaydilar, valuta almashtiradilar, xalqaro kreditlarni

taqdim etadilar, xalqaro qimmatli qog'ozlarning savdo-sotiq-lari va boshqalar bilan shug'ullanadilar.

Bunday bank operatsiyalari murakkab deb hisoblanib, bank va bank ishchilaridan maxsus tayyorgarlikni talab etadi. Shu sababli ham ularni bajarish uchun tijorat banki Markaziy bankdan operatsiyalarni olib borishga ruxsat beruvchi valuta litsenziyasini olishi lozim. U quyidagi shartlarga rioya etilgandagina beriladi:

– tijorat banki tashkil etilgandan boshlab bir yil ishlagan bo'lishi kerak;

– bank Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan barcha normativlarni bajarishi kerak;

– valuta operatsiyalarini o'tkaza oladigan, jumladan, xorijiy tilni biladigan malakali xodimlarga ega bo'lishi kerak;

– bank valuta operatsiyalarini o'tkazish unga kerakligini isbotlay olishi kerak (o'z mijozlari talablari hisobiga);

– valuta operatsiyalarini o'tkazish uchun kerakli material – texnik bazaga ega bo'lishi (kassa, sklad, hisob-kitob markazi) lozim va boshqalar.

Valuta operatsiyalarini o'tkazish uchun beriladigan litsenziyalar uch xil bo'ladi:

a) ichki valuta litsenziyasi; xorijiy banklar bilan korrespondentlik aloqalarini o'rnatmay turib, tijorat banklari orqali valuta operatsiyalarini o'tkazish huquqini beradi;

b) kengaytirilgan valuta litsenziyasi: ma'lum miqdordagi xorijiy banklar bilan korrespondentlik aloqalarini o'rnatish huquqini beradi;

d) bosh (генеральная) litsenziya: hamma turdagi valuta operatsiyalarini o'tkazish va xorijiy banklar bilan vakillik aloqalarini o'rnatish huquqini beradi.

Banklar quydagi valuta operatsiyalarini o'tkazadilar:

– valutani sotish va sotib olish;

– mijozlar valuta schotini yuritish va depozitlarga valuta mablag'larini jalb qilish;

– valutada xalqaro hisob-kitoblar;

– valutada kreditlar berish va boshqalar.

2-§. Valuta kursining mohiyati va uning turlari

Tashqi iqtisodiy munosabatlar taraqqiyoti turli mamlakatlarning valutalari qiymatining o‘zaro nisbatini o‘lchashni talab etadi. Shu sababli valuta kursi valuta tizimining muhim elementi hisoblanadi.

Valuta kursining zaruriyati quyidagilarda ifodalanadi:

– tovarlar va xizmatlar bilan savdo qilishda, kapital va kreditlar harakatida valutilarni o‘zaro almashtirish uchun; bunda, eksportyor kelib tushgan chet el valutasini milliy valutaga almashtiradi. Chunki boshqa mamlakatlarning valutalari mazkur davlat hududida qonuniy xarid qilish va to‘lov vositasi sifatida muomalada aylanmaydi. Importyor chet eldan sotib olgan tovarlariga to‘lash uchun milliy valutani chet el valutasiga almashadi. Qarzdor esa qarzini to‘lash uchun va tashqi qarzlar bo‘yicha foizlarni to‘lash uchun chet el valutasini sotib oladi;

– jahon va milliy bozor baholarini taqqoslash, shuningdek, milliy va chet el valutarida ifodalangan turli mamlakatlarning baho ko‘rsatkichlarini taqqoslash uchun;

– firma va banklarning chet el valutasidagi hisobvaraqlarini vaqt-vaqti bilan qayta baholash uchun.

Valuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro valuta birliklarida ifodalangan bahosidir. Tashqi valuta kursi almashuv qatnashchilari uchun valuta bozoridagi talab va taklif nisbati orqali aniqlanadigan bir valutani boshqasiga qayta hisoblash koeffitsiyentidir. Biroq valuta kursining qiymat asosi bo‘lib valutaning xarid qobiliyati hisoblanadi. Valutaning xarid qobiliyati investitsiya, tovar va xizmatlarning o‘rtacha milliy narxlari darajasini ifodalaydi. Bu iqtisodiy qiymat kategoriyasi tovar ishlab chiqarishga tegishli bo‘lib, u tovar ishlab chiqaruvchilar va jahon bozori o‘rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy shartlarining keng ko‘lamli ifodasi bo‘lgani uchun, turli mamlakatlarning milliy pul birliklarining taqqoslanishi qiy-

mat munosabatiga asoslanadi va u ishlab chiqarish va almashuv jarayonlarida yuzaga keladi. Tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar hamda sotib oluvchilar valuta kursi yordamida milliy narxlarni boshqa mamlakat narxlari bilan solishtiradilar. Taqqoslash natijasida mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarish yoki xorijda investitsiyani rivojlantirishning foydaliligi darajasi ko'rinadi. Qiymat qonuniga qanchalik amal qilinmasin, oxir-oqibat valuta kursi uning ta'siriga bo'ysinadi. Valuta kursi valutaning real kurs nisbatlari ko'rinadigan milliy va jahon iqtisodiyotlarining o'zaro aloqasini ifodalaydi.

Tovarlar jahon bozorida sotilayotganida milliy mahsulot qiymatining internatsional o'lchovlari asosida jahon talabiga ega bo'ladi. Shuningdek, ushbu tovarlarning jahon xo'jaligi doirasida almashinishida valuta kursi vositachi bo'ladi.

Valuta kursining qiymat asosi shu bilan shartlanadiki, oxirgi navbatda jahon narxlariga asoslangan ishlab chiqarishning internatsional bahosi jahon bozoriga asosiy tovar yetkazib beruvchi mamlakat ishlab chiqarishning milliy baholariga tayanadi.

Xalqaro kapital harakatining tez o'sishi bilan tovarlarga, shuningdek, moliyaviy aktivlarga nisbatan valutaning xarid qobliiyati valuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

Turli mamlakatlarning valutalari va xalqaro pul birliklari tuzilgan xalqaro bitimlariga xizmat ko'rsatish jarayonida valuta kursi aniqlanadi.

Kapitalning xalqaro harakatining tez o'sishi bilan bog'liq ravishda valuta kursining o'zgarishiga valutaning tovarlarni xarid qilish qobiliiyati bilan birga moliyaviy aktivlarni xarid qilish qobiliiyati ham ta'sir ko'rsatadi.

Qonuniy normalarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valutasini kursining qimmatli qog'ozlar kursi yoxud tovarlar bahosining o'rnatilishi kotirovkalash deb ataladi. Yoki qisqacha qilib aytganda valuta kursini o'rnatish kotirovkalash deb ataladi. Jahon amaliyotida kotirovkalashning 2 xil usuli mavjud:

1. To'g'ri kotirovkalash. Agar xorijiy valuta birligining baho-

si milliy valutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valutada xorijiy valutaning bir birligiga to'g'ri keladigan miqdor ko'rsatilsa, bu to'g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 31-sentabrda 1 AQSH dollari-ga nisbatan o'zbek so'mining kursi 975,00 so'mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan 31,97 so'mni tashkil etdi. Bu to'g'ri kotirovka bo'lib bunday kotirovkalash hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda.

2. Egri (teskari) kotirovkalash. Bunda bir birlik milliy valutaning xorijiy valutadagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valutaning xorijiy valutadagi bahosi ko'rsatiladi, masalan:

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{975,0} \text{ AQSH dollari}$$

yoki 1 AQSH dollari = 975,00 so'm

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{31,97} \text{ Rossiya rubli}$$

yoki 1 Rossiya rubli = 31,97 so'm.

Agarda ikki valuta o'rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valuta-ga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni „kross-kurs“ deb ataladi.

Masalan: 1 AQSH dollari = 31 Rossiya rubli.

1 AQSH dollari = 5 Ukraina grivnasi.

1 Ukraina grivnasi = 6, 2 Rossiya rubli.

Ko'rinib turibdiki, yuqorida keltirilgan nisbat Ukraina grivnasining Rossiya rubliga nisbatan aniqlangan kross-kursidir. Ushbu misolda AQSH dollari uchinchi valuta rolini o'ynaydi. Jahon amaliyotida oxirgi yillargacha asosan uchinchi valuta sifatida AQSH dollari qo'llanilardi, ya'ni barcha valutalarni ayirboshlashda aynan shu valutaga nisbatan kotirovka qilindi. Lekin oxirgi 1–2 yillar ichida Yevropaning salohiyati oshib bormoqda hamda kross-kursni aniqlashda valuta sifatida Yevro kengroq qo'llanilmoqda.

Kross-kursdan foydalanish ancha og'ir va xavflidir. Ammo ularni qo'llash quyidagi 2 holatda zarur va foydalidir:

– sizning talabingizdagi valutaga ega bo‘lgan sotuvchilarda sizning valutangizga talab mavjud emas. (Masalan, frankni Yaponiya ienasiga almashtirish kerak. Bu yerda uchinchi valuta AQSH dollari bo‘lsin. Yaponiya ienasi sotayotganlar ichida frank sotib olishni xohlaydiganlar yo‘q.)

Valuta bozorida oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valuta kurslarining quyidagi ko‘rinishlaridan foydalaniladi:

„Spot-kurs“ bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o‘rnatilgan baho bo‘yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valutani valuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. „Forward-kurs“ – bu muddatli valuta bitimlarining kursidir.

Forward kursi valutani kelajakda aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o‘zida ifoda etadi.

Forward bitimlari odatda valuta kurslarining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan risklarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forward kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo‘yicha valuta sotiladi yoki sotib olinadi. Agar shartnoma muddati tugagan kunda kurs shartnoma kursidan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko‘radi va bir tomon zarar ko‘radi. Masalan, siz 1-yanvarda 1-iyun kuni $1 \$ = 965$ so‘m kursida sotib olish bitimini tuzdingiz. Ammo 1-iyun kuni $1 \$ = 970$ so‘mni tashkil etdi, natijada siz har bir dollarga 5 so‘m miqdorida qo‘shimcha foyda ko‘rasiz.

Agar 1-iyun kuni $1 \$ = 963$ so‘mni tashkil etsa, unda har bir dollardan 2 so‘mdan zarar ko‘rasiz.

Muddatli bitimlar bo‘yicha valuta kurslari (report) ustama yoki diskont metodi bo‘yicha kotirovka qilinadi va „autrayt“ kurslari deb ataladi.

Forward kurs = Spot kurs + Forward kurs ustamasi = Spot kurs – Diskont.

Misol. Bitim summasi – 1 mln dollar.

Bitim muddati – 90 kun.

Bitim valutasidagi kreditning foiz stavkasi (USD) – 3,5 %. Baholovchi valutadagi depozitlarga to‘lanadigan foiz stavkasi – 5,5 %. Spot kurs 1 = 1,5210 – 1,5220 Yevro.

$$\text{Ust/Dis} = \frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90}{(360 \times 100) + (3,5 \times 90)} = \frac{273,78}{36515} = 0,0075.$$

Forvard kurs = 1,5210 + 0,0075 = 1,5285 (ustama) foiz.

Ustama yoki diskont ekanligini % stavkalari o‘rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valuta bitimi bo‘yicha foiz stavkasi baholovchi valutaning foiz stavkasidan past bo‘lsa, bu valuta yuqori kurs kotirovka qilinadi va chiqqan ko‘rsatkich ustama sotiladi. Agar valuta bitimining foiz stavkasi yuqori bo‘lsa, bu ko‘rsatkich diskont bo‘ladi. Agar milliy valutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim valutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, olingan natija diskont hisoblanadi va aksincha bo‘lsa ustama hisoblanadi.

Banklar valuta operatsiyalarini amalga oshirishda valutani sotish va sotib olish kursini o‘rnatadi. Bu kurslar sotuvchining kursi va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi – bankning valutani sotish kursi.

Xaridor kursi – bankning valutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o‘rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma‘lum darajada foyda olishga sarflanadi.

Valutaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlanganligidir.

Konvertirlanganlik darajasiga ko‘ra valuta kursi 3 ga bo‘linadi. Bular:

erkin „suzib“ yuruvchi, cheklangan darajada „suzib“ yuruvchi, qayd etilgan valuta kurslari.

Erkin „suzib“ yuruvchi valuta kursi ma‘lum valutaga bo‘lgan bozor talabi va taklifi ta‘sirida o‘zgarib turishi mumkin. Masalan. AQSH dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi; yevro kabi valutalar jahon valuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada „suzib“ yuruvchi valuta kurslarining

o'zgarishi ayrim valutalar yoki bir guruh valutalar (valuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun „Uchinchi dunyo“ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valutarini AQSH dollariga, Yevropa mamlakatlarining „EURO“siga va boshqa xorijiy valutilarga bog'laydilar. Cheklangan darajada „suzib“ yuruvchi valuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valutarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valuta kursi – bu xorijiy valutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy tashqi bozorga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda, ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilardan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valutarlari kurslari to'g'risidagi axborotni e'lon qilib boradilar. Masalan O'zbekiston Respublikasi valuta birjasi ish yakunlari matbuotda, televideniya e'lon qilib boriladi. Bunda nominal valuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflatsiya sharoitida jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uni raqobatbardoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. Ya'ni milliy valutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak. Real valuta kursini hisoblashni O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqariladigan gazlama misolida ko'rsatish mumkin. Masalan, 1 m gazlamaning bahosi respublikamizda 1000 so'm, Rossiyada 35 rubl. Valutalarning amaldagi nisbati 1 Rossiya rubli = 35 so'm yoki 1 so'm = 0,032 Rossiya rubli bo'lganda, 1 m o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya rublida $0,032 \times 1000 = 32$ rubl turadi. Bunday holda O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqarilgan 1 m gazlama baholari nisbati

$$\frac{0,032 \times 1000}{35} = \frac{32}{35} = 0,9$$

ga teng bo‘ladi. Demak, ushbu nisbat o‘zbek gazlamasining bahosi Rossiya gazlama bahosining 0,9 % va undan arzon ekanligini ko‘rsatadi. Bu quyidagi tenglik bilan izohlanadi;

Real kurs = nominal kurs – o‘z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi yoki xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko‘rinishda shunday yozish mumkin; real valuta kursining nominal valuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qimmatroq turishni ko‘rsatadi. Shuning uchun eksport o‘sib boradi, import esa qisqarib boradi. Va aksincha, yuqori real valuta kursida milliy tovarlar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o‘sib, eksport qisqarib boradi.

3-§. Valuta kursiga ta’sir etuvchi omillar

Har qanday baho kabi valuta kursi valutaga talab va taklif ta’sirida asosiy qiymatidan (ya’ni valutaning xarid qilish qobiliyatidan) nari-beri siljiydi. Bunday talab va taklifning o‘zaro mosligi bir qator omillarga bog‘liq. Valuta kursining ko‘p omilliligi uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan bog‘liqligini, jumladan, qiymat, narx, pul, foiz, to‘lov balansi va boshqalar bilan bog‘liqligini aks ettiradi. Shuningdek, ularning murakkab birikuvi va ba’zi omillarning eng muhim omil sifatida yuzaga chiqishiga olib keladi. Bu omillar ichida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin.

1. Inflatsiya sur’atlari. Valutalarning xarid qobiliyatlari bo‘yicha ularning o‘zaro nisbati o‘zida qiymat qonunini aks ettirib, valuta kursini aniqlash vositasidir. Shu sababli valuta kursiga inflatsiya sur’atlari ta’sir ko‘rsatadi. Mamlakatda inflatsiya darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, milliy valuta kursi shunchalik past bo‘ladi, (agar boshqa omillar qarshi ta’sir ko‘rsatmasa).

Inflatsiya oqibatida pul qadrsizlanishi mamlakatda pulning xarid qobiliyatining pasayishiga va inflatsiya sur’atlari nisbatan past mamlakatlarning valutalari kursidan tushib ketishiga sabab bo‘ladi. Bunday moyillik, odatda, o‘rta va uzoq muddatli rejada

kuzatiladi. Valuta kursining tenglashtirilishi, uni sotib olish qobiliyatining paritetiga moslashtirish o'rtacha ikki yil davomida amalga oshiriladi. Bu shu bilan izohlanadiki, valuta kursining kundalik kotirovkasi faqatgina uni sotib olish qobiliyatiga asosan amalga oshirilmay, unga, shuningdek, boshqa omillar ham ta'sir etadi. 80-yillarda ko'pincha valuta kursining paritetidan 30 %dan ortiq miqdorda siljishi yuz berib turar edi. Lekin spekulativ va konyukturaviy omillar ta'siridan ozod bo'lgan valuta kurslarining o'zaro nisbati qiymati qonuniga muvofiq tarzda pul birliklarining xarid qobiliyati o'zgarishi bilan o'zgaradi.

Valuta kursining inflatsiya sur'atlariga bog'liqligi, ayniqsa, tovar-xizmatlar va kapitallarni xalqaro ayirboshlash hajmi katta bo'lgan mamlakatlarda kuchliroqdir. Sababi shundaki, valuta dinamikasi va inflatsiya sur'ati o'rtasidagi kuchli bog'liqlik, valuta kursini eksport baholarda hisob-kitob qilishda yuzaga keladi. Jahon bozori narxlari internatsional qiymatning puldagi ifodasini aks ettiradi. Import narxlariga kelsak, tegishli valuta paritetida hisob-kitob qilish unchalik qulay kelmaydi, chunki, uning o'zi valuta kursi dinamikasiga bog'liq. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda bunday hisob-kitob uchun ulgurji baholar indeksidan foydalanгани ma'qulroq. Chunki bu mamlakatlarda ulgurji ichki savdo va eksport ma'lum darajada mos keladi. Boshqa mamlakatlarda ushbu indeksga ko'pgina eksport qilinadigan tovarlar kirmaydi. Chakana narxlar asosidagi bunday hisob-kitob noto'g'ri talqin qilinishi mumkin, chunki u jahon savdo obyektini bo'lmagan bir qator xizmatlarni o'z ichiga oladi. Oxirgi navbatda jahon bozorida real xarid qobiliyatiga mos ravishda stixiyali tarzda milliy valuta kurslarining tenglashishi yuz bermoqda. Real valuta kursi ikki mamlakat narxlari darajasi nisbatiga ko'paytirilgan nominal kurs sifatida aniqlanadi.

2. To'lov balansi holati. Aktiv to'lov balansi milliy valuta kursining ko'tarilishiga olib keladi, chunki unga chet el qarzdorlari tomonidan talab ortadi. Passiv to'lov balansi milliy valuta kursining pasayishiga moyillik yaratadi, unda qazdorlar milliy valuta-

ni chet el valutasiga o‘z tashqi majburiyatlarini qoplash maqsadida sotadilar. To‘lov balansining nobarqarorligi tegishli valutaga talab va taklifning sakrash tarzida o‘zgarishiga olib keladi. Zamonaviy sharoitlarda xalqaro kapital harakatining to‘lov balansiga va natijada valuta kursiga ta’siri ko‘paydi.

3. Turli mamlakatlarda foiz stavkalarining har xilligi. Bu omilning valuta kursiga ta’siri 2 ta asosiy holat bilan tushuntiriladi. Birinchidan, mamlakatda foiz stavkalarni o‘zgarishi xalqaro kapital harakatining boshqa shartlarida ham ta’sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, foiz stavkasining ko‘paytirilishi chet el kapitalining oqib kelishini, uning pasayishi esa kapitalning (milliy kapitalni ham) chet elga oqib chiqib ketishini rag‘batlantiradi.

Kapitallar harakati, ayniqsa, spekulativ „qaynoq“ pullar harakati to‘lov balanslarining nobarqarorligini kuchaytiradi. Operatsiyalarni amalga oshirganda banklar milliy va jahon bozorlari foiz stavkalaridagi farqni e’tiborga oladilar. Ular foyda olish maqsadida chet el bozorida arzonroq kredit olib (pastroq stavkada) hamda milliy kredit bozoriga, agar foiz stavkalari yuqori bo‘lsa, chet el valutasini joylashtirishni afzal ko‘radilar.

4. Valuta bozori faoliyati va spekulativ valuta operatsiyalari. Agar qandaydir bir valuta kursi pasayishga moyil bo‘lsa, firma va banklar vaqtdan unumli foydalanib, uni yaxshiroq valutaga sotadilar. Bunda kuchsizlashgan valuta pozitsiyasi yanada yomonlashadi. Valuta bozorlari iqtisod va siyosatdagi o‘zgarishlardan, kurs nisbatlari siljishidan tez ta’sirlanadi. Shu bilan birga, ular valuta spekulatsiyasi imkoniyatlarini va stixiyali tarzda „qaynoq“ pullar harakatini kengaytiradi.

5. Ma’lum bir valutani yevrobozorda va xalqaro hisob-kitoblarda ishlatish darajasi. Masalan, bank operatsiyalarining 60–70 %ini dollarda, yevroda amalga oshirilishi shu valutalariga bo‘lgan talab va taklif masshtablarini belgilaydi. Valuta kursiga valutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish darajasi ham ta’sir ko‘rsatadi. 90-yillar boshida xalqaro to‘lovlarning 55 %, neft uchun hisob-kitoblarning 86–90 %, tashqi qarzdorlikning 70 %i

dollarda amalga oshirilgan. Shu sababli, neft narxining davriy o'sishi, hattoki dollarning xarid qilish qobiliyati tushgan sharoitlarda ham davlat qarzlari bo'yicha to'lovlarning o'sishi dollar kursining ko'tarilishiga imkon beradi.

6. Valuta kursi nisbatiga xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir qiladi. Milliy valuta kursining pasayishiga umid bog'lab, importyorlar kurs ko'tarilishi oqibatida zarar ko'rmaslik maqsadida, kontragentlar chet el valutasida to'lovlarni tezroq amalga oshirishga harakat qiladilar. Milliy valutani mustahkamlashda esa ular chet el valutasidagi to'lovlarni sekinlashtirishga harakat qiladilar. „Lidz end legz“ nomli bunday usul to'lov balansi va valuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

7. Milliy va jahon bozorlarida valutaga ishonch darajasi. U mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat bilan, shuningdek, valuta kursiga ta'sir qiluvchi yuqorida ko'rsatilgan omillar bilan aniqlanadi. Shuningdek, dillerlar nafaqat hozirgi vaqtdagi iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflatsiya, valutaning xarid qobiliyati darajasi, valutaga bo'lgan talab va taklif nisbatini, balki ularning dinamikasi istiqbollarinini ham hisobga oladilar. Ba'zida hattoki savdo va to'lov balansi haqidagi ma'lumotlar yoki saylov natijalari qanday bo'lishi talab va taklif nisbatiga, valuta kursiga bog'liq.

8. Valuta siyosati. Valuta kursining davlat boshqaruvi va bozor boshqaruv o'rtasidagi nisbat valuta kursi dinamikasiga ta'sir qiladi. Valuta bozorlarida valutaga talab va taklif mexanizmi orqali valuta kursining shakllanishi oqibatida kurs nisbatlarining kuchli o'zgarishi ro'y beradi. Bozorda real valuta kursi yuzaga keladi (iqtisodiy holatni, pul aylanishi, moliya, kredit va muayyan valutaning ishonchligini ifodalovchi ko'rsatkich). Valuta kursini davlat boqaruvi valuta-iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda, uning ko'tarilishi yoki tushishiga yo'naltirilgan. Shu maqsadda ma'lum bir valuta siyosati o'tkaziladi.

Shunday qilib, valuta kursining shakllanishi – murakkab ko'p omilli jarayon bo'lib, milliy va jahon iqtisodiyoti va siyosatining

o'zaro aloqasiga asoslanadi. Shu sababli, valuta kursini prognoz qilishda yuqorida aytib o'tilgan kursni shakllantiruvchi omillar, hamda ma'lum shart-sharoitga bog'liq ravishda ularning valutalar nisbatiga ko'ptomonlama ta'siri hisobga olinadi.

Valuta kursi takror ishlab chiqarishda ham faol rol o'ynaydi. Tadbirkor valuta kursi yordamida o'z ishlab chiqarish xarajatlari jahon bozori narxlarini bilan solishtiradi. Bu alohida korxonalar va mamlakatlarning tashqi iqtisodiy operatsiyalari natijalarini ko'rishga imkon beradi. Valuta kursi eksport va import baholari nisbatiga, firmalar raqobatbardoshligiga korxonalar foydasiga ta'sir qiladi.

Valuta kursi yoki milliy valuta bahosi har qanday boshqa tovar bahosi kabi erkin boshqariladigan, o'rnatiladigan bo'lishi mumkin. Shuning uchun uni erkin suzib yuruvchi, cheklangan darajada suzib yuruvchi va qayd etilgan valuta kurslariga ajratiladi.

Erkin suzib yuruvchi valuta kursi ma'lum bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, yevro, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi kurslari. Shu bois bu valutalar jahon valuta ayriboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada suzib yuruvchi valuta kurslarining o'zgarishi ayrim valutalar yoki valuta savati kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun, uchinchi dunyoning ko'pchilik mamlakatlari o'z valutalarini AQSH dollariga, fransuz frankiga va boshqa xorijiy valutalariga bog'laydilar. Cheklangan darajada suzib yuruvchi valuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valutalarining tebranish chegarasini hamkorlik qilayotgan sheriklari bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valuta kursi – bu xorijiy valutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valuta bozori talab va taklifining o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valuta kursi ham rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiyoti tashqi bozorga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va mil-

liy ishlab chiqarishni kuchli xorijiy raqobatchilardan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo‘llaniladi.

4-§. Ichki valuta bozorida xorijiy valutani sotish va sotib olish tartibi

O‘zbekiston Respublikasida chet el valutasida ichki valuta bozorida operatsiyalar valuta operatsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha litsenziyaga ega bo‘lgan banklar orqali amalga oshiriladi.

Valuta litsenziyasiga ega bo‘lgan banklar chet el valutasini sotish va sotib olish huquqiga egalar.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining 2000-yil 11-avgustda qabul qilingan „Ochiq valuta pozitsiyasini yuritish“ qoidasida ochiq valuta pozitsiyasi uchun quyidagi limitlar o‘rnatilgan:

– ixtiyoriy valutada ochiq valuta pozitsiyasi limiti har bir operatsion kun oxirida valutali banklarda o‘z mablag‘ining 50 %idan oshmasligi va bankning umumiy ochiq valuta pozitsiyasining limiti har operatsion kunning oxirida uning o‘z mablag‘larining 20 %idan oshmasligi lozim;

– summar ochiq valuta pozitsiyasi uzun valuta pozitsiyasi ko‘rinishida o‘rnatiladi. Valutani sotish va sotib olishda bank faqat ochiq valuta pozitsiyasidan foydalanmaydi. Kunora banklarda umumiy valuta pozitsiyasi „Nostro“ schoti bo‘yicha olib boriladi. Agar to‘lovlar kirim bilan qo‘shilib ketsa, bir hisobdan boshqa hisobvarag‘i mablag‘larini o‘tkazishda xatolikka yo‘l qo‘yilsa, bunda bank kunora ochiq maxsus hisobvarag‘i bo‘yicha tekshirish o‘tkazadi.

Chet el valutasini sotish va sotib olishda bank valuta pozitsiyasi limitiga rioya qilishi kerak. Bank valuta operatsiyalarini bajaranda valuta zaxiralarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valutalar bo‘yicha majburiyati va talablari orasidagi nisbat o‘zgaradi. Bankning xorijiy valutalarni sotish va sotib olish jaryonidagi valutalar bo‘yicha talab va majburiyatlari nisbati holati banklarning valutaviy holati deyiladi. Valutaviy holat ochiq va yopiq bo‘lishi mumkin.

Xohlagan bir valuta bo'yicha ochiq valuta pozitsiyasi deganda bankning shu xorijiy valuta bo'yicha aktivlarining majburiyatlaridan oshgan summasi tushuniladi va u uzun valuta pozitsiyasi deb yuritiladi. Aksincha, shu valuta bo'yicha majburiyatlar aktivlardan oshsa, ya'ni xorijiy valutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'lsa valuta pozitsiyasi qisqa bo'ladi.

Agar valuta bo'yicha talablar va majburiyatlar teng bo'lsa valuta pozitsiyasi yopiq bo'ladi.

Valuta pozitsiyasining umumiy summar holati (summasi) deganda barcha valutalar bo'yicha uzun (qisqa) pozitsiyalar umumiy summasi tushuniladi.

Agar bank operatsion kun davomida valuta operatsiyalarini olib borishda ochiq valuta pozitsiyasi bo'yicha qo'yilgan limitdan ortiq operatsiya amalga oshirgan, ya'ni valutani ko'p sotib olgan bo'lsa, u holda valuta pozitsiyasi ortiq sotib olingan valutani sotib yuborish yo'li bilan balanslashtirib yopiladi.

Vakolatli banklar ochiq valuta pozitsiyasi limitiga hisoblangan foizlar, ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar va boshqa moddiy qiymatliklarni sotish yoki sotib olish bilan bog'liq valuta operatsiyalarini ham amalga oshiradi. Vakolatli banklar o'zlarining joylaridagi filiallari uchun ochiq valuta pozitsiyasining chegarasini mustaqil belgilashlari mumkin. Lekin filiallar bo'yicha belgilangan ochiq valuta pozitsiyasining yig'indisi bank bo'yicha uning o'z mablag'larining 20 %idan oshmasligi lozim.

Vakolatli banklar har oyda oyning uchinchi kunigacha Markaziy Bankka o'zlarining ochiq pozitsiyalari va unga rioya qilinganligi to'g'risida hisobot berishlari lozim. Hisobot quyidagi shaklda tuziladi:

Ochiq valuta pozitsiyasi limitini hisoblash.

Aytaylik tijorat bankining o'z mablag'lari miqdori 50000 ming so'm bo'lsin. Bank xorijiy valutalar bo'yicha quyidagicha pozitsiyaga ega (nominal bo'yicha ming¹):

¹ „–“ bilan qisqa valuta pozitsiyasi belgilangan.

13-jadval

Valutalar	Sotish-sotib olish operatsiyalari		Muddatli operatsiyalar		Umumiy (summar) pozitsiya	
	uzun	qisqa	uzun	qisqa	uzun	qisqa
AQSH dollari	80			-100		-20
Yevro	40			-10	30	
Daniya kronasi		-30		90	60	
Avstraliya dollari	10		-		10	
Islandiya kronasi	-200		40		-160	

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomonidan 2010-yil 24-avgustda xorijiy valutarlar bo‘yicha quyidagi kurslar belgilangan:

AQSH dollari	1613,01
Yevro	2067,01
Avstraliya dollari	1437,35
Kanada dollari	1539,28
Shveysariya franki	1561,03

Tijorat bankinging xorijiy valutarlar bo‘yicha pozitsiyalari (ming so‘mda):

14-jadval

Valutalar	Sotish-sotib olish operatsiyalari		Muddatli operatsiyalar		Umumiy (summa) pozitsiya	
	uzun	qisqa	uzun	qisqa	uzun	qisqa
AQSH dollari	78020			-97525		-19505
Yevro	46032			-11508	34524	
Daniya kronasi		-4647,6	13942,8		9295,2	
Avstraliya dollari	6740,9				6740,9	
Islandiya kronasi		-2576	515,2			-20608,8
So‘m						-28994,3
Jami	130792,9	-7223,6	14458	-109033		
Summa (netto pozitsiya)	1233569,3			-94576	50560,1	50560,1

Summar valuta pozitsiyasi qisqa bo‘ladi va $-28994,3$ ($-94576 + 123569,3$)ni tashkil etadi.

Summar valuta pozitsiyasi jami qisqa va uzun pozitsiyaning summasi bo‘lib u $28994,3$ ga teng.

Ochiq valuta pozitsiyasining summar limiti quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Limit} = \frac{28994,3}{50,000} \cdot 100 = 57,9.$$

Har qanday bir turdagi valuta bo‘yicha ochiq valuta pozitsiyasi limiti quyidagicha hisoblanadi:

1. AQSH dollari

$$\text{Limit} = \frac{19505}{50,000} \cdot 100 = 39,01.$$

2. Yevro bo‘yicha

$$\text{Limit} = \frac{34524}{50,000} \cdot 100 = 69,5 \text{ ni tashkil etadi.}$$

5-§. Naqd xorijiy valutani sotish va sotib olish

Banklar Markaziy Bankning xorijiy valuta kurslari bullitenida ko‘rsatilgan valutalarni sotish va sotib olish huquqiga egadirlar.

Jismoniy shaxslar bilan valutani sotish va sotib olish operatsiyalari banklarning valuta almashtirish shoxobchalari orqali amalga oshiriladi, sotish va sotib olish qiymati bank tomonidan belgilanadi. Almashtirish operatsiyalarini bajarish uchun bank shartnoma asosida naqd xorijiy valutani boshqa banklardan so‘mga sotib oladi. Almashtiruv shoxobchalarida bir vaqtning o‘zida valutani sotish va sotib olish operatsiyalari o‘tkaziladi. Bunday operatsiyalarni odatda kassir va nazoratchi bajaradi. Valutalarning haqqoniyligi umumiy qoidalar asosida tekshiriladi, valuta almashtirish vaqtida mijozga valuta nazorati hujjati taqdim etiladi, shu hujjat asosida mamlakatdan valutani olib chiqib ketish mumkin.

Shaxslarning valuta schotini ochish va yuritish bo'yicha operatsiyalar ayniqsa inflatsiyaning yuqori darajasi sharoitida juda qulaydir, chunki bank xorijiy valutani saqlab, undan foyda olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Banklar aholidan valutani talab qilib olguncha, muddatli, depozit va boshqa jamg'armalarga qabul qilishlari mumkin. Qo'yilmalar mahalliy va xorijiy fuqarolardan qabul qilinadi. Jarg'armalarning turini, ular bo'yicha minimal qo'yilma miqdorini, daromad darajasini, to'lash shartlarini bank mustaqil o'zi belgilaydi.

Bu operatsiyalar bo'yicha shartlarni bank o'zining strategiyasidan kelib chiqqan holda belgilaydi va odatda qo'yilmalar bo'yicha foizlar qo'yilma miqdori va muddatiga bog'liq bo'ladi.

Qo'yilmalar bo'yicha daromadlar soliqlardan ozod etiladi va odatda chet el valutasida yoki so'mda to'lanadi, muddatli omonatni muddatidan oldin olinsa foiz kam miqdorda to'lanadi yoki umuman to'lanmasligi mumkin.

Muddatli depozitlar bo'yicha daromadlar quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$D = \frac{S \cdot FS \cdot SM}{360 \cdot 100}.$$

Bu yerda:

D – daromad (foiz summasi);

S – qo'yilma summasi;

FS – foiz stavkasi;

SM – saqlash muddati;

Misol. Muddatli depozitga 11-iyunda 10 000 AQSH dollari miqdorida 3 oy muddatga yillik 9 foiz to'lash sharti bilan qo'yildi.

12-oktabrda daromad:

1) Kelishilgan muddatda saqlangani uchun:

$$D_1 = 10\,000 \cdot 9 \cdot 90/360 \cdot 100 = 225 \text{ \$}.$$

2) Muddatdan ortiqcha vaqt saqlangani uchun:

$$D_2 = 10\,000 \cdot 2 \cdot 30/360 \cdot 100 = 10\,241, 67 \text{ \$ oladi}.$$

Yuridik shaxslarga valuta hisobvarag‘i ochish va yuritish joriy valuta siyosati asosida erkin korvertirlanadigan valutada olib boriladi. Bankda hisobraqam ochmoqchi bo‘lgan yuridik shaxs bankka quyidagi hujjatlarni topshiradi:

- valuta hisobvarag‘i ochishga ariza;
- davlat ro‘yxatidan o‘tganligi to‘g‘risida hujjat;
- ustav nusxasi;
- notariusdan tasdiqlangan schot egalarining imzo va muhrlari namunasi;
- soliq idoralaridan ro‘yxatdan o‘tganligi to‘g‘risida hujjat.

Bank har bir mijoz bilan hisob-kassa xizmati ko‘rsatishga shart-noma tuzadi, u yerda valuta hisobi bank xizmatlari ro‘yxati, tomonlar majburiyatlari va ta‘riflar belgilanadi.

Valuta hisobvarag‘idagi valuta mablag‘larini ularning kelib chiqish manbayi, tashqi iqtisodiy faoliyat tushumi, ustav fondiga qo‘yilmalar, boshqa banklardan va boshqa yuridik shaxslardan valuta kreditlari va boshqalar bo‘yicha turkumlash mumkin.

Valuta hisobvarag‘idagi mablag‘lar egasi buyrug‘iga asosan quyidagi maqsadlarga yo‘naltirilishi mumkin:

- ruxsat etilgan eksport-import operatsiyalari bo‘yicha xorijga o‘tkazish mumkin;
- safar xarajatlari uchun naqd pul ko‘rinishidagi to‘lovlar;
- so‘mdagi hisob raqamiga o‘tkazmalar;
- valuta kreditlarini to‘lash;
- depozit hisobvarag‘iga o‘tkazish;
- ichki valuta bozorida sotish va boshqalar.

Mijozlar valuta hisobvaraqlaridan mablag‘lar o‘tkazish amalda bo‘lgan hisob-kitob shakllari orqali amalga oshiriladi. Hisob-kitoblar valuta hisobvarag‘idagi pul qoldig‘i chegarasida o‘tkaziladi. Valuta mablag‘idan naqd pul berish hisobvarag‘i egasi buyrug‘iga asosan amalga oshiriladi.

6-§. Xorijiy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlarini ochish tartibi

Bank mijozlari bankda xorijiy valuta talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlarini, shuningdek, xorijiy va milliy valuta-larda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlari, jamg'arma, muddatli va boshqa turli depozit hisobvaraqlarini ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim etilishi lozim.

1. Tadbirkorlik subyektlariga:

- a) hisobraqam ochish haqidagi ariza;
- b) davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi hujjat nusxasi;
- d) muhr va imzolar namunasi – kartochnka.

2. Tadbirkorlik subyektlariga aloqador bo'lmagan yuridik shaxslar – rezidentlar, shuningdek, budjet tashkilotlariga:

- a) ariza;
- b) soliq organi tomonidan berilgan, soliq to'lovchiga identifikatsion raqami berilgani to'g'risida guvohnoma nusxasi;
- d) muhr va imzolar namunasi – karchtokasi.

3. Norezidentlarga (jismoniy shaxslardan tashqari):

- a) hisobraqam ochish haqidagi ariza;
- b) soliq organi tomonidan berilgan, soliq to'lovchiga identifikatsion raqami berilgani to'g'risida guvohnoma nusxasi.
- d) imzo va muhr namunasi – kartochnka.

Jismoniy shaxslar-rezident va norezidentlar xorijiy va milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlarini ochish uchun bankka hisobraqam ochish to'g'risidagi ariza, shuningdek, shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar, pasport yoki boshqa shunga tenglashtirilgan hujjatlar taqdim qilinadi. B hujjatdagi ma'lumotlar hisobraqam ochish to'g'risidagi arizada o'z aksini topishi lozim.

Yuridik shaxslar (rezidentlar)ning xorijiy valutadagi hisobvaraqlari. Mulk shaklidan qat'i nazar hamma tashkilot, korxonona va muassasalar – rezidentlar xorijiy valuta mablag'larini O'zbekiston Respublikasi vakil banklarida valuta hisobraqamlarda saqlashlari lozim.

Davlat ro'yxatidan hali o'tmagan, xorijiy investitsiyalar yordamida ochilayotgan korxonalariga vaqtinchalik valuta hisobvarag'i ochiladi va unga qonunlar majmuyi bo'yicha o'rnatilgan hajmlarda, xorijiy davlatlardan xorijiy valuta mablag'lari kiritilishi mumkin.

Bu hisobvarag'idagi malblag'i tashkil topayotgan korxonaga ustav fondiga kiritiladi yoki korxonaga davlat ro'yxatidan o'tkazilmasa ushbu mablag'lar investorga qaytariladi.

Xorijiy valuta summolari korxonalarning xorijiy valuta hisobraqamlariga kirim qilinishi mumkin:

a) O'zbekiston Respublikasi tashqarisida joylashgan norezidentlarning bajarilgan ish, xizmatlar, tovar uchun to'lovlar, shuningdek, ularning ustav fondidagi ulushini o'tkazishlari;

b) valuta hisobvarag'i egasining O'zbekiston Respublikasi valuta bozorida sotib olgan valutilari;

d) bajarilgan ish, xizmatlar, tovar uchun to'lovlar va boshqa xizmatlar uchun naqd xorijiy valutilar; O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ruxsati bilan;

e) xorijiy valutadagi foizlar va dividendlar;

f) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining normativ hujjatlari amaldagi qonunlar majmuyiga zid kelmaydigan boshqa mablag' tushumlari kirim qilinadi.

Valuta hisobvarag'i egasi topshirig'iga binoan hisobvaraqdagi mavjud summalarni:

a) valuta hisobvarag'i egasining eksport-import operatsiyalari bo'yicha xorijga to'lovlarni o'tkazish mumkin, bunda uning ustav faoliyatiga to'g'ri kelishi lozim bo'lgan hisobvaraqqi egasi tashqi iqtisodiyot aloqalarida ishtirokchi sifatida O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiyot aloqalari vazirligida ro'yxatdan o'tkazgan bo'lishi lozim;

b) bank komission haqi va pochta-telegraf xarajatlarini to'lash uchun ishlatilishi, xizmat safarlari xarajatlarini to'lash uchun, shuningdek, viza hujjatlarini tayyorlash uchun (naqd shaklda) to'lanishi va O'zbekiston Respublikasi valuta bozorida sotish uchun ishlatilishi mumkin;

d) respublika hududida amaldagi xorijiy valutani sotib olish kursi bo'yicha to'lovlar to'lanishi yoki o'tkazilishi mumkin;

e) xorijiy korxonada ustav fondini tashkil etish, shuningdek, kapital harakati bilan bog'liq boshqa maqsadlarda ishlatilishi mumkin. (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ruxsati bilan);

f) olingan ssuda, foizlar, dividend uchun to'lovlar va boshqa O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki nomativ hujjatlarida va amaldagi qonunlarda qo'zda tutilgan maqsadlar bo'yicha ishlatilishi mumkin.

Norezident yuridik shaxslarning xorijiy valutadagi hisob-raqami. Valuta hisobraqami quyidagi norezident yuridik shaxslarga ochilishi mumkin:

- O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diplomatik vakillarga;
- savdo va boshqa rasmiy vakillarga;
- diplomatik imtiyozlarga ega xalqaro tashkilotlar, ularning filiallari;

- shuningdek, xo'jalik va tijorat faoliyatini yuritmaydigan firma, tashkilotlarining vakillariga ochiladi.

Bu xarajatlarga quyidagilar kirim qilinishi mumkin:

a) hisobraqam egasi nomiga xorijdan yuborilgan valuta;

b) vakil banklar quyidagi to'lovlarni valutada to'laydi:

- hisobraqam egasi nomiga kelib tushgan xorijiy valutadagi to'lovlar;

- hisobraqam egasi nomiga xorijdan yuborilgan valutadagi to'lovlar;

- vakillik banklari ruxsati bilan yozilgan xorijiy valutadagi to'lovlar.

d) naqd xorijiy valuta:

- hisobraqam egasi xorijdan olib kelgan valuta O'zbekiston Respublikasi bojxonasidan ro'yxatdan o'tgan bo'lishi lozim;

- hisobraqam egasi manziliga pochta orqali yuborilgan mablag'lar;

g) O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativ hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa summalar, o'tkazilgan yoki naqd shaklda olingan summalar.

Hisobraqamdagi mavjud valuta mablagʻlari shu hisobraqam egasi ixtiyori bilan quyidagi maqsadlarga sarflanishi yoki oʻtkazilishi mumkin:

– oʻrnatilgan bank formalarda xorijga oʻtkazilishi mumkin (bank oʻtkazmalari, akkreditiv, chek va b.);

– xorijga safar qilish maqsadida xizmat xarajatlari (shuningdek, viza hujjatlarini tayyolashdagi xarajatlar);

– respublika hududida xorijiy valutani amaldagi sotib olish kursi boʻyicha toʻlovlar toʻlanishi yoki oʻtkazilishi;

– Oʻzbekiston Respublikasi normativ hujjatlariga zid kelmaydigan, amaldagi qonunlarda koʻzda tutilgan boshqa maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin.

Jismoniy shaxslarning xorijiy valutadagi hisobraqami.

Jismoniy shaxslar – norezident va rezidentlar xorijiy valutadagi hisobraqamini Oʻzbekiston respublikasidagi vakillik banklarida ochishlari mumkin.

Rezident yuridik shaxslarning hisobraqamiga quyidagilar kirim qilinishi mumkin:

a) vakil banklari toʻlashi lozim boʻlgan valuta;

– xorijdan yuborilgan va hisobraqam egasiga kelib tushgan valuta oʻtkazmalari.

– xorijdan hisobraqam egasiga yuborilgan valutadagi toʻlov hujjatlari;

– vakil banklari ruxsati bilan xorijiy valutada yozilgan boshqa toʻlov hujjatlari;

b) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki ruxsati bilan rezident yuridik shaxslarning hisobraqami egasiga valuta oʻtkazmalari;

d) pochta orqali yuborilgan naqd valuta va xorijdan olib kelingan valutalar;

e) xorijiy valuta boʻyicha foizlar;

f) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki normativ hujjatlari va amaldagi qonunchilikka zid kelmaydigan, olingan va oʻtkazilgan naqd shakldagi boshqa summalar.

Jismoniy shaxs – rezidentning valuta hisobraqamidagi mavjud valuta, shu hisobraqam egasi topshirig'iga binoan quyidagi maqsadlarga ishlatilishi mumkin:

- o'tkazmalar bajarish;
- xorijda vaqtinchalik va doimiy yashayotgan yaqin qarindoshlar hisobraqamiga, bunda qarindoshlik munosabatlarini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilishi lozim;

- xorijga aliment to'lovlarini to'lash, bunda aliment to'lashning qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilishi lozim;

- xorijga hisobraqam egasining bilim olish, davolanishi, patent uchun va avtorlik hujjatlari uchun, xorijiy davlatning konsullik muassasalarining foydalangan xizmatlari uchun to'lovlar, konkurs, ko'rgazma va musobaqalarda qatnashganliklari hisobiga, kontokorrent bo'yicha ishga joylashishi uchun ketgan xarajatlar to'lanishi mumkin;

- naqd shaklda xorijiy vayutadgi to'lov hujjatlariga to'lanishi, amaldagi qonunlarga muvofiq chegaralangan miqdorda xorijga olib chiqish uchun to'lanishi mumkin;

- respublika hududida xorijiy valutani amaldagi sotib olish kursi bo'yicha to'lovlarning to'lanishi yoki o'tkazilishi;

- vakillik banklarining bajaradigan operatsiyalar uchun komission haq sifatida bankka to'lanishi;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining normativ hujjatlariga va amaldagi qonunchilikka zid kelmaydigan boshqa maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin.

Norezident jismoniy shaxslar hisobraqamiga quyidagilar kirim qilinishi mumkin:

a) hisobraqam egasi nomiga xorijdan yuborilgan xorijiy valuta;

b) vakil banklari to'lashi lozim bo'lgan valuta:

- xorijdan yuborilgan va hisobraqam egasiga kelib tushgan valuta o'tkazmalari;

- xorijdan hisobraqam egasiga yuborilgan yoki olib kelingan valuta to'lov hujjatlari;

d) xorijiy valuta bo'yicha foizlar;

e) O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativ hujjatlari va amaldagi qonunchilikka zid kelmaydigan olingan va o‘tkazilgan naqd shakldagi boshqa summalar kirim qilinishi mumkin.

Quyidagi tayanch so‘zlarga ta’rif bering

Valuta kursi	Sotuvchi kursi
Kotirovka	Xaridor kursi
Teskari kotirovka	Real kurs
To‘g‘ri kotirovka	SPOT
Kross-kurs	SVOP
Valuta siyosati	Tratta – Kvota
Foiz dinamikasi	Forvard
Diskont	Fyuchers
Ustama (premiya)	

O‘z bilmini tekshirish uchun savollar

- 1. Valuta kursi nima va uning turlarini tushuntiring.*
- 2. Xalqaro hisob-kitob shakllarini sanang va ularning mohiyatini tushuntiring.*
- 3. Kotirovka nima uning turlarini masalalar yordamida tushuntiring.*
- 4. Valuta sotish va sotib olish qoidalarini izohlang.*
- 5. Valuta depozit hisobvarag‘ini ochish tartibini tushuntiring.*
- 6. Valuta kursiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?*
- 7. Naqd xorijiy valutani sotish, sotib olish qanday amalga oshiriladi?*

MUNDARIJA

Kirish	3
--------	---

I bob. Banklar va O‘zbekiston Respublikasida bank tizimi

1-§. Bank va bank tizimining rivojlanish bosqichlari	8
2-§. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsadi va faoliyati asoslari	19
3-§. Markaziy bankning asosiy vazifalari, funksiyalari va operatsiyalari	21
4-§. Tijorat banklari faoliyatining tamoyillari	32
5-§. Tijorat banklarining funksiyalari	36

II bob. Tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari

1-§. Tijorat bankining resurslari va ularning tarkibi	42
2-§. Tijorat bankining o‘z mablag‘lari	49
3-§. Tijorat banki kapitali va uning tarkibi	55
4-§. Jalb qilingan mablag‘lar	64
5-§. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash tartibi	73
6-§. Bank aktivlari, ularning mohiyati va tarkibi	79

III bob. Kredit munosabatlari va ularning ahamiyati

1-§. Kreditlash shartlari (tamoyillari)	84
2-§. Kredit munosabatlarining obyektlari va subyektlari	88
3-§. Bankning kredit operatsiyalari va ularning xususiyatlari	94

4-§. Bank kreditlarining turlari va shakllari	96
5-§. Kreditlash uslublari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari	100

IV bob. Mijozning kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlari va ularning tahlili

1-§. Mijozning kreditga layoqatliligi tushunchasi	111
2-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholash manbalari	113
3-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari	121
4-§. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo‘shimcha ko‘rsatkichlari	127

V bob. tijorat banklarining faktoring va lizing operatsiyalari

1-§. Faktoring operatsiyalarining mohiyati, maqsadi va belgilari	131
2-§. Faktoring xizmati bo‘yicha shartnoma va uning tarkibi	135
3-§. Lizing operatsiyalari va uning asosiy elementlari	139
4-§. Lizing shartnomasi va turlari	144
5-§. Lizing qiymati va uni hisoblash usullari	149
6-§. Lizing shartnomalarining risklari va ularni boshqarishning ahamiyati	152

VI BOB. Tijorat banklarining trast va forfeyting operatsiyalari

1-§. Tijorat banklarining trast operatsiyalari	156
2-§. Banklarning forfeyting operatsiyalari	161

VI bob. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalari

1-§. Qimmatli qog‘ozlar, ularning turlari va ahamiyati	171
2-§. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalari va ularning bank faoliyatida tutgan o‘rni	175

VII bob. Tijorat banklarining valuta operatsiyalari

1-§. Banklarning xalqaro operatsiyalari	187
2-§. Valuta kursining mohiyati va uning turlari	189
3-§. Valuta kursiga ta'sir etuvchi omillar	195
4-§. Ichki valuta bozorida xorijiy valutani sotish va sotib olish tartibi	200
5-§. Naqd xorijiy valutani sotish va sotib olish	203
6-§. Xorijiy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlarini ochish tartibi	206

Sharbat Zulpikarovna Abdullayeva

BANK ISHI

O'рта maxsus, kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Muharrir **Z. G'ulomova**

Rassom **M. Odilov**

Texnik muharrir **M. Alimov**

Sahifalovchi **A. Tillaxo'jayev**

Chop etishga 24.08.2010-yilda ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 60×84¹/16.
Hisob-nashr tabog'i. 13,5. Adadi 3608.
Buyurtma ____.

„IQTISOD-MOLIYA“ nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.